327
D

પુસ્તક

બાલશિક્ષણ પ્રચારમાળા

ગુચ્છ બીજો

1600 116
Scan-OK.

સંવત ૧૯૮૬

મુદ્રકઃ પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજી
શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું : ભાવનગર

નિવેદન

વસંત બાલશિક્ષણ પ્રચારમાળાના દાતા શ્રી હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ ભાવનગરવાળા (હાલ મુંબઇ)ને અભિનંદન ઘટે છે. તેમણે અમારા હાથમાં રૂા. ૫૦૦૦)ની રકમ મૂકીને તેમાંથી માબાપને ઉપયોગી એવું સાહિત્ય તૈયાર કરી–કરાવી પ્રગટ કરવાનું ઈચ્છયું.

તેમની ઇચ્છાનુસાર અત્યાર સુધીમાં ઓગણીશ પુસ્તિકાઓ અને એક **મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ** નામનું પુસ્તક અમે પ્રગટ કર્યાં છે. મધ્યમ સ્થિતિનાં આપણાં માબાપો સહેલાઇથી ખરીદી શકે માટે આ પુસ્તકોને પડત કિંમતથી પણ ઓછે દાતાની ઈચ્છાથી વેચવામાં આવે છે.

ઉપર લખ્યાં ઓગણીશ પુસ્તકોના બે ગુચ્છા ગોઠવ્યા છે. અમને ખાતરી છે કે માબાપો ભાઇ હીરાલાલની આ સખાવતની કદર કરશે અને અમારા પ્રયત્નોને પુસ્તકો મગાવી વધાવી લેશે.

વસંત બાલશિક્ષણ પ્રચારને અંગે આ એક કામ છે. બીજાં કામો જુદી જુદી રીતે ચાલે છે. અહીં તો માત્ર આટલું પુસ્તિકાઓ સંબંધે જ.

આપણા દેશના શ્રીમંત જનો બાળઉછેર શિક્ષણના કાર્યને આવી રીતે મદદ આપવા દ્રવ્ય આપે એ આપણી પ્રગતિનું શુભ ચિન્હ છે. અન્ય શ્રીમંત જનો પોતાના ધનને આવે માર્ગે વાળવા પ્રેરાશે તો ભાઇ હીરાલાલનું દાન એ રીતે પણ સફળ થશે.

નાનાભાઈ–ગિજુભાઈ

અનુક્રમણિકા

૧૧	બાલગૃહ	ગિજુભાઇ
૧૨	નવી દૃષ્ટિ	તારાબેન
૧૩	દવાખાને જઇ ચઢ્યો	ગિજુભાઇ
૧૪	બાલપ્રેમ	તારાબેન
૧૫	બાળકની માગણી ને હઠ	તારાબેન
૧૬	તોફાની બાળક	ગિજુભાઇ
૧૭	બાળકની આવડતનું પ્રદર્શન	તારાબેન
૧૮	સાંજની મોજે	ગિજુભાઇ
૧૯	ઢીંગલીની રમત	તારાબેન
૨૦	નવા આચારો	ગિજુભાઇ

ખાખીબૂચ

લેખક :
ગિજુભાઈ

પ્રકાશક :
નાનાભાઈ, ગિજુભાઈ
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભા૦

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

*

સંવત ૧૯૮૫
સને ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગજાનન વિ. પાઠક

બાળગૃહ

દરેક નાનું બાળક શારીરિક પોષણ માટે માતાને ધાવે છે. તે ઉમ્મરે ધાવણ જ તેનો સાચો ને પોષક ખોરાક છે. તેને દાંત આવેલા ન હોવાથી તેમ જ તેની હોજરી હજી મોટી ઉમ્મરના માણસોના ખોરાકને માટે તૈયાર ન થએલી હોવાથી માના દૂધ સિવાયનો બીજો ખોરાક તેને માફક આવતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તેને ભારે પડે છે ને તેના શરીરને નુકસાન કરે છે.

નાનું બાળક જેમ જેમ શરીરે વધતું જાય છે તેમ તેમ તેનો શરીરને વધારે જાતજાતના અને વધારે પોષક ખોરાકની જરૂર પડે છે. બાળકને દાંત આવવા લાગે છે, શરીર વધારે વ્યાયામ લે છે, ખોરાક પચાવવાની તેની શક્તિ વધે છે ને તેને માનું દૂધ ઓછું પડે છે એટલે સહેજે તે ધાવણ છોડીને બીજા ખોરાક તરફ વળે છે. લાડકું બાળક કદાચ આ વખતે ધાવવા

કરે છે તો તેને સમજુ માબાપો પરાણે ધાવતું મૂકાવે છે; કારણ કે હવે ધાવવાથી પોષણ ન મળતાં નુકસાન થશે એમ આપણા જાણવામાં છે; ટુંકમાં, શરીરની વૃદ્ધિ સાથે બાળકને ખોરાકની ટુંકી અને એકદેશી મર્યાદા તોડી વિવિધતા અને વિશાળતામાં આવવું પડે છે.

છેક નાનું બાળક સ્પર્શેન્દ્રિય વડે માતાની નરમ અને ગરમ હુંફને ઓળખે છે, સ્પર્શેન્દ્રિય વડે જ માના ધાવણને અને પ્રેમને મેળવે છે. આંખ માંડતું થયા પછી પ્રથમ તે માને ઓળખે છે, પછી તે ધીમે ધીમે ઘરનાં બીજાં પદાર્થોને, માણસોને અને એમ કરતાં કરતાં તેના પદાર્થો અને માણસોની ઓળખાણનો પ્રદેશ વધતો જાય છે. આમ જ બીજી ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર પરત્વે પણ બને છે. ઇંદ્રિયોની પોતાની શક્તિમાં જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ તે સ્વતઃ પોતાની પ્રવૃત્તિ વધારતી જાય છે ને તેમ થતાં તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ બનતું જાય છે. આમ ઇંદ્રિયોના વિકાસને લીધે બાળક માટે દિનપ્રતિદિન કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ બનતું જાય છે. શક્તિની વૃદ્ધિ સાથે આ વિસ્તાર સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે.

બાળકના વૃદ્ધિ પામતા શરીર પરત્વે પણ આમ જ બને છે. જન્મ પછીના લુરતના દિવસોમાં બાળક વિશ્રાન્તિમાં પડ્યું પડ્યું શરીરના સ્નાયુઓને તેના

વિકાસની ક્રિયા કરવા માટે તૈયાર કરશે. થોડા વખતમાં તે ઘોડીયામાં કે બાટલામાં હાથ અને પગને હલાવીને શરીરનો સ્નાયુવિકાસ સાધશે. શરીરના સ્વાભાવિક વધવા સાથે તે ઉંધું પડશે, ભાંખડભર થશે અને ભાંખડભર ચાલશે; ઘોડીયામાં જ માત્ર હાથપગ હલાવીને શરીરની કસરત કરનારૂં બાળક હવે આખા ઘરમાં હાલચાલ કરી મૂકશે; તેનું ક્ષેત્ર મોટું થઇ પડશે ને પગ આવતાં ઘર, ઓશરી અને ફળીયું પણ તે ફરી વળશે.

છેક નાનપણમાં બાળકનું શરીર જેમ માના ધાવણથી પોષાય છે, તેમ તે વખતે તેનું માનસ પણ માનસ માનસથી—બુદ્ધિ, પ્રેમ વગેરે માનસિક શક્તિઓથી—પોષાય છે ને ઘડાય છે એ પોષણ પણ જોતજોતામાં ટૂંકું પડે છે એટલે બાળક પિતાના માનસનો અને સાથે સાથે ને ધીમે ધીમે ભાઇ ભાંડુઓ વગેરે ઘરનાં માણસોના માનસનો પરિચય શોધે છે ને પોતાની વિધવિધ માનસિક શક્તિઓમાં ઉમેરો કરે છે. જેમ જેમ તેની બુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે તેમ તેમ તે ઘરમાં રહેલાં સઘળાં બુદ્ધિનાં ક્ષેત્રો પોતાનાં કરે છે ને આગળ વધે છે.

ભાષાના જ્ઞાનમાં પણ આમ જ બને છે. 'મા' 'બાપા' 'ભૂખ' નો પ્રદેશ થોડા જ વિસ્તારમાં વટાવી. ભાઇ ભાંડુ અને ઘરનાં માણસોની વિશાળ ભાષા

તરફ તે જાય છે. બીજાને સમજવાની અને પોતાને વ્યક્ત કરવાની તેની આન્તર જરૂરીઆત તેને આ તરફ ઉપાડી જાય છે. બાળક એક પગથીઆંથી બીજે ને બીજેથી ત્રીજે એમ ક્રમશઃ પોતાને ખબર અને શ્રમ ન પડે તેમ આગળ ચડતું જાય છે.

આવી રીતે બાળકને શરીર, મન વગેરેની વધતી જંતી જરૂરીઆતો પ્રમાણે વિકાસનાં સાધનો અને ક્ષેત્રની વિશાળતાની જરૂર પડે છે. વિકાસની ભૂખ અંદરથી આવવી જોઇએ, બહાર પડેલાં સાધનોની પસંદગી વિકાસ કરનારે જ જરૂર પ્રમાણે કરવી જોઇએ, તેનો ઘટતો ઉપયોગ પણ જરૂર પ્રમાણે તે જ કરી લે. પણ આપણે તેને માટે સાધનની પસંદગીનું ને ક્રિયા કરવાનું ક્ષેત્ર વધારતાં જવું જ જોઇએ. આ ક્ષેત્ર યથાકાળે અને યથામર્યાદ વધારતાં જવાની આવડતમાં કેળવણીની સાચી ક્રિયા રહેલી છે.

વિકાસમાં વધતા જતા બાળકને અમુક ઉમ્મરે જેમ માનો ખોરાક ઓછો પડયો, બૌદ્ધિક વાતાવરણની વિશાળતા વધારવી પડી; ઘોડીયામાંથી ફળીયાં સુધી પહોંચવું પડયું, તેમ જ જ્યારે બાળક લગભગ ૨॥ થી ૩ વર્ષનું થાય છે ત્યારે તેને અત્યાર સુધીની વિશાળતાની પેલી પાર જવાની જરૂર પડે છે. તેની વધતી જંતી શરીર, મન વગેરેની શક્તિઓ વ્યાયામ તથા વૃદ્ધિ માટે વિશાળ ક્ષેત્ર શોધે છે.

આ વખતે બાળકને જેમ કુંડાના મોટા થએલા છોડને મોટા ક્યારાની જરૂર પડે છે તેમ ખૂબ દોડવાની, ઠેકવાની, કુદવાની, ટેકરા ટેકરી ઉપર ચડવાની, લપસવાની વગેરે જે ક્રિયાઓ મોટા શરીરને કસરત માટે ઉપકારક છે તેની જરૂર પડે છે. આ માટે તેને ઘર નાનું લાગે છે. તે શેરીની બહાર દોડયું જાય છે. ગાડીઘોડાનો ભય તેના ધ્યાનની બહાર જાય છે. માબાપને તેની ચિન્તા થતાં તેને બહાર જવા દેવાની બાબતમાં 'ના' પાડવાની જરૂર પડે છે: બાળક ઘણીવાર નજર ચૂકાવી રમવા કે રખડવા ભાગી જાય છે. માબાપ અને બાળક વચ્ચે તાણા-તાણી ચાલતાં આખરે બાળક શેરીમાં વસતું થાય છે.

આવી જ રીતે બાળકની સામાજિક જીવનની ભૂખ વધવાથી તે મિત્રો કરવા માંડે છે. અત્યાર સુધી ઘરમાં તેને તૃપ્તિ હતી; ભાંડ ભાંડુની મૈત્રી કે સહવાસ તેને ઘણો ઓછો હતો. હવે તે શેરીના ગોઠીયાઓને ગોતે છે; તેની સાથે ઘોડા કરવા નીકળે છે. શેરીમાં કે ઘરની આજુબાજુ તે ઘોલકીની જેવી એવી રમતો સામાજિક સહકાર સાધી શકે તે માટે રમે છે.

આ ઉમ્મરે તેની ઇંદ્રિયો વધારે મોટા વ્યાપારો, વિશાળ પરિચયો અને અનુભવો લેવા તલપાપડ

થાય છે. આસપાસનાં ઝાડપાન, ટેકરા, પ્હાડ, ડુંગર, ડુંગરીઓ, જમીન, ખેતરો, પક્ષીઓ, પશુઓ વગેરે તેની ઇંદ્રિયોને જાણે કે બોલાવે છે ને પરસ્પરનો પરિચય કરવાનું કહે છે. ઘરના સઘળા પદાર્થો બાળકે જોઈ વળ્યું છે. તેના ગુણધર્મો તેની કલ્પનામાં આવી ગયા છે. હવે તે ઘર બહાર જે બધું અજાણ્યું છતાં સુંદર સુંદર પડ્યું છે તે કેવું છે તે જોવા માગે છે. આમ ઇંદ્રિયવિકાસ માટે પણ બાળક ઘરમાંથી બહાર નીકળું નીકળું થઈ રહ્યું હોય છે. અને તે ઇંદ્રિયગમ્ય અનેક તરંગ અનુભવોનો વધારે કરી જીવનને આનંદથી ભરવા ઉત્સુક થયું હોય છે.

"આ શું?" "આ શું?" એમ પૂછી પૂછીને તેમ જ સૌને બોલતાં સાંભળીને બાળકે ઘરની મર્યાદામાં રહી ભાષાનો જેટલો પરિચય સાધી શકાય તેટલો બધો પરિચય સાધી લીધો છે. છતાં ઘરની બહાર પડેલી દુનિયાની, ઘરની બહાર ચાલી રહેલા વ્યાપારોની, ભિન્નભિન્ન પ્રસંગોની, ભિન્નભિન્ન દૃશ્યો પરત્વેની અને ભિન્નભિન્ન પરિસ્થિતિમાં વપરાતી ભાષા જાણવાનું હજી બાકી જ છે. અને ભાષાજ્ઞાનની એક હદ જ્યારે બાળક ઓળંગીને ઉભું છે ત્યારે તેને આગળ વધવાનું જ રહે છે ને તેમાં જ તેનો વિકાસ પડ્યો છે.

ઘરમાં રહ્યાં રહ્યાં જે જ્ઞાન મળે તે તેણે રાત દહાડો ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સહાય વડે તેમ જ સ્વપ્રયત્નથી લઈ લીધું છે. હજી તેની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થઈ નથી. જ્ઞાનના અનેક પ્રદેશો હજી અણસ્પર્શ્યા જ પડયા છે. બુદ્ધિને કસરત આપી તેને વધારે તેવી પ્રવૃત્તિ બાળક માગી રહ્યું છે. માબાપ સાથે બાળક બંદરમાં કે ગામબહાર નીકળે છે ત્યારે ભૂખ્યા વરૂ પેઠે જ્ઞાનના અનેક વિષયો સંબંધે જાતે માહિતી મેળવતું દેખાય છે; આપણને પૂછી પૂછીને કંટાળો આપતું પણ જોવામાં આવે છે. જ્ઞાનભૂખ એકાએક તૃપ્ત કરવાનું મળતાં તેનામાં બૂબ તાણ આવી જાય છે અને તે વખતે તો નવા જ્ઞાનની મઝામાં અથવા દુખાણમાં મોડી રાત્રે પણ સૂતું નથી. ઘરમાં તેણે બીલાડી કુતરાંને ચકલાં કાબર વિષે થોડું જ્ઞાન મેળવ્યું છે; પણ બીજાં પશુપ્રક્ષીઓની ટેવો, ખોરાક વગેરે વિષે જાણવાની તેની આતુરતા ઓછી નથી હોતી. બાળકને બરાબર અવલોકનારના ધ્યાન બહાર આ વાત નહિ જ હોય.

હવે ઘરનું વાતાવરણ તેને વધારે પોષી શકે તેમ નથી. ઘરની દિવાલો તેને હવે પાંજરા રૂપ થાય છે. ઘરની જ્ઞાનસમૃદ્ધિનું તળીયું દેખાઈ જાય છે. આ બધું બાળકની દૃષ્ટિએ છે. ઘરમાં હજી ઘણું પડયું

છે–પુસ્તકાલય છે, ભાષાનું, સામાજિક આચારનું, બૌદ્ધિક વ્યાપારનું, નીતિનું વગેરેનું વાતાવરણ છે; પણ તે આ વખતે તેને માટે વધારે પડતું ઉચ્ચ છે અને તેથી અત્યારે ધરપુરતું ટૂંકું થઈ પડયું છે. વિકાસના ક્રમમાં માતાના પ્રેમનો, પિતાની બુદ્ધિનો, કુટુમ્બના સામાજિક જીવનનો, શરીર અને ઇંદ્રિયોના વ્યાપારનો બાળક વિસ્તાર માગે છે. સારાંશ બાળક હવે વિશાળ ઘર માગે છે.

આ કાળ બાળક માટે એક પરિસ્થિતિમાંથી બીજીમાં જવાનો છે–આ સંક્રાંતિકાળ છે. જેમ એક કાચના કુંડામાં ઉછરીને મોટી થયેલી માછલી એકા-એક મોટા સમુદ્રમાં જીવી ન શકે, પણ ઉલટી મહાસાગરનાં મોટાં મોજાં સાથે અથડાઈને કે મોટા મગરમચ્છોના મોંઢામાં સહેજે આવી જઇને મરી જાય, તેમ બાળકને જો ઘરમાંથી એકાએક બહાર મોટી દુનિયામાં ફેંકી દઇએ તો તે વિકસવાને બદલે કરમાઇ જાય, તેને ભયંકર નુકસાન થઇ જાય. વિકાસનું કામ ધીમું ને ક્રમિક છે. ધાવણું બાળક આજે ધાવણ છોડીને કાલે રોટલા ખાવા માંડે તો માંદું જ પડવાનું; પણ ધીરે ધીરે તેને એક તરફથી રોટલા નહિ પરન્તુ ધાવણ જેવા નરમ અને સ્વાદુ પદાર્થો ખાતું અને બીજી તરફથી ઓછું ધાવતું કરતાં

કરતાં તેને ધાવવામાંથી છોડાવીને ખાવા ઉપર ચડાવી દેવામાં આવે છે; તેમ બાળકને નાનાં ઘરમાંથી વિશાળ ઘર તરફ લઇ જવું જોઇએ કારણ કે બાળકને જવાની જરૂર છે. તેમાં જ તેનો વિકાસ છે. આ નિયમ કુદરતી છે. નાનું જીવડું તેને બંધબેસતું શંખલું શોધીને તેમાં વસે છે; ત્યાં બેહું બેહું શરીરનો વિકાસ સાધે છે. જ્યારે તે મોટું થાય છે ને શંખલું નાનું પડે છે ત્યારે નાના શંખલાને ફેંકી દઈ મોટાને શોધી લે છે. આમ જ્યાં સુધી વિકાસની ક્રિયા ચાલે છે ત્યાંસુધી વધતી જતી જરૂરીઆત પ્રમાણે યોગ્ય પરિસ્થિતિને શોધી લેવી એવો પ્રાણી માત્રમાં સહજ સ્વભાવ—પ્રકૃતિ—છે. આ પ્રકૃતિનો વિરોધ થાય તો પ્રગતિ અટકે, પ્રાણી જ્યાંનું ત્યાં રહે અગર ત્યાં ન વધવાને કારણે ક્ષીણપ્રાણ થઇ આખરે મૃત્યુપ્રાય જીવે અગર તો મરી જાય.

માટે જ્યારે બાળકનો ઘરમાં થઈ શકે તેટલો વિકાસ પુરો થઇ રહેવા આવે ત્યારે આપણે તેને બીજું પરંતુ મોટું ઘર આપવાનો બંદોબસ્ત કરીએ. 'મોટું ઘર' એવો શબ્દપ્રયોગ યથાર્થ લાગે છે. બાળકને માટે મોટી કસરતશાળા, વિજ્ઞાનશાળા, અવલોકનશાળા કે ભોજનશાળા બાંધવી જોઇએ એમ કહેવાને બદલે વિશાળ ગૃહ બાંધવાનું એટલા

માટે કહેવું યોગ્ય જણાય છે કે શરીર, મન અને અન્તરનો વિકાસ ઘરમાં જેમ બાળક માબાપના પ્રેમ વચ્ચે, કાળજી વચ્ચે, ભાઈબાંધુઓના સહચાર વચ્ચે, અને તેટલી વ્યવસ્થિતતા અને જીવન્ત પરિચયમાં અને ગૃહસ્થાશ્રમના નીતિમાન વાતાવરણમાં રહીને સાધવું આવ્યું છે તેમ જ તેને તે જ ઢબે પણ વિશાળ ઘરમાં સાધવાની જરૂર છે. આ ઉમ્મરે તે એક પગ દૂધમાં અને એક પગ દહીમાં એવી સ્થિતિમાં હોવાથી એકેકાએકે માબાપથી છૂટું પડી ઘરનો કેવળ સંબંધ તોડીને આગળ વધી નહિ શકે. તે એકેકાએક ઘરમાંથી મોટી શાળા કે છાત્રાલયમાં ધૂબકો મારી નહિ શકે. તેવો ધૂબકો મરાવવો જોખમકારક છે. આ ઉમ્મરે તે માબાપની આંગળીએથી વિખુટું પડવા તૈયાર છે પરંતુ જેમ દૂર બેઠાં બેઠાં પણ કમળને સૂર્યની પોષક ગરમીની જરૂર છે તેમ હજી બાળકને ઘરની પોષક અસરની જરૂર છે. એક વાતાવરણમાંથી કેવળ નવા જ વાતાવરણમાં એકાએક કૂદી પડવું મોટાં માટે પણ સહેલું નથી તો બાળક માટે તો તે અત્યન્ત મુશ્કેલ છે, અર્થાત્ બાળકને સંવર્ધક વિશાળ ઘરની જરૂર છે તો તેની સાથે જ સંરક્ષક મર્યાદાની પણ જરૂર છે.

આવું સંવર્ધક—સંરક્ષક ઘર બાળકને શેરીમાં કે શાળામાં મળશે કે કેમ તે જોઈએ. શેરીમાં બાળકને

શરીર વગેરેના હલન ચલન માટે વધારે છૂટ મળે, સહચારની વૃત્તિને ખોરાક મળે, જાનની ભૂખને તૃપ્ત કરવાનું પણ થોડું ઘણું મળે, પરંતુ શેરી ઘરઘરનાં એકઠાં થએલાં બાળકો માટેની કેવળ નિવૃત્તિ કરવાની જગા. ત્યાં ચાલતી પ્રવૃત્તિ ઉપર કોઈ ચિન્તાતુર પિતાની દૃષ્ટિ ન હોય; ત્યાં માના પ્રેરક અને મોટે ભાગે સન્માર્ગ લઇ જનાર પ્રેમની દૃષ્ટિ ન હોય; ત્યાં સારા ઘરની વ્યવસ્થા અને વિધિ-નિષેધના યોગ્ય નિયમો ન હોય; પરંતુ ત્યાં ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્કારોનો ખીચડો હોય; તેમાં સારા સંસ્કારો કયા અને નઠારા કયા, કયાને સૌએ યોગ્ય ગણવા અને કયાંને નાખી દેવા તેનો વિવેક બતાવનાર પણ કોઇ ન હોય. ત્યાં બાળકો એકએક અનેકરંગી ચિત્રવિચિત્ર વાતાવરણમાં આવી પડે અને શું લેવું, શું ન લેવું તેની મર્યાદાવાળા ઘરની સહાય વિના ભૂખમાં ને ભૂખમાં તે ઘણું નકામું પણ લઈ લે, તેનો વિકાસ રોકાઇ પડે, તે શરીર અને મનથી માંદું પડી જાય ને ઠેકાણે આવે તે પહેલાં ઘણું સહન કરે. શેરી એક વાતાવરણ છે. તેમાં પોષક અને વિઘાતક બન્ને તત્ત્વો પડેલાં છે. ત્યાં વિઘાતક તત્ત્વોને દૂર રાખી પોષક તત્ત્વોને આગળ લાવી તેમાંથી પસંદગી કરવામાં બાળકને કોઇએ અનુકૂળ કરી આપી નથી. બાળકનો વિકાસ પોષક ઘરની

પસંદગી કરી તેને પોતાની કરવામાં છે. આથી વિકાસનાં ક્રમમાં શેરી અત્યારે વિઘાતક સ્થાન છે. ઘરમાંથી બહાર આવતાં બાળક માટે તે યોગ્ય વિશાળ ઘર નથી.

ગાળાગાળી, મારામારી, કજીઆ, માબાપોને ખબર ન પડે તેવી છુંદી પ્રવૃત્તિઓની બદીઓ, વાદેવાદે બીડી પીતાં શીખવાનું, આ બધું બાળક શેરીમાંથી ઝટ ઝટ પકડી લે છે. આ ઉમ્મરે બાળકો જ્ઞાનપિપાસુ હોય છે, નવાં નવાં બાળકોની તેના ઉપર એકદમ છાપ પડે છે; હજી તેણે સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ખીલવ્યું હોતું નથી તેથી સારાસારનો વિચાર કરી સ્વતંત્ર રહેવાને બદલે અનુકરણનો ભોગ તે થઇ પડે છે; ઘણી વાર સંસ્કારી બાળક ખરાબ વાતાવરણથી દૂર ઉભું રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ખરાબ વાત અને ક્રિયા તરફ અણગમો બતાવે છે પણ સાથે રમવા વગેરેની વૃત્તિને લીધે તે એકલું રહી શકતું નથી ને આખરે બીજા જેવું તે પણ બને છે કે તેને બનવું પડે છે. ઘણીવાર ઉપરથી સારાં દેખાતાં બાળકો જે કરે છે તે સારું હશે એમ ધારીને બીજાં બાળકો તેમના પ્રમાણે કરતાં શીખે છે. કેટલાંએક ઘરમાંથી સડેલાં બાળકો બીજાંને પોતાની ટેવોના ભાગીદાર બનાવી દે છે. વળી રમત

રમતમાં એકબીજાનું સારૂં ખરાબ બાળકો ઘણી ત્વરાથી લઈ શકે છે. રમત તેમને પ્રિય ને જરૂરની હોવાથી તેની સાથે જોડાએલી બીજી ખરાબ બાબતો પણ તેમનામાં આવી જાય છે.

બાળક જ્યારથી શેરીનો પરિચય કરવા માંડે છે ત્યારથી તેનામાં કંઈક જૂદી જ જાતની ટેવો આવે છે. તેની ભાષા બગડવા માંડે છે; તે ઉતાવળથી અને અધુરૂં બોલે છે; ગંદા રહેવાની, નાકમાં આંગળાં નાખવાની, શેડા હાથે લૂંછી નાખવાની વગેરે જાતની ટેવો ચોખ્ખા ઘરનાં બાળકોમાં પણ શેરીનાં બીજાં ગંદાં બાળકોના સહવાસથી આવે છે. માબાપના લક્ષમાં આ વાત ઘણીવાર આવે છે ને શેરીનાં છોકરાં સાથે પોતાનાં બાળકોને રમવા જવા દેવાની ના પાડે છે. બાળકો ઉપર શેરીની છાપ ચાલવામાં, બોલવામાં પણ આવે છે; તોછડાઈથી જવાબ દેવાનું, ઢંગધડા વગર ચાલવાનું વગેરે પણ શેરીમાંથી ઘરમાં લાવનાર બાળકો જોવામાં આવ્યાં છે. ઉપરાંત, ઝીણી નજરનાં માબાપને થોડાંજ વખતમાં ખબર પડે છે કે ઘણી-વાર જૂઠું બોલવાનો ને અર્થેગ તે જે વાતો બેધડ કહેતું હતું. તે જ વાતો સંતાડવાનો પ્રથમ પાઠો બાળ શેરીમાંથી ફત્તેહમંદીથી લીધો છે.

આ તો થઈ બાળકો ઉપર શેરીના પડતા સંસ્કાર

વાત. આગળ જોયું તેમ બાળક શરીર, મન વગેરેથી આ ઉમ્મરે આગળ વધવા માગે છે. તે માટેનું વ્યવસ્થિત વાતાવરણ શેરીમાં ક્યાં છે ? શરીરવિકાસ માટે જોઈતા અને શીખે તેવા વ્યાયામની વ્યવસ્થા શેરીમાં કયાંથી હોઇ શકે ? ઇંદ્રિયવિકાસ માટે ઇંદ્રિયોની શુદ્ધિ અને તીવ્રતા કરવાનાં સાધનો તેમ જ વિકસેલી ઇંદ્રિયોની શક્તિ પ્રગટ કરવાની પરિસ્થિતિ પણ શેરીમાં નથી. બુદ્ધિના વ્યાપારો પણ શેરીમાં રખડવાથી બાળક કેમ સાધી શકે ? ત્યાં કોણ છે કે બાળકની જિજ્ઞાસાને ઓળખી તેનું પોષક વાતાવરણ આપ્યા કરે ? ને ઉપર જોયું તેમ શેરી ચારિત્ર્યના ઘડતરમાં તો ભયંકર વસ્તુ છે જ.

બાળક વિશાળ ઘર માગે છે. પોતાનું ઘર તેને ટૂંકું પડે છે. શેરી તેના વિકાસ માટે નકામી છે. બાળકને ઘરમાં ગોઠતું નથી તેમ શેરી શોધે છે. ત્યાં તે બગડે છે, તેને પૂરો વિકાસ મળતો નહોવાથી અતૃપ્ત અને અસંતુષ્ટ રહે છે. પહેલાં ઘરમાં સૌને આનંદ આપતું હતું તે બાળક હવે કંટાળો આપે છે અને તેને માથે એક રીતે ઘરમાંથી શેરીમાં જવાની ફરજ આવી પડે છે. વળી પાછું બાળક શેરીમાં જાય છે ને ત્યાં એની એ રમતે રમી રમીને શરીર અને મનને થકવી નાખે છે. આ વખતે બાળક

આગળ વધતું નથી, ખરાબ ખોરાકથી બગડે તેટલું બગડે છે. ઉપરાંત, તે પડયું પડયું સડે છે ને જીવનના કિંમતી સમયનો વ્યય થાય છે. આમ સામાન્ય રીતે બાળકોનો આ રાા થી ૬ વર્ષ સુધીનો વખત ભારે મુશ્કેલીથી પસાર થાય છે. તેમની ઘરની ચાલતી પ્રવૃત્તિ ખૂટી ગઈ છે; નવી પ્રવૃત્તિ તે શોધી કાઢે ને કરવા બેસે છે તો માબાપને તે હરહમેશની ન હોવાથી વાંધા ભરેલી લાગે છે ને બાળકને પ્રવૃત્તિ રહિત રહેવું પડે છે. શરીર અને મનની પ્રવૃત્તિઓનો વેગ ઉલટો ઓછો પડે છે. કદાચ સ્થળ બદલે કે ઘરનાં નવાં કામો નીકળે તે કારણે બાળકને થોડી એક નવીનતા મળે છે પણ તે થોડા વખત માટે અને અવ્યવસ્થિતપણે. શેરીના કજીયા બાળક ઘેર લાવે છે તેથી મા કંટાળે છે. આજની માણસના જીવન આખાને બગાડી નાખે તેવી પ્રવૃત્તિમાં પડેલ પિતાને ઇચ્છા હોય તોપણ બાળક સામે જોવા જેટલી ફુરસદ નથી રહેતી; પરિણામે, બાળક ક્યારે પાંચ છ વરસનું થાય અને શાળામાં જવા લાગે તેની રાહ જોવાય છે.

બાળકે લગભગ પાંચ છ વર્ષની ઉમ્મરે આજની શાળામાં જાય છે. ત્યાં તેને સારીમાઠી પણ વિશાળતા મળે છે ને ગમે તેટલે અલ્પાંશે પણ ઘરમાં ન સમાતા બાળકનો પ્રશ્ન ઉકલે છે.

પણ ૨૫ થી ૬ વર્ષના બાળકના વિકાસનો પ્રશ્ન અણઉકલ્યો રહે છે. વિકાસનો અતિ મહત્વનો કાળ ૨ થી ૬-૭ વર્ષ સુધીનો ગણાય છે. બાળકનું શરીર, હાડકાં, સ્નાયુઓ વગેરે અંધારાનો, ઇંદ્રિયો શુદ્ધ, તીવ્ર અને સંસ્કારી થવાનો, બુદ્ધિ, ક્રિયાશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ વગેરે માનસિક શક્તિઓ નિર્મળ, બળવાન અને સૂક્ષ્મ થવાનો તેમ જ કોમળ-કઠણ લાગણીના વિકાસનો ખરેખરો સમય આ છે. બાળક સાત વર્ષમાં પોતાનાં શરીર, મન વગેરેનો વિકાસ જેટલો સાધી શકે છે તેટલો પાછળથી આખી જીંદગી સુધીમાં પણ સાધી શકતું નથી.

બાળકમાં સારી માઠી જે ટેવો પડીને જીંદગી સુધી દૃઢ રહે છે તે આ કાળે બને છે. બાળકમાં વિવેક, અવિવેક, સંસ્કારીપણું કે જંગલીપણું તેમ જ બીજા સામાજિક જીવનના ગુણો અવગુણો જેટલા આ સમયે આવ્યા તેટલા આવ્યા ને ન આવ્યા તેટલા ન આવ્યા. નીતિની ટેવો અને ધાર્મિક ભાવના (સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ)નાં મૂળ આ સમયે જ રોપાય છે. ટૂંકમાં, આ સમય મનુષ્યના જીવનવિકાસમાં ભારેમાં ભારે મહત્વનો છે; જેટલો આ સમય મહત્વનો છે તેટલી જ બાળકના વિકાસ માટે કાળજી લેવાની જરૂર છે; અને આજે આ વિકાસના ખરેખરા વિખાતે જ બાળક નહિ ઘડનું,

નહિ ધારતું ! આ સમય બાળકની જીંદગીમાં જે નકામો જાય તો બાળક પાછળથી ગમે તેટલું ભણે ગણે તોપણ તેને થયેલું નુકસાન ભરપાઈ થતું નથી.

આ ઉમ્મર પછીનો વખત શક્તિઓનો વપરાશ કરવાનો છે, તેને વધારવાનો છે, તેને બળવાન કરવાનો છે; પરન્તુ તેને મેળવવાનો અને કેળવવાનો સમય તો સાત વર્ષ સુધીનો જ છે.

જેમ શરીરવિકાસ અમુક સમયે જ થાય છે, તે વખત ગયા પછી ઉપાય નથી રહેતો, તેમ જ મનની શક્તિઓના વિકાસ સંબંધે છે. એનો વિકાસનો યોગ્ય કાળ ગયા પછી તે પાછો આવતો નથી.

અત્યાર સુધી બાળકની હીલચાલમાં તેના શરીરનો વ્યાયામ આવી જતો હતો પણ હવે તેના વધેલા શરીરને માટે સુવ્યવસ્થિત વ્યાયામની જરૂર છે. બાળક પોતાની મેળાએ ઘરમાં કે બહાર આવશ્યક વ્યાયામ શોધતું દેખાશે; તે પાયા ઉપર કે દોરડાં ઉપર લટકતું દેખાશે; ઘોડીયા કે ખાટલાના દાદર ઉપર ચડતું અને ધીમે ધીમે પગથિયાં વધારતું જાય ધૂબકા મારતું, એક પગે ચાલતું, બે પગે ઠેકતું, હીંચકવાને માટે હોંશ બતાવતું, ખાડા ખોદતું, કુવા કરતું, લપસતું વગેરે કરતું જણાશે. અર્થાત તે વધારે અને વ્યવસ્થિત વ્યાયામ માગશે.

અત્યારસુધીમાં તેની ઇંદ્રિયોને આસપાસનાં જગત-માંથી અનેકાનેક અનુભવ થયા છે; તે કાગડા અને કોયલના, ગાય અને ભેંસના અવાજ તો ઓળખે છે ને તે વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકે છે. તે ઘરનાં ઠામ વાસણ અને માણસોને તેમના અવાજથી ઓળખે છે. નજરે જોઇને તે ઘણી ચીજોને ઓળખી શકે છે, તેમ જ તે ચાખીને, સ્પર્શીને અને સુંઘીને વસ્તુઓને પીછાની શકે છે.

હવે તેની ઇંદ્રિયો તેને થતા અનુભવોને ઝડપથી, તીવ્રતાથી, સૂક્ષ્મતાથી નોંધી શકે અને તેને વ્યાપકપણે સર્વત્ર જોઇ શકે એવી કેળવણીની જરૂર પડે છે. એક બીજાથી નોખા તરીકે એ મોટાં વજનો ઓળખતાં તે નાનું વજન જાણે છે. એ મોટા નાના વજનનો તફાવત તેને વગર શીખ્યે ખ્યાલમાં આવે છે. એ જાડા પાતળા અવાજનો ભેદ તેનો કાન સ્વાભાવિકપણે પકડી શકે છે પરંતુ ઘણા રંગોને એક બીજાથી નોખાં પાડવાનું કે એક જ રંગની છાયાઓને બીજા રંગની છાયાઓથી જૂદી પાડવાનું અને એ એક જ રંગની છાયાઓનો ક્રમિક સંબંધ જાણતા આવડવાનું, તેમજ બે સ્વરો વચ્ચેનો તફાવત તેમ જ પરસ્પરનો સંબંધ પારખતાં આવડવાનું, દાખલા તરીકે, સમકના સ્વરોને ઓળખવાનું અને એને ક્રમમાં ગોઠવવાનું

વગેરે જાતનું કામ કે જેમાં ઇંદ્રિયો આટલી સૂક્ષ્મતાથી પોતાના વ્યાપારો કરી શકે તે માટેની યોજના આવશ્યક છે.

વળી અત્યાર સુધીમાં બાળકને જે ઇંદ્રિયગમ્ય તેમ જ મનોગમ્ય અનુભવો થયા છે તે બધા એક કોથળામાં ફેરીયાનો સામાન પડયો હોય તેમ પડેલા છે. હવે તે અનુભવોને સ્વસ્થાને ગોઠવતાં શીખવાની અને નવા અનુભવોને સ્વસ્થાને પહોંચાડવાની શક્તિનો વિકાસ કરવાનો કાળ આવ્યો છે. આ શક્તિ વર્ગીકરણની છે. વર્ગીકરણ કરવામાં સરખાપણું, જૂદાપણું ને ક્રમના જ્ઞાનની તેમ જ તુલના, નિર્ણય ને નિશ્ચય કરવાની શક્તિની જરૂર પડે છે. પોતાના તમામ અનુભવોને પકડવાની, વ્યસ્થિતપણે ગોઠવવાની ને પરસ્પરનો સંબંધ સાંધવાની શક્તિ વિકાસ માટે અતિ મહત્વની શક્તિ છે. આ શક્તિ મૂળભૂત શક્તિ છે. એના ઉપર જ્ઞાનની મોટી ઇમારત ચણી શકાશે. મોટા વૈજ્ઞાનિકો અને શોધકોની શોધોનું રહસ્ય આ શક્તિમાં છે. આને આપણે બુદ્ધિશક્તિને નામે ઓળખીએ છીએ.

પ્રત્યેક ક્ષણે જેને અનેક અનુભવ થયા કરે છે ને ૨।। વર્ષની ઉમ્મરમાં અનેક તવંગર અનુભવો જેને થઈ ગયા છે તેને આ શક્તિ મળતાં અપાર આનંદ

થાય છે. તેની આગળ બુદ્ધિનાં નવાં ક્ષેત્રો ઉભાં થાય છે, તેની પ્રવૃત્તિ વિશાળ બને છે, તેનું મન અને શરીર પ્રવૃત્ત રહેતાં નીરોગી થાય છે ને સૌથી વધારે કિમતી જે જીવનનો નિર્દોષ આનંદ છે તે બાળકને મળે છે. જ્યારે તેનામાં આ સરખામણી વગેરે કરવાની શક્તિ આવે છે ત્યારે તે પક્ષીઓના ગુણધર્મોનાં અનુભવોને પશુઓના ગુણધર્મોના અનુભવોથી જૂદા પાડી, પશુ અને પક્ષીઓના વર્ગો જૂદા સમજે છે ને તેનાં કારણો જાણી શકે છે. આ જ રીતે તે પદાર્થ માત્રને કાર્યકારણની સાંકળથી બાંધવા, ગોઠવવા મંડે છે. આ માર્ગ વિજ્ઞાનની શોધખોળ કરનારો છે. આ ઉમ્મરે આ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય તેવું બાળક એક નાનો એવો વૈજ્ઞાનિક જ છે. આ ઉમ્મરે આ શક્તિનો વિકાસનો પ્રબંધ તેટલા માટે આવશ્યક છે.

ટૂંકમાં, વધારે ઝડપથી, વધારે પ્રમાણમાં તેમ જ પાયાનો વિકાસ કરવાનો સમય આ છે.

વિકાસ આજના ઘરોમાં શકય નથી; ઘર ધારે પણ બની શકે તેમ નથી.

ઘરમાં મોટા બાળકને વધારે કસરત મળતી નથી; નવા મહેમાને ઘરને રોક્યું છે એને માટે શાન્તિની જરૂર છે. બા હવે તેને રમવા માટે હીંચકો બાંધી દેતાં થાકે તેમ છે. નવી કસરતો સાધનો માગે છે.

ઘરના સોમાનમાંથી કેટલાંયે બાળકો કસરતનાં સાધનો બનાવી લે છે, જેમકે ઘોડીયાને ટીંગાય છે કે ખાટલે ચડે છે, કે ભીંત ઉંધે માથે થાય છે કે ખુરશી ઉપરથી ઠેકડા મારે છે, તો સાધારણ રીતે માબાપને વસ્તુનો બિગાડ પોસાતો નથી અને વસ્તુઓ તૂટી જવાની કે ખરાબ થઈ જવાની બીક રહે છે ને તેમાં સત્ય પણ છે એટલે બાળકને માટે ઘર શરીરની કસરત આપતું બંધ થાય છે.

વળી શરીરના વિકાસ માટે બાળકને વધારે જગાની છુટ જોઇએ છીએ. વિકાસ પાંજરામાં પૂરેલું પક્ષી નથી કરી શકતું. ઉડવાને માટે પૂરતી જગામાં વિકાસને અવકાશ છે. ઘરમાં અનેક સાચાં ખોટાં કારણે કે અજ્ઞાન કે દૃઢ માન્યતાને લીધે માબાપ આડે આવે છે. કાં તો સ્વમતાગ્રહી પિતા અથવા અતિશય લાડ લડાવનારી માતા બાળકને લાગી જશે વગેરે કારણે તેને કસરતના પ્રદેશમાં જતું અટકાવે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ ઇંદ્રિયો અને મનનો વિકાસ વ્યવસ્થિત યોજના વિના શકય નથી. રૂપ રંગ વગેરેનો પરિચય, ભાષાનું પ્રાથમિક જ્ઞાન, મનના સાધારણ વ્યાપારો વગેરે બાળકમાં સ્વાભાવિકપણે ચાલે છે. તે બધામાં ઝીણવટ આણવા માટે વિશિષ્ટ વાતાવરણની જરૂર છે. બાળકને ઘરમાં બેશક લાંબી લાકડી

અને ટૂંકી લાકડી આપી શકીશું; નાનો પથરો અને મોટો પથરો મળી શકશે; પરંતુ અરસપરસના સરખા સંબંધથી ક્રમિક રીતે ગોઠવાએલી મોટી લાકડીઓ બાળકના હાથમાં આવે તો જ તે નાની ને મોટી લાકડીઓ વચ્ચેનો તુલનાત્મક ખ્યાલ લઇ શકે. ઘરમાં બાળકના હાથમાં નાનાં મોટાં વજનો આવે છે પરંતુ એ વજનો વચ્ચે કયું ભારે અને કયું હળવું તે નક્કી કરવા, વજનો હાથમાં લઈ તોળવા તો બાળક ત્યારે જ એસી જશે કે જ્યારે તેના આગળ એવાં બે વજનો આવશે કે જેને હાથમાં લેતાં વજનના ભેદનો સહજ નિર્ણય તે નહિ કરી શકે ને તેના આગળ ઉકેલવાનો પ્રશ્ન ખડો થશે. તેના મનમાં થશે કે ભેદ છે પણ જણાતો નથી માટે ચાલ શોધું.

આ શોધમાં, અને શોધો માટે વારંવારના પ્રયત્નો એટલે પુનરાવર્તનની કળામાં વિકાસની કેળવણી છે. આવી શોધ ઉપર બાળકને ઉપાડી જાય તેવાં વિશિષ્ટ સાધનોની યોજના માટે વિશિષ્ટ સ્થળ અને વાતાવરણ આવશ્યક છે.

વળી સાધારણ રીતે નાનું બાળક લાંબી ટૂંકી, જાડી પાતળી, પહોળી સાંકડી વસ્તુઓના પરિચયમાં આવે જ છે. તેને તેના જાડા ભેદો સમજાય છે. તે ભેદ એટલા ફેલાતા છે કે જેને આંખ હોય છે તે કુદરતી રીતે સમજે,

છે; પરંતુ જ્યારે બાળક આગળ દડ્ડાની પેટી આવીને પડે છે ને તે દસ દડ્ડાને તેના ખાનામાં નાખવા જાય છે ત્યારે તેની આંખ સહુજપણે દડ્ડાને યોગ્ય ખાનામાં નાખવા અસમર્થ દેખાય છે. પહોળા ખાનામાં નાનો દડ્ડો નાખવાની કે નાના ખાનામાં મોટો દડ્ડો નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાની બાળક જ્યારે ભૂલ કરતું લાગે છે ત્યારે સમજાય છે કે હજી બાળકની આંખની બરી કેળવણી બાકી છે. બાળક ભુલ કરે છે ત્યાં જ તેને કેળવવાની જગા છે, ત્યાં જ તેને પોતાને કેળવવાનું સ્થળ જણાય છે; ત્યાં જ તે અટકીને ઉભેલું હોવાથી તેને ત્યાં જ પ્રયત્ન કરવાનો રસ આવે છે ને ત્યાં પ્રયત્ન કરીને તે આગળ વધી શકે છે. આથી જ દડ્ડા નાખવાની ભુલ તેને દડ્ડાની ભુલ શોધવા પ્રેરે છે, ભુલ શોધવા માટે તે અનેક પ્રયત્નો કરે છે ને આખરે ભુલ શોધી કાઢી આગળ વધે છે. બાળકને પોતાની શક્તિ અશક્તિનું ભાન કરાવી, અશક્તિને દૂર કરવા માટે પ્રેરી અશક્તિમાંથી મુક્ત કરે તેવું સાધન ઘરની ચીજોમાં તૈયાર હોતું નથી, હોઇ શકે નહિ.

દડ્ડાની પેટીથી વારંવાર રમનાર બાળકને, જેમણે જોયું છે તેમને શંકા નહિ હોય કે ઇંદ્રિયવિકાસમાં પરિમાણ પરિચય માટે જે સંબંધ અને ક્રમિક

યોજનો જોઇએ, તે માટે જે સ્વયંજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરનાર અને પ્રયત્નો પછી તૃપ્ત કરનાર સાધન જોઇએ તે ઘરની ચાર્જમાં નથી હોતું. ઘરની તેમજ બહારની ચીજોમાં પરિમાણો, રંગો, ધ્વનિઓ વગેરે ઇંદ્રિયગમ્ય અનુભવોની સામગ્રી છે; પણ ઊંડા માંગવામાં આવી છે તેવી સૂક્ષ્મ અને સંસ્કારી કેળવણી જગાડે અને સિદ્ધ કરે તેવી વ્યવસ્થિત અને ક્રમિક રીતે એ ગોઠવાયેલ નથી.

આમ જ મનની આંખની કેળવણી માટે ભૂમિકા રૂપે ઘરમાંથી બાળકને ઘણું મળ્યું છે; પરંતુ હવે જે જાતનાં ચોક્કસ તે વ્યવસ્થિત સાધનો અને સમતોલ પરિસ્થિતિ વચ્ચે બાળકનો માનસિક વિકાસ આગળ જવા માગે છે તે જાતનાં સાધનો અને તેવી પરિસ્થિતિ પ્રત્યેક ઘરમાં પડેલી નથી. વળી પાછો દૃષ્ટાનો જ દાખલો લઇએ.

બાળક એક દડો હાથમાં લઈ તેને કયા ખાનામાં નાખવો તેનો વિચાર કરે છે; તેને માટેનું યોગ્ય ખાનું ગોતવામાં તે સામ્ય ને તેની સાથે જ સ્વાભાવિક-પણે આવી જતો વિરોધ અને ક્રમનો વિચાર કરે છે. આવું ભૌમિતિક ખાનાની પેટીમાં, રંગની તખ્તીઓમાં અને એકંદરે બધાં પ્રબોધક સાહિત્યોમાં બને છે. ઉપર કહ્યાં તે પ્રબોધક સાહિત્યો વાપરતાં બાળક

સરખામણી, તુલના, નિર્ણય, નિશ્ચય વગેરે જે બુદ્ધિનાં અંગો છે તેને ખીલવે છે.

વળી બાળક વધતી જરૂરીઆત માટે જે વિશાળ ક્રિયાક્ષેત્ર માંગે છે, જે વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓ તેને ઉપકારક છે તે ઘરમાં નથી મળતી; તેમ જ તે દરેક ઘરમાં આવી શકે તેમ બને તેમ નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ સ્થળ અને પૈસા બન્ને દૃષ્ટિએ આજનું ઘર તેવી સામગ્રીની વ્યવસ્થા કરી શકે નહિ.

ઘારેા કે કેળવણીકારેા માન્ય કરે તેવાં ઇંદ્રિય અને મનને કેળવવાનાં શાસ્ત્રીય સાધનેા ઘરમાં મૂકી શકાય, રમવાની પૂરતી છૂટ આપી શકાય તેટલું વિશાળ ઘર છે, તેમ જ તેવેા ખર્ચ કરવા પિતા સમર્થ છે; છતાં તેટલાથી તે વખતે બાળક જે બહુવિધ વિકાસ કરવા માગે છે તે થઇ શકશે નહિ. એક તેા શાસ્ત્રીય સાધનેાનેા યથાર્થ ઉપયેાગ કેમ થવેા જોઇએ તેની માહિતી લેવાનું બધાં માબાપેાથી બને તેમ નથી; તેમ બધાં માબાપેાને તેવાં કામ માટે પૂરતી ફુરસદ, રસ અને આવડત હેાય તે વિષે શંકા લાગે છે; તેથી શાસ્ત્રમાન્ય સાધનેા માત્ર વસાવી વધતી જતી ઉમ્મરના બાળકને કેળવણી આપવાનેા કૃત્તહમંદ પ્રયત્ન આપણે ઘરમાં કરી શકીશું નહિ. ઉપલા વિચારને બાજુએ મૂકીએ તેાપણ બાળકને જે

વિશાળ સામાજિક જીવનની જરૂર છે તે ઘરમાં ક્યાંથી મળે ? ઘરનાં બે ચાર બાળકો ઉપરાંત શેરીનાં કે સગાં વહાલાંનાં બે પાંચ બાળકોનું સહજીવન સામાજિક જીવનના પાઠો શીખવા માટે પૂરતું નથી; કારણ કે ઘરનાં કે અંગત અને એક જ દરજ્જાનાં બાળકો એટલે તો એક જ વાતાવરણ, એક જ વ્યક્તિ. એમાં સમાજની વિવિધતા નથી, સમાજની દરજ્જાની ઉચ્ચનીચતા નથી, એમાં શક્તિઓની વિવિધતા ઓછી જડશે ને મોટાંઓ મોટાઈનાં વાતાવરણમાં જીવી મોટાઈનાં ખોટાં અભિમાની થશે. એમ તો રાજા અને શ્રીમન્તનાં બાળકોની આસપાસ સમાજ હોય છે પણ તે કાં તો પોતાના જેવો જ અથવા કેવળ ગુલામોનોઃ સર્વ સામાન્ય મધ્યમ દરજ્જાનું સમાજજીવન જીવવાનું રાજમહેલ કે ઘરની બહાર જ મળવું જોઇએ અને મળી શકે. ત્યાં રાજા અને રંક એક જ આસને શીખે, એક જ ઘોડીએ કસરત કરે, એક જ પ્રકારનો નાસ્તો કરે ને એક બીજાનો દરજ્જો ભૂલી જઈ એક બીજાના સંબંધો કેળવી એક બીજાના અન્તરની સરખાઇને લીધે દોસ્તો બને. આ સામાજિક વાતાવરણ શેરીનાં વાતાવરણ જેવું બિનજવાબદાર અને બદીઓથી ભરેલું ન હોય. જેમ નકામા છોડોને નીંદીને બાગ

સારો કરવામાં આવે છે તેમ વિરોધક અને બગડેલાં બાળકોથી મુક્ત અને બીજી બરાબ અસરોથી સુરક્ષિત રાખવાની કાળજી જેમાં લેવાતી હોય તેવું વાતાવરણ પોષક નીવડે. આવું સામાજિક જીવન બાળકોને જે ઉમ્મરે જોઇએ તે ઉમ્મરે જ તેને મળે તે માટે યોજના કરવી જોઇએ.

આ બધું જોતાં લાગે છે કે ૨ાા થી ૬ વર્ષના બાળકને પોતાનું ઘર ટૂંકું પડે છે, શેરીનું વાતાવરણ યોગ્ય નથી. વળી ઘરને વિકાસનું સ્થાન બનાવવા ચાહીએ તોપણ બની શકવાની ઘણી મુશ્કેલીઓ છે માટે બાળકોની જરૂરીઆતો પૂરી પાડે તેવા એક બાલગૃહની જરૂર છે.

ઘરથી વિશાળ છતાં ઘરની ઢબનાં, શેરીનાં એટલે સમાજનાં બાળકો જ્યાં ભેગાં થાય તેવાં પણ શેરીની નિરંકુશતા વિનાના, માબાપની ખોટ પૂરી પાડે છતાં કેળવણીના ખાસ અભ્યાસી અને તે જ કામ ઉપર બેઠેલા શિક્ષકોવાળા, કુદરત અને ઘરમાંથી જે શરીર અને ઇંદ્રિયોનો વિકાસ મળી રહે છે તેને પણ તેથી વધારે ને વ્યવસ્થિતપણે આપવાની જેમાં ગોઠવણ છે એવા, વિકાસ માટે જે સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિ પાયારૂપ છે તે આપનારા છતાં બાળકને ઉચ્છૃંખલ થતું કે પરતંત્રતા તરફ જતું રોકીને રસ્તે મૂકે તેવા;

ટૂંકમાં, બાળક પોતાનામાં રહેલી અનંત શક્તિઓના સાક્ષાત્કારને માર્ગે જાય તેવા બાલગૃહની ૨॥ થી ૬ વર્ષની ઉમ્મરનાં બાળકો માટે પરમ આવશ્યકતા છે.

ડૉ. મોન્ટીસોરીએ સને ૧૯૦૭માં ઈટાલીના રોમ નગરમાં પહેલ વહેલું "બાલગૃહ" સ્થાપ્યું. અહીં તેણે બાલવિકાસ માટેની શાસ્ત્રીય સજાઇ મૂકી બાલકને વિકાસને માર્ગે મૂક્યું ને બાલવિકાસનું અદ્‌ભુત આશ્ચર્યમૂઢ કરે તેવું ને હર્ષાશ્રુ પડાવે તેવું દર્શન કર્યું અને કરાવ્યું. ત્યારથી બાલગૃહનો વિચાર નવી જૂની સઘળી દુનિયાએ ઉપાડી લીધો છે.

અત્યાર સુધીમાં દેશ પરદેશમાં બાલગૃહોની સંખ્યા વધતી ચાલી છે. આપણે પણ 'બાલગૃહ'નો વિચાર ઝીલીને તેને અજમાવીએ...

નવી દૃષ્ટિ
નવી પાઠશાળા

લેખક :
તારાબેન મોડક

પ્રકાશક :
નાનાભાઈ, ગિજુભાઈ
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગર

.વૃત્તિ પહેલી
.ત ૧૫૦૦

*

સંવત ૧૯૮૫
સને ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગોલનન વિ. પાઠક

નવી દૃષ્ટિ

કેટલાક વિચારકો કહે છે કે આજે બાળયુગ બેઠો છે. એટલે શું ? શું આજ દિવસ સુધી બાળકો ન હતાં ? શું આજ સુધી બાળકો માટે કશું થતું ન હતું ? બેશક બાળકો તો હતાં જ. તેઓ ઉછેરાતાં પણ હતાં. તેમનું લાલનપાલન પણ થતું હતું ને તેઓ મોટાં થતાં હતાં; તેમને ભણાવાતું પણ હતું. આજે બાળયુગ બેઠો છે એનો અર્થ એ કે આજે મનુષ્યની બાળકો પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં ફેર પડ્યો છે. આજની દૃષ્ટિ બદલાઈ છે.

મનુષ્યસમાજ પ્રગતિ તરફ ધસે છે. પ્રગતિ કરવા માટે તે અનેક પ્રયત્નો કરે છે. આ પ્રયત્નોમાં પ્રથમ પુરુષે પોતાને માટે પ્રયત્ન કર્યો. તેમ કરી તે શારીરિક, બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક એમ સઘળી દિશામાં આગળ વધ્યો. પણ વખત

જતાં તેને જણાયું કે તેની પ્રગતિ અપ્રતિહત થતી નથી. જાણે કે પગમાં બેડી હોય ને તે દોડવા જતો હોય એવો તેને અનુભવ થયો. કારણ શોધતાં તેને જણાયું કે સ્ત્રીને પાછળ રાખીને પોતે આગળ વધે છે, ને તેમ થતાં તે પાછો પડે છે. ત્યારથી સ્ત્રીની ઉન્નતિના પ્રયત્નો ચાલ્યા. તે વિષેના બધા પ્રશ્નો ચર્ચાયા. બધી બાજુઓ વિચારાઇ. પ્રયોગો થયા. અનુભવો કર્યા ને સ્ત્રીની ઉન્નતિ ઠીક આગળ વધી. છતાં અંતે માલમ પડ્યું કે હજી કાંઇક અધુરૂં છે. તપાસ કરતાં વળી જણાયું કે વ્યક્તિ સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય–ઉન્નતિના પ્રયત્નોની શરૂઆત મૂળમાંથી થાય તો જ મનુષ્યની પ્રગતિ ખરે માર્ગે ને નિર્વિઘ્ને થઇ શકે. મૂળમાં જે ભૂલો રહી જાય છે તે આગળ જતાં સુધારાતી જ નથી. મૂળમાં, ફૂણી ઉભરે વાંકુંચુકું થઇ જાય છે. તે આખર સુધી વાંકું જ રહી જાય છે. મૂળમાં જે ગુંગળામણ ને મુંઝવણ થાય છે તે આખી જીંદગી સુધી માણસના વિકાસની આડે આવ્યા જ કરે છે. વિચારકો એ જ વિચાર ઉપર આવ્યા. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના માનસઅભ્યાસે એ જ કહ્યું. રાજકારણના અભ્યાસીઓ પણ એટલા દિવસની પ્રગતિ પછી પણ માણસની પ્રાથમિક અવસ્થા જોઇને એ જ નિર્ણય ઉપર આવ્યા. શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓની નજરે પણ એ જ વાત પડી.

આજે બધાં કહે છે કે હવે બાળયુગ બેઠો છે. એટલે કે હવે મનુષ્યજાતિના મૂળમાંથી અભ્યાસ શરૂ કરવાની અગત્ય જણાઇ છે. આજે હવે જીવનના આરંભથી જ મનુષ્યને જીવવા દેવું જોઇએ એ વિચાર ઉપર બધાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ બાળકથી જ માંડી મનુષ્યવિકાસના પ્રયત્નો થવા જોઇએ એમ સ્વીકારાયું છે.

નવી દૃષ્ટિ બાળકને માત્ર બાળક તરીકે નહિ પરન્તુ એક મનુષ્ય તરીકે ગણશે. જૂની દૃષ્ટિએ બાળકો મોટાંઓની સત્તા નીચેની પ્રજા માત્ર હતાં. તેમનું જીવન સત્તાધીન હતું. આ નવા વિચારો સાથે નવી દૃષ્ટિ આવી છે. નવી દૃષ્ટિમાં બાળકો મોટાંઓની મદદથી પરન્તુ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ખીલવતી એક સ્વતંત્ર પ્રજાના હકકો ભોગવતી ઊગતી પ્રજા તરીકે જીવશે. આ એક નવી જૂની દૃષ્ટિનો તફાવત. આ ફેરફાર જમીન આસ્માનનો છે. આ ફેરફારની સાથે જ બાળઉછેર અને બાળશિક્ષણમાં યે ઘટતાં સુધારા થયા છે, થતા જાય છે. આ દૃષ્ટિના ફેરફાર સાથે શિક્ષણની દિશા પણ બદલાઈ નવી દિશામાં જવાની શરૂઆત થઇ છે. આ નવી દિશામાં જતાં જતાં શિક્ષણનાં નવાં સાધનો, શિક્ષણની નવી પદ્ધતિઓ, શિક્ષણ વિષેની નવી માન્યતાઓ

ખીલશે ને ચોક્કસ થતી જશે. આ નવા માર્ગે જતાં જતાં આજે બાલશિક્ષણમાં જે પ્રદેશો ઉપર અંધારું છે તેના ઉપર આસ્તે આસ્તે અજવાળું પડતું જશે ને ધીમે ધીમે ઘણા નવા પ્રદેશો પણ ઉઘડશે.

આ નવી ઉઘડતી દૃષ્ટિ માટે ખાસ કરીને બે વર્ગે તત્પર થવું પડશે.

બાલશિક્ષણ ને બાલઉછેરની સાથે હમેશ કામ પાડનારાં આ બે વર્ગ એટલે એક શિક્ષકવર્ગ અને બીજો માબાપ વર્ગ. આની અંદર દુનિયા આવી જાય છે. આ બે વર્ગે આ નવી દૃષ્ટિ ને નવી દિશાનાં મૂળભૂત તત્ત્વો શાં છે તે જાણી લેવાં જ જોઇશે. અર્થાત્ શિક્ષકો અને આખી જનતાએ બાલકો પ્રત્યેની સાચી દૃષ્ટિ મેળવવી જ જોઇશે. કોઈ એકાદ શિક્ષકને પોતાનાં બાળકો સોંપી દીધાં કે તેમને કોઈ શાળામાં બેસાડી દીધાં એટલે બાળકો પ્રત્યેનું માબાપનું કર્તવ્ય પૂરું થયું એવું હવે નહિ ચાલે. વળી જે આંધળે તેને નકકી કર્યા પ્રમાણે ઠોકી ઠોકીને ભણાવી દેવાનું પણ હવે નહિ ચાલે. વળી નવા બનેલા શિક્ષકો જ હવે તો માબાપોને શાંતિથી રહેવા દેશે નહિ. તેમની નવી દૃષ્ટિ ભણવા માટે નિયત કરેલા વિષયો નિયત કરેલા વખતમાં બાળકના મગજમાં ભરી દેવાનું કબુલ નથી કરતી. બાળકના સમગ્ર જીવનનો એટલે દિવસના

ચોવીશે કલાકનો જીવનનો તેને વિચાર કરવાનો છે; તે માટે તેને માબાપનો સહકાર સાંધવો અનિવાર્ય છે.

ધારો કે શિક્ષક કે બીજું કોઈ માબાપોને આમ જગાડવા ન જાય તો યે માબાપોથી સ્વસ્થ કેમ બેસાય ? તેમને બાળયુગની હવા જ સ્વસ્થ રહેવા દેશે નહિ. તેઓ વેપારમાં પરોવાઇ રહેલાં હશે તો ત્યાં પણ બાળયુગ તેમને જગાડશે; રાજકારણમાં મશગુલ રહેતાં રહેતાંયે તેમને બાળકના વિકાસનો જ વિચાર કરવો પડશે. ઘરમાં માતાઓને પણ આ નવા યુગની હવા હલાવશે. છોકરો કજીયો કરે છે માટે મારે એક લાકડી કે દે ગાળો, એમ હવે માતાથી થઈ શકશે નહિ. નવયુગના નવા વિચારો એટલા પ્રબળ જોરથી વધે છે ને એટલા સ્વતઃ પ્રાણવાન છે કે તે ચાર દિવાલથી બાંધેલા પ્રત્યેક ઘરમાં પણ જવાના છે.

અત્યારસુધી મોટપણમાં કલ્યાણ કલ્યાણની જરૂર પડે છે માટે નાની ઉંમરમાં જ તે શીખડાવી દેવું, આ તત્ત્વ ઉપર શિક્ષણ મંડાયું ચાલ્યું. અત્યાર સુધી બાળકોનો વિચાર મોટા માણસ ઉપરથી થતો પણ હવે એમ સમજાયું છે કે એ તો પહેલાં ગાડું ને પાછળ બળદિયા રાખવા જેવું છે. મોટાંઓ ઉપરથી નાનાંઓનું નક્કી કર્યે કામ કેમ આવે ?

હા, નાનપણ ઉપરથી મોટપણ નક્કી થાય; પાયા ઉપર મકાન ચણાય. માટે નવી દૃષ્ટિ કહે છે કે પ્રથમ નાનપણ જોવું જોઇએ; તે તપાસવું જોઈએ, તેને સમજવું જોઈએ ને તે ઉપર બાલશિક્ષણના સિદ્ધાન્તો ને તેનો અમલ થવો જોઇએ.

એક નાના દાખલાથી ઉપલો વિચાર સ્પષ્ટ થશે. ધારો કે એક ત્રણ વરસનું બાળક દીવાસળીની ડાબલીમાંથી દીવાસળીઓ બહાર કાઢી નાખે છે ને અંદર ભરે છે. આપણાં જૂનાં ને સહેલા નિયમો પ્રમાણે "દીવાસળી લઇશ નહિ; દીવાસળીઓ બગડશે. આગ કરીશ ને દાઝીશ." વગેરે કહીને માબાપ ડાબલી લઇ લેશે. પણ હવે તો 'હા' કે 'ના' પાડતા પહેલાં માબાપોએ કે પાલકોએ ક્ષણ એક ઉભું જ રહેવું જોઇશે ને જોવું જોઇશે કે બાળકે શું કરવા માગે છે. શું બાળક ડાબળી તોડવા માગે છે? શું દીવાસળીઓ નાખી દેવા માગે છે? શું દીવાસળીઓ સળગાવવા માગે છે? શું દીવાસળીઓ અંદર ભરવા માગે છે? કે દીવાસળીઓ જોવા માગે છે? કે તેના હાથથી તેને તપાસી જોવા માગે છે? કે પોતે તેનો ઉપયોગ શોધી કાઢવા માગે છે? કે તે શું કરવા માગે છે? બાળકને કામ કરતું બરાબર જોઇને, વારંવાર જોઇને, જરૂર પડે ત્યાં બાળક સાથે વાતચીત કરીને, બાળક

શું કરવા માગે છે તે જોયા પછી જ તે બાબતમાં આપણે શું કરીએ તો બાળકને માટે યોગ્ય કર્યું, તેનો વિચાર નવી દૃષ્ટિ સામે હશે.

અર્થાત્ દરેક બાળઉછેરકને બાળઅવલોકનકાર થવું જ જોઇશે. બાળકોનું જીવન, બાળકોની ક્રિયાઓ, તેમનું રાજી થવાપણું ને નારાજ થવાપણું, બધું ઝીણવટથી તપાસીને તેમની સાથે કામ પાડી શકવા સમર્થ થવા સાથે દરેક માબાપે માનસવ્યાપારોમાં ઊંડા ઉતરતાં શીખવું પડશે, અને તે માટે દિનપ્રતિદિન ઊંડી અવલોકન શક્તિ કેળવવી પડશે.

અને તે માણસો જ ઊંડી અવલોકન શક્તિ મેળવે છે કે જેઓ પોતાના મનના રોજના તંદુરસ્ત સ્થિતિના વ્યાપારો જાણી શકે છે. આપણે આપણા નવા કામને યોગ્ય થવા આત્મનિરીક્ષણ કરતાં શીખવું જ પડશે. નવા યુગમાં જીવનની આ એક નવી ફરજ આપણે માથે આવી પડે છે:

વળી અવલોકન માટે આપણી આંખ ઉઘડી જવી જોઇશે. તેની સાથે શિક્ષણ એટલે શીખડાવી દેવા સંબંધેનો આપણો ખ્યાલ ચોખ્ખો થવો જોઇશે. બેશક બાળક શીખે તે જરૂરનું છે, પણ જ્યારે આપણે તેને શીખવાડીએ છીએ ત્યારે તો તેની શીખવાની શક્તિનો હ્રાસ કરી અપંગ કરીએ

છીએ, ને પછીથી આપણા શિક્ષણ ઉપર અવલંબનાર ગુલામ કરીએ છીએ. શિક્ષણ ને સ્વયંશિક્ષણ વચ્ચેનો ભેદ જાણવો ને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉતારવો એ નવી દૃષ્ટિ મેળવવાના માર્ગમાં સૌથી અધરી વસ્તુ છે. આજ સુધીના આપણા સંસ્કારો આપણને બીજી જ દિશામાં ખેંચે છે. અત્યારની આપણી આસપાસની પરિસ્થિતિ પણ આપણને બીજી જ દિશામાં તાણે છે. આ તત્ત્વ જાણનારને ય પણ બાળકને સહેજ શીખડાવી દેવાનો મોહ છૂટતો નથી. શીખવી દેવાનો મોહ ત્યારે જ છૂટે કે જ્યારે આપણે બાળકને પોતાની જાતે જ્ઞાન મેળવવા છૂટું મૂકીશું, ને જ્યારે બાળક પોતે તેની આસપાસની દુનિયાને જાણવાના પ્રયત્નમાં જ અથાગ મહેનત કરતું અસાધારણ ને એકાગ્ર દેખાશે, ને જ્યારે તેની નિરર્થક દેખાતી બધી ક્રિયાની પાછળ જ્ઞાન મેળવવાના તેના પ્રયત્નોને આપણે સમજી શકીશું. બાળકને છૂટું મૂકી જ્યારે આપણે તેને અવલોકીશું ત્યારે આપણને તેની સ્વયં-શિક્ષણ લેવાની શક્તિનાં દર્શન થશે ને ત્યારે જ શિક્ષણના લોભમાંથી આપણે મુક્ત થઈ બાળકના સ્વયંશિક્ષણનો પંથ ખુલ્લો મૂકીશું ને તેના માર્ગમાં આપણે મદદ કરીશું.

જ્યારે બાળકોને સ્વયંશિક્ષણના માર્ગે જતાં જોઈશું ત્યારે આપણને ખબર પડશે કે બાળકનું સ્વયંશિક્ષણનું

.સ છે, ત્યારે આપણને સ્વયંશિક્ષણ જ
.વાભાવિક લાગશે. બાળકને પોતાની
ાજુની વસ્તુઓ સુંવાળી છે કે ખરબચડી છે,
. છે કે લીલી છે વગેરે વસ્તુઓના અનેક ગુણધર્મો
જાણવાનો એને અંદરથી રસ છે જ. માત્ર આપણે
તને તેના પોતાના કામમાં મશગુલ રહેવાં દેવું
જોઇએ. બહારથી જાતજાતનાં કામો તેના ઉપર
લાદવાનું બંધ કરશું તો બાળક પોતાનાં રસનાં કામો
શોધી કાઢશે ને તેમાં પોતાથી જ મંડી પડશે.

આપણે ઘણીવાર કહીએ છીએ કે ઘરમાં બાળક
કેમ શીખી શકે ! એ નિશાળે જાય તો ત્યાં જરા
માસ્તરનો ભય રહે; શાળામાં સાથેનાં છોકરાંઓ
ભણવામાં આગળ જશે ને પોતે પાછળ રહેશે એવી
ચિંતા હોય છે, તેમ જ પહેલો કે ઉપલો નંબર
મેળવવાની હોંશ હોય છે વગેરે ત્યાં બધું હોય છે તેથી
બાળક ત્યાં શીખે છે. ઘર જૂદી જાતની જગા છે.
નવી દૃષ્ટિએ આપણે જોવા લાગશું એટલે દેખાશે
કે બાળકનો સ્વયંરસ એ જ સાચો રસ છે. તે તે
કારણે તે કામ ઉપર મંડી પડે છે તે જ સ
એકાગ્રતાની કેળવણી છે ને તેમાં જ ખરી ક્રિય
કેળવાય છે. સ્પર્ધા, ઇનામ, માસ્તરનો ભ
કામ થતું દેખાય છે પણ તેથી
આણ હણાય છે. ઉલટું અંદરનો

છે. અંદરથી ક્રિયાશક્તિ કેળવાતી નથી. એ બધાં બહારથી દબાણ કે ઉશ્કેરણી માત્ર છે. તે હોય ત્યાં સુધી જ કામ થાય છે. દિવસે દિવસે બહારની ઉશ્કેરણીનું પ્રમાણ વધારવું જ પડે છે. જેમ જેમ એ વધારીએ છીએ તેમ તેમ બાળકની અંદરની શક્તિઓ નિર્બળ બને છે.

ખરું બળ બાળક ત્યારે કેળવે છે કે જ્યારે અંદરના આકર્ષણને કારણે ને રસના કારણે સ્વયંપ્રેરિત થઈને કોઇ પણ કામની પાછળ તે પડે છે. આવી રીતે માત્ર શારીરિક કે બૌદ્ધિક બળ જ નહિ પણ સાચું નૈતિક બળ પણ કેળવે છે. કારણ કે નૈતિક બળ એટલે માણસ જે યોગ્ય ધારે તે યથાર્થ પ્રત્યક્ષ કરવાની તેની શક્તિ. સ્વયં-રસથી શોધેલી સ્વયં-પ્રવૃત્તિઓની પાછળ પડી પડીને તેમ જ પ્રત્યક્ષ ને સક્રીય અનુભવ કરી કરીને બાળક યોગ્ય ધારવાની ને ધાર્યું પાર પાડવાની શક્તિ કેળવે છે. અર્થાત્ તે ચારિત્ર્યને ઘડે છે.

વળી દરેક બાળક બધી દિશામાં એક સરખો વિકાસ કરવા માટે સરજાએલું હોતું નથી. કેટલાંએક બાળકો બધી બાજુઓમાં સાધારણ ઠીક ઠીક વધે છે, ત્યારે કેટલાંએક બાળકો અમુક અમુક દિશામાં જ વિશેષ રીતે જાય છે. બધાં બાળકોને એક જ સંચામાં નાખીને એક જ બીબામાંથી પસાર કરવું એ બાળકની

શક્તિઓનું ખૂન કર્યા બરાબર છે. આજે બધા વિષયોમાં બધાં બાળકોને પારંગત કરવાનો મિથ્યા આગ્રહ શિક્ષણની દુનિયામાં જંગલી ગણાતો જાય છે. બાળક પોતાના ખરા રસના વિષયો શોધી કાઢે અને તેમાં પ્રાવિણ્ય મેળવી આત્મસંતોષ મેળવે એટલે તેનું સાર્થક છે. કોઈ પણ એકાદ શક્તિ પણ બાળક સંપૂર્ણપણે વિકસાવશે તો જરૂર તે શક્તિનો તે મહા પુરુષ ગણાશે. તેના જીવનને તેમાં સુખ અને શાંતિ મળશે. દુનિયાનું ભલું પણ તેમાં જ વધારે થશે. માટે, માબાપોએ ને શિક્ષકોએ બાળકને જે વિષયોમાં રસ નથી, જે તેમને આવડતા નથી, તેની પાછળ બાળકને પાડીને તેની શક્તિઓનો વિના કારણ વ્યય કરવાનો ધુંધો અને મોહ છોડી જ દેવાં જોઇશે. માબાપો એકવાર પોતાનાં બાળકોની શક્તિઓનો આજની શાળાઓમાં થતો દુરુપયોગ સમજશે એટલે જરૂર મનુષ્યની સમગ્ર કેળવણીનું ઘોરણ તેઓ જ ફેરવવા નીકળશેઃ ત્યારે અત્યાર સુધીની વિદ્યાપીઠો માત્ર મકાનો જ રહેશે. અત્યાર સુધી બાળક નકામા એવા અભ્યાસમાં હેરાન થયા એ માબાપે સહન કર્યું છે. શિક્ષકે તેમ કરાવવામાં મદદ આપી છે. એવાં તો કેટલાંએ માબાપોએ ને શિક્ષકોએ બાળક સંગીતનું શોખીન છે, ભાષાપ્રિય છે, ને માત્ર ગણિતમાં તેનું મગજ ચાલતું નથી, એવું

ચોક્કસ જાણતાં છતાં તેના પ્રિય વિષયો તેની પાસેથી છીનવી લઇ તેની આગળ ગણિત જ કરાવ્યું છે. આજ લગી આપણે બધાં ઊંધે રસ્તે ચાલીને બાળકોને પોતાના વિષયમાં ખૂબ આગળ જતાં અટકાવ્યાં ને એકંદરે એક સામાન્ય (મિડિયોકર) વિદ્યાર્થી બનાવવામાં પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની. પરન્તુ હજુ આવતી કાલ છે, ને આ નવી દૃષ્ટિ આવતી કાલનો સૂર્ય ઉગાડી રહી છે.

આપણે કેળવણીની નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીએ તો આપણી પુસ્તકિયા જ્ઞાન પ્રત્યેની દૃષ્ટિ પણ બદલાઇ જાય. અત્યાર સુધી જ્ઞાન તો માત્ર પુસ્તકોની સંખ્યાથી મપાતું હતું; અથવા આપણે કેટલા વિષયો જાણ્યા, કેટલી વિગતો મગજમાં ધારણ કરી તે તપાસીને આપણા જ્ઞાનનું માપ કાઢવામાં આવતું. પરંતુ હવે પ્રત્યક્ષ વિષયના જ્ઞાનને ગૌણપદ મળે છે; નવી કેળવણીથી આપણે જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનોને તૈયાર કરવા માગીએ છીએ કે જેની મદદથી માણસ ગમે ત્યાં જાય તો જ્ઞાન મેળવી શકે. બાળક દસ વરસનું થાય ને ધારો કે તેને ચોથી ચોપડી કડકડ વાંચતાં ન આવડતું હોય તો તેથી ચોંકી જવાનું નથી. દસ વરસની ઉંમરે બાળકની માનસિક શક્તિઓ જેટલી ખીલવી જોઇએ તેટલી ખીલેલી છે કે નહિ તે જ

આપણે જોવાનું છે; ને ન ખીલી હોય તો તેનાં કારણો તપાસીને યોગ્ય પગલાં લેવાનાં છે. તેની આગળ એક કવિતા ગાઇએ તો તેનો ભાવ તે કેટલો ઝીલી શકે છે, વાતોમાં તેની તર્કશુદ્ધિ કેટલી છે, તે વિચારની અસંબદ્ધતા કેટલી પારખી શકે છે વગેરેની તપાસ જરૂરની છે. અક્ષર ઉકેલવા કે અક્ષર લખવા એ કાંઇ મોટો બુદ્ધિનો વ્યાપાર નથી. એ તો એક યાંત્રિક ક્રિયા છે, કે જે મોડી વહેલી બાળક સાધ્ય કરી શકશે. ખરો વિકાસ તો શક્તિવિકાસ છે.

આપણું આજનું કામ નવી દૃષ્ટિ મેળવવાનું છે. એક વાર આપણે જો આ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકીશું તો બાળઉછેરની અને બાળશિક્ષણની ઘણી ઘુંચો એની મેળે ઉકેલાશે. મૂળ દૃષ્ટિ ફરી નથી ત્યાં સુધી માત્ર થોડાએક પ્રશ્નોનો નિકાલ મેળવ્યે કાંઇ પણ વળવાનું નથી.

આજે દરેક માબાપનું એ પવિત્ર કર્તવ્ય છે કે પોતાનાં લાડકાં બાળકોના વિકાસમાં પોતે મદદગાર થવા માટેની જ્ઞાનસામગ્રી મેળવી લે. બાળકો પ્રત્યે સાચી રીતે જોવાની ખરી દૃષ્ટિ મેળવવામાં બધી જ્ઞાનસામગ્રી સમાઈ જાય છે.

નવી બાળશાળા

આજની શિક્ષિત દુનિયામાં ડૉ. મોંટીસોરીનું નામ જાણીતું છે. આ બાઇએ નવી બાળશાળા કાઢેલી છે. આને ખરી રીતે બાળશાળા કહેવા કરતાં બાળગૃહ કહેવું જોઇએ. કારણ કે સામાન્યતઃ શાળા શબ્દથી આપણને જે ખ્યાલ આવે છે તે જાતની આ શાળા નથી. પરંતુ બાળક જીવી શકે એવું એ સુંદર ઘર છે.

આ શાળામાં બેસાડવાની ઉંમર અઢી વર્ષની છે. આ એક એની વિશેષતા છે. હજી પૂરતું બોલતાં પણ આવડતું ન હોય, એટલામાં બાળકને શાળામાં મોકલવાનું શરૂ કરવું જોઇએ. કોઈ કહેશે આ શો જુલમ ! આટલી નાની ઉંમરથી બાળક ઉપર ભણવાનો બોજો ! આનો જવાબ આવી બાળશાળાને એક જ મુલાકાત આપવાથી મળી રહેશે. બાળશાળા

બાળકો ઉપર બોજો નથી મૂકતી પણ બાળકોને ખીલવવાની ને વધવાની સગવડ કરી આપે છે. તેથી બાળક સામાન્ય શાળામાં ભણે છે તેમ અભ્યાસના ભાર નીચે ચગદાઈ જતું નથી પણ જીવવાની ઉત્તમ તક મળવાથી પ્રફુલ્લ થાય છે, શરીરમાં ને મનમાં વધે છે.

પ્રશ્ન થશે કે આટલાં નાનાં બાળકો ત્યાં જઈને શું કરતાં હશે? જવાબ આ રહ્યો. જુઓ, પેલું બાળક વાળે છે. એના હાથમાં નાની શી સુપડી ને નાની શી સાવરણી છે. પાસે કચરાનો ડબો છે. તે ઝીણામાં ઝીણો કચરો સુપડીમાં લઈને ડબામાં નાખે છે. બાળક સુપડી સાવરણી વાપરતાં શીખે છે. હાથ ને શરીરનો કાબુ મેળવે છે. સાથે સ્વચ્છતા પ્રત્યે પ્રેમ કેળવે છે ને જાતે ઘર સ્વચ્છ રાખવાની શક્તિ મેળવે છે. આ વિભાગમાં ટેબલો બારી બારણાં કપડાંથી અગર પાણીથી સાફ કરવાં, પોતાનાં રમકડાં સાફ કરવાં, આસનો સંકેલીને ગોઠવવાં વગેરે પ્રવૃત્તિઓ આવે છે.

આ બીજું દૃશ્ય જુઓ. એક ત્રણ વર્ષનું બાળક બીજાને પાણી પીવરાવે છે, આસ્તેથી ગોળાઢાંકણું નીચે મૂકે છે. પાણી લેવાની ટચુકડી લે છે ને વ્યવસ્થિત રીતે બધાંને પાણી પીવરાવે છે. જમવું, પાણી પીવું, દિશાએ જવું વગેરે બાળકને કરવી પડતી હમેશની ક્રિયાઓ છે. આ ક્રિયાઓ માટે બાળકો આપણા

ઉપર આધાર રાખીને રહે છે. બાળશાળામાં તેમને પાણી કેમ પીવાય, પીધેલો પ્યાલો કેમ વીંછળાય, શેનાથી પાણી લેવાય, શેમાં પીવાય, વીંછળાને ક્યાં નખાય, ગોળો કેમ ઢંકાય વગેરે બધી ક્રિયાઓ બતાવવામાં આવે છે. આવું બધું વ્યવસ્થિત રીતે કરવું બાળકોને એક રમત થઈ પડે છે. એક ક્રિયા એક વાર બતાવ્યા પછી તેઓ ભૂલતાં નથી.

બાળશાળામાં બાળકોનાં જીવનને લગતી એવી બધી પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ હોય છે. જેમકે હાથ ધોવા, મોઢું ધોવું, આંખ, નાક વગેરે સાફ કરવાં, મોંથું ઓળવું, પોતાનાં કપડાં તપાસવાં, બુતાન વગેરે ઉધાડાં હોય તો બીડી દેવાં વગેરે. અઢીથી ત્રણ વરસની ઉમરે આ બધાં કામો બાળકે શીખવાની જરૂર હોય છે. બાળશાળામાં બાળકો તે રમત તરીકે કરે છે ને હોંશે હોંશે કરવા દોડે છે. ઘરમાં પણ માબાપો બાળશાળાના આ વિભાગને જરૂર ઉતારે. મોટી ઉંમરે માણસો અસ્વચ્છ, અવ્યવસ્થિત ને અણઘડ દેખાય છે. તેનો ઉપાય તે વખતે અશક્ય છે. પણ અઢી ત્રણ વર્ષની ઉંમરે જો આ પ્રવૃત્તિ બતાવાય તો તેની આવડત ને તે પ્રત્યેનો પ્રેમ બન્ને બાળકમાં આવી શકે છે.

બાળશાળામાં એક સાધન લપસણું હોય છે. લપસવું એ એક શારીરિક કસરતનો ભાગ છે.

બાળકો આ લપસણા ઉપર ઘણીવાર ચત્તાં કે ઉંધાં સૂતાં સૂતાં લપસે છે. બાળકોનાં : પગની શક્તિના પ્રમાણમાં તેમનું શરીર કાંઇક વધારે ભારે હોવાથી ભોંયરભરીયા ચાલવું, કે બેઠાં બેઠાં લપસવું, ઉંધાં સુધને લપસવું વગેરે કસરતો તેમને જરૂરની હોય છે. તેમનું શરીર તેવી કસરત માગે છે ને તે માટે તેઓ કરે છે. આ વિભાગમાં શરીરે તોલનની કસરતો પણ આવી જાય છે. જેમકે ચાર ઇંચ પહોળા પાટિયા ઉપર ચાલવું, કઠેરાની પાળ ઉપર ને સીધા લીંટા ઉપર પગ પાસે પગ મૂકીને ચાલવું, હાથમાં પાણીનો વાટકો લઇને ચાલવું, ઘોડી ઉપર લટકવું, તાર ઉપર હીંચકા ખાવા વગેરે.

નવી શાળામાં પીરસવા વગેરેનું ઘરકામ પણ છે. પીરસવાનું કામ કરતાં બાળકને જોઇએ છીએ. બાળકો પીરસે, જમવાની તૈયારી કરે, શણગાર ધૂપ વગેરે મૂકીને જમવાનો ઓરડો સુશોભિત કરે, જમ્યા પછી ધોલાઓ ઉટકે વગેરે કામો જીવનની જરૂરિયાતોનાં કામો છે. ભણેલો માણસ એટલે જેને જીવનની જરૂરિયાતોને લગતાં એકેય કામની ખબર નથી એવા વ્યવહારમાં નાલાયક ને પરાધીન માણસ જેવી અત્યાર સુધીની સ્થિતિ છે. પણ નવી બાળશાળામાં તેવું નથી. પોતાની મૂળ જરૂરિયાતોમાં જે સ્વાધીન તે જ આગળ જતાં સાચું, સ્વતંત્ર અને સ્વાભિમાની થઇ શકે.

બગીચામાં પાણી પાતાં બાળકનું આ એક દૃશ્ય છે. એક બાળક ઝાડ પાસે ઉભું ઉભું ઝાડને જુએ છે. બાળશાળામાં આ બહારની પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખાય છે. ખુલ્લી હવામાં આ બધી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેથી બાળકની તંદુરસ્તીને મદદરૂપ છે. સિવાય એને કુદરતનો પરિચય આપતી પ્રવૃત્તિ તરીકે પણ ઓળખી શકીએ. બગીચો અને પ્રાણીઉછેરમાંથી બાળકો કુદરતનો સીધો પરિચય લે છે. કુદરત પાસે ઘણી જ અદ્‌ભુતતાઓ (wonders) છે. બાળકોને મન સૃષ્ટિ નવી છે. તેઓ સૃષ્ટિનાં રૂપરંગો ને નિયમો જાણી આનંદ પામે છે. સાથે સાથે વૈજ્ઞાનિક અવલોકનશક્તિ ને શોધકબુદ્ધિ કેળવે છે.

આ વિભાગમાં બાગકામ, પ્રાણીઉછેર, ફરવા જવું, જંગલનાં ફુલપાન વીણવાં આદિ ઘણી પ્રવૃત્તિ આવે છે.

આ ઉપર વર્ણવેલી પ્રવૃત્તિઓ આજની આપણી ચાલુ શાળામાં સામાન્ય પ્રવૃત્તિ તરીકે ગણાતી નથી. કોઈ કોઈ જગ્યાએ એમાંની થોડીએક–ફરવા જવું ને બાગકામ વગેરે–શાળામાં કરવાનો પ્રયત્ન છે. છતાં તેને ગણિત, ભૂગોળ કે ભાષાના વિષય જેટલી મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ તરીકે ગણવામાં આવતી નથી. માબાપો પણ તેને વિશેષ કિંમત આપતાં નથી. "આ ફરવું હરવું ને મજા કરવી તો ઠીક, પણ ભણવાનું ક્યારે થશે!" આ શંકા માબાપો વારંવાર સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ

રીતે પ્રગટ કરે છે. પણ આ બધી પ્રવૃત્તિમાં સાચું ભણતર રહેલું છે. બાળક માણસ તરીકે જીવવા લાગે, સામાજિક વ્યવસ્થા મેળવે, જાતની સુઘડતા કેળવે, શરીરસંપત્તિ સાધ્ય કરે, આજુબાજુની દુનિયાનો પરિચય કરે, તેને વિષેનું જ્ઞાન મેળવે વગેરે બધું બાળકનું ભણતર જ છે, તેના વગર બીજું ભણતર નકામું છે, એ વાત વિષે આપણે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા મેળવવાની જરૂર છે. આ બધી પ્રવૃત્તિમાંથી બાળક ઘણી જાતનો વિકાસ મેળવે છે અને તે બધું તેના શરીર ઉપર કે મન ઉપર કોઈ પણ જાતનો બોજો કે દબાણ વગર. ઉલટું એ બધું તે કરે એમાં જ તેનો શરીરવિકાસ ને બુદ્ધિવિકાસ છે.

આ બીજા દૃશ્યોમાં બાળકો પ્રબોધક સાધનો ઉપર કામ કરતાં દેખાય છે. એકમાં બાળક રંગની તખ્તીઓથી, બીજામાં દડાની પેટીથી, ત્રીજામાં દંડા, મિનારો ને પહેળી સીડીથી રમે છે ને ચોથામાં બાળકો અક્ષરો શીખે છે.

પ્રબોધક સાધનો બાળકોની જ્ઞાનેંદ્રિયને પ્રબોધે છે એટલે બાળકો આ સાધનોથી પોતાની આંખ, સ્પર્શરંગ વગેરે ઇંદ્રિયો કેળવે છે. એ સાધનો એવાં બનાવેલાં હોય છે કે એમાં સરખામણી, વિરોધ અને ક્રમ એ ત્રણ બૌદ્ધિક વ્યાપારો આવી જાય છે. તેથી ઇંદ્રિયદ્વારા જે જ્ઞાન મળે છે તે મગજમાં વ્યવસ્થિત

છે. કોઈ સ્વાતંત્ર્યનો બહુ જ ટુંકો અર્થ કરે છે. કોઇ વળી વધારે પડતો વિશાળ અર્થ કરે છે. તો કોઇ સામાન્ય પ્રચલિત અર્થ કે જે કરતું હોય તે કરવા દેવું જોઇએ એવો કરે છે. આ બધા ખોટા અર્થો છે. સાચો અર્થ ને સાચી વિધિ તો સિદ્ધાન્તોને યથાર્થ રીતે જાણનારો જ સમજી શકે.

એ સિદ્ધાન્તોની ઝીણવટમાં અહીં ન ઉતરીએ છતાં થોડોક ખ્યાલ આવે માટે થોડી સ્પષ્ટતા કરીએ. બાળશાળામાં સ્વાતંત્ર્ય અપાય છે એટલે કોઈ પણ બાળકને પોતાની પ્રવૃત્તિ પસંદ કરવાની છૂટ અપાય છે; તેમ જ સ્વ-પસંદગીની પ્રવૃત્તિ ઉપર પોતે ધ્યાન છે ત્યાં સુધી મંડી રહેવાની છૂટ હોય છે.

બાળશાળાના વાતાવરણમાં આપ એક બીજો શબ્દ સાંભળશો. બાળકની સ્વયંસ્ફુર્તિ. પ્રવૃત્તિ તરફ બાળકે સ્વયંસ્ફુર્તિથી જવું જોઇએ. સ્વાતંત્ર્યના અર્થની જે કરુણાજનક સ્થિતિ થાય છે તે જ સ્વયંસ્ફુર્તિની થાય છે. આ બે શબ્દો યથાર્થપણે જાણવામાં બાળશિક્ષણની આખી ચાવી આવી જાય છે. ને તે જાણવા માટે ઘણાં વર્ષોના ઊંડા ને ઝીણા અભ્યાસની અપેક્ષા રહે છે.

નવી બાળશાળાનું સ્વરૂપ ઉપર ચિતર્યું છે, તેની સાચી કલ્પના તો આપ આવી કોઇ બાળશાળા જોવા જાઓ ને ત્યાં આ બધી વાતો નજરોનજર જુઓ ત્યારે જ આવી શકે.

દ્વારકાને જઈ આવ્યો

લેખક :
ઝીણાભાઇ

પ્રકાશક :
નાનાભાઇ, ઝીણાભાઇ
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગર

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

*

સંવત ૧૯૮૫
ઈ. સ. ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગજાનન વિ. પાઠક

દવાખાને જઈ ચડ્યો :

ભીની આંખે થઈ રહ્યો.

દવાખાને જઈ ચડ્યો. એક બાળક રડતું હતું. કાને પરૂ વહેતું હતું. ચીસેચીસ નાખતું હતું. અઠીંગ ગંધાતું હતું. મેલ કાને ભર્યો હતો. અમુજ માતા સાથે હતી. કહેતી હતી: "છોકરો રોયો કરે છે. પછી કાન દુઃખે જ ના ?"

પીળે વાન ને ભૂંડે હાલ :

દવાખાને જઈ ચડ્યો. બીજું બાળક રડતું હતું. હાથપગ દોરડીને પેટ ગાગરડી. ડાક્તર મોંમે વઢતાં હતા. મા જવાબ દેતી હતી: "ડાકતર સાબ, શું કરીએ દિ' બધો માટી ખાય છે; સંભાળ કેમ રખાય ? દળણું દળવું, ખાંડવું, ભરડવું, વાળવું ઓળવું, છોકરાં રેઢાં રહે જ તો ?"

એકું એકું રોતું હતું :

દવાખાને જઈ ચડ્યો. ત્રીજું બાળક એકું હતું. એકું એકું રડતું હતું: દીસે આખે ગુમડાં હતાં. પાસ

પડ્‌ જતું હતું. હાથે પગે ખસ હતી. દાક્તર બાપને પૂછતા હતાઃ "કેટલા દહાડે ન્હાય છે?" બાપ કહેઃ "લોકનાં છોકરાં નાય વખતે પાંચ પંદર દહાડે, અમે કાંઇ બ્રાહ્મણ વાણિયા થોડા છીએ?" દાક્તર સામે જોઇ રહ્યા.

માથું જૂએ ભર્યું હતુંઃ

ચોથું બાળક આવ્યું હતું. માથું જૂએ ભર્યું હતું. બ્રાહ્મણ કે વાણિયાનું હતું. બા બિચારી કહેવા લાગીઃ "શું કરીએ, છોકરાં ભેગું રમવા ગયું તે જૂએ લઇને આવ્યું. બા, પાડોશ કાંઇ ગંદો છે! ને છોકરાં કાંઈ ઘરમાં રહે છે?"

હાડ ચામ ચોંટ્યા હતાઃ

પાંચમું બાળક રડતું હતું. હાડ ચામ ચોંટ્યા હતા. અડીને રહ્યાં હતાં. બા એની માંદી હતી. ધાવણ એને મળતું નહોતું. શીશી ઉપર નભતું હતું. દાક્તરે એને દવા દીધી. વાપરવાની સૂચના કીધી.

દીલે બધે રાતું હતુંઃ

છઠ્ઠું બાળક આવ્યું હતું. જન્મનો એને રોગ હતો. દીલે બધે રાતું હતું. દાક્તરે બાપને પૂછી લીધુંઃ "આવો આવો રોગ હતો? તમને કે એની માને?" ડોકું હલાવી હા કીધી.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ
અંતર માંહી બળતો હતો.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ

ઘરની સામે બેઠાં બેઠાં નાનાં છોકરાં હગતાં હતાં. માખીઓ બણબણતી હતી. સૌનાં દીલે બેસતી હતી. છોકરાં વાતો કરતાં હતાં. ગંધ ગળે જતી હતી.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ

છોકરાં ભેળાં રમતાં હતાં. ધૂળ અને પત્થરા મૂકી ઘર ઘર રમતાં હતાં. બોટું બોટું રમતાં હતાં. બાપા જેમ વઢતાં હતાં, બા જેમ બાધતાં હતાં.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ

છોકરાં ભેળાં લડતાં હતાં. ભુંડા બોલ બોલતાં હતાં. નાગાં અંગ બતાવતાં હતાં. લોકો ત્યાંથી હસતા હસતા જતા હતા.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ

લખડો છોકરો તોફાની. મા એની બાધકણી. ઘા મારી ઘરમાં નાસી ગયો. લખી ખૂબ રડવા લાગી. મા એની કહેવાં ગઇ. ગાળો બાઈ પાછી વળી.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ

બાડોશી ને પાડોશી સામસામે બાધતાં હતાં. લાંબા હાથે ગાળાગાળી જોર કરી લડતાં હતાં.

નાહકનાં વઢતાં હતાં. છોકરાં પાસે ઉભાં હતાં. નવા પાઠ શીખતાં હતાં. તાકી તાકી જોતાં હતાં.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ

છોકરાં ભેગાં થયાં હતાં. કોડી કોડી રમતાં હતાં. પાઈ પાઇ મૂકતાં હતાં. બાંધાબાંધી થઈ પડી. ધુસ્તે ધુસ્તે આવી ગયાં. ગાળો દઈ ઘેર ગયાં.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ

નવો માણસ આવ્યો હતો. ઘર કોઇનું પૂછતો હતો. ચસ્મા નાકે, સોટી હાથે ઉભો હતો. હુંડીઓ કરી હસતાં હતાં. ખોટું ઘર બતાવતાં હતાં.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ

મોટી છોડીઓ રમતી હતી. દેહની રમતો રમતી હતી. ફટવું ફૂટવું શીખતી હતી. મોટાં મ્હોં વાળતી હતી. સાસુ વહુ થતી હતી.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ

નાની છોડીઓ ગાતી હતી. અચકો મચકો કારેલી. હોંશે હોંશે રમતી હતી. લખુડે ને ત્રિકુડે, રમુડે ને રતીએ, દોડાદોડી કરી મૂકી. રંગ જામીઃ ભંગ પડ્યો, છોડીઓ બિચારી ઘેર ગઇ.

શેરીમાંથી જતો હતોઃ

કુતરા પાછળ પડ્યા હતા. ગધેડાંને મારતા હતા. અંધાને અટવાતા હતા. પ્રેક્ષાપ જ્યાં ત્યાં કરતા હતા. ગાળો ઘણી સાંભતા'તા.

બારીએ બેસી જોતો હતોઃ
ઊંડે અંતરે રડતો હતો.

બારીએ બેસી જોતો હતોઃ

પહેલો છોકરો જતો હતો. ઊંડે અંતર રડતો હતો. પગ ઉઘાડા, ચોરણી ફાટલી, કોટ બુતાન વિનાનો, ટોપી મેલી ને નાકમાં શેડા, હાથમાં સ્લેટ ને બંલે પાકીટ.

બારીએ બેસી જોતો હતોઃ

બીજો છોકરો નીકળ્યો. મોઢા આગળ છોકરા ને વાંસે માસ્તર. ધીરે પગલે હાલતો હતો. ગાલે આંસુ પડતાં હતાં. માસ્તર હાથે સોટી હતી. એક એક ધ્રુકકો લાગતો હતો. નિશાળ ભણી જતો હતો.

બારીએ બેસી જોતો હતોઃ

ત્રીજો છોકરો નીકળ્યો : વાંસે બાપ ચાલતો હતો. ગાળોને વરસાવતો હતો. છોકરો રડતો જતો હતો નિશાળ ભણી જતો હતો. પાછે પગલે ચાલતે હતો. પાટી ફફતર પાડતો હતો. પગમાં ઠોકર લાગતી હતી.

મારીએ એસી જોતો હતોઃ

ચોથો છોકરો નીકળ્યો : બીકીનાં બોખાં બીણતો હતો. હાથ પગ ગંદા હતા. માથે વાળ મેલા હતા. નખ બૂબ વધ્યા હતા. મોઢે લાળ જરતી હતી. કાને મેલ ભર્યો હતો. મોટે પેટે અને હાથે પગે પાતળો હતો.

મારીએ એસી જોતો હતોઃ

પાંચમો છોકરો નીકળ્યો. ફાટલું તુટેલ કપડે હતો. ભીખારીને વેશે હતો. પાઇ પાઇ ભળતી હતી. ગાળો પણ પડતી હતી. બોટું બોટું રડતો હતો. બોટા બોલ વદતો હતો. ભિક્ષુક થઈ ફરતો હતો.

મારીએ એસી જોતો હતોઃ

છઠ્ઠો છોકરો ઉભો હતો. ગાડી પૂંઠે પડતો હતો. પાછળ લટકી રહેતો હતો. ચાલુક ગાંળો બોતો હતો. હસતો પાછો જતો હતો. બીજી ગાડી આવે તેની રાહ જોઇ ઉભો હતો.

મારીએ એસી જોતો હતોઃ

સાતમો છોકરો દેખાયો. ભાઇ સાથે લડતો હતો. ટોપી લઈ ને ભાગતો હતો. બીજવીને હસતો હતો. સંતાઇને ચીડવતો હતો. ભાગ એનો દેતો નો'તો. ભાઇને એ રડાવતો હતો.

આરીએ બેસી જોતો હતોઃ

આઠમો છોકરો દીઠો. મોટો નીકળ્યો. નાનો નીકળ્યો. પાછળ જતો હતો. ચાળા પાડી હસતો હતો. આંધળાની લાકડીને ખેંચી ખેંચી દમતો હતો. અજાણ્યાને ભૂલો પાડી મનમાં હસતો હતો.

આરીએ બેસી જોતો હતોઃ

નવમો છોકરો ઉભો હતો. રેંકડી પાછળ ઉભો હતો. ધ્યાન ચૂકાવી ચોરતો હતો. આઘો પાછો બસી જઈને ફરી ફરી આવતો હતો.

આરીએ બેસી જોતો હતોઃ

દસમો છોકરો રડતો હતો. સિપાઇ દેખી રડતો હતો. ઘરમાં પેસી જતો હતો. પાછું વાળી જોતો જોતો સિપાઇ દેખી રડતો હતો. બાપા કને જતો હતો.

શાળા જેવા જવાયું : અંતર આઠ ઘવાયું.

એક નિશાળે જવાયું:

જીના એવી ઓરડી હતી. અજવાળું ને હવા એનું થોડું થોડું કોમ હતું. ઘણાં બધાં બાળ હતાં. ઘેટાં બકરાં જાણે પૂર્યાં! બદબદ થતું હતું. મન મારું રડતું હતું.

બીજી નિશાળે જવાયું:

ભોં ઉભર લૂણો હતો. ગાર ઘણી ઉખડી હતી. ધૂળ ધૂળ બધું હતું. છોકરાં એમાં બેઠાં હતાં. કપડાં ધૂળે ભર્યાં હતાં. હાથે પગે ધૂળ હતી. સૌ કાંઈક લખતાં હતાં.

ત્રીજી નિશાળે જવાયું:

મોટી બધી ગડબડ હતી. મોબાટે મેંતા લેવરાવતા હતા. સૌ બાળો બોલતાં હતાં. ઉંચે સાદે બોલતાં હતાં. છાતી ખેંચી બોલતાં હતાં. ઉભાં ઉભાં ડોલતાં હતાં. મેંતા વચ્ચે ફરતા હતા. હાથમાં નેતર સોટી હતી. પાઘડી એની મોટી હતી.

ચોથી નિશાળે જવાયું:

હાથમાં એના સોટી હતી. મોટો એનો વાંટો હતો. બે હાર વચ્ચે ફરતો હતો. વિદ્યાર્થીઓ બોલતા

હતા: " બેઠો ભાળો બાંધવા, ભાળા કાળો કાગ ! "
બ્રજતાં બ્રજતાં બોલતા હતા. વારે વારે ભૂલતા હતા.
સોટી વાંસે પડતી હતી.

બીજી નિશાળે જવાયું:

શાળા બહાર માસ્તર હતા. ઓરડામાં છોકરા હતા. ધીંગામસ્તી કરતા હતા. અંદર અંદર વઢતા હતા. માસ્તરના ચાળા પાડતા હતા. માસ્તરજી અંદર આવ્યા. મીની જેમ બેસી ગયા. પાઠો કરવા લાગી ગયા.

છઠ્ઠી નિશાળે જવાયું:

પરીક્ષાનો વખત હતો. છોકરા બધા વાંચતા હતા. શિક્ષક ભાઇ સમજાવતા હતા. બધું ગોખી મારતા હતા. કડ કડ કડ કડ બોલતા હતા. "શાબાશ" માસ્તર કહેતા હતા. સમજવાનું નામ નોતું. પાસ થવાનું કામ હતું.

સાતમી નિશાળે જવાયું:

મોટા સાંબ આવવાના. ધનાબેને વહેંચવાના. મેળાવડો થવાનો. છોકરી તૈયાર થતી હતી. ગાયનઃ ગીત ગોખતી હતી. મોઢે કરી દેતી હતી. રમતો રમી બતાવતી હતી. 'આમ કરવું ને આમ બોલવું" ભણતી હતી. સાંબ માટે બધું કામ થતું હતું.

આઠમી નિશાળે જવાયું:

માસ્તર સા'બ ગયા હતા. જજમાનને ત્યાં ભોજન હતું. મોનીટર ભણાવતો હતો. ભણવું કોઇને નો'તું ગમતું. ટોપી પાટી ઉડતાં હતાં. મોનીટર સુંઝાતો હતો. નામો સૌનાં લખતો હતો. ' કહી દઇશ ' એમ કહેતો હતો. મારની બીક દેતો હતો.

નવમી નિશાળે જવાયું:

છોકરા આંક લખતા હતા. કંઈક વહટી હતી હતી. પટેલીયા આવ્યા હતા. મુખી સા'બ હાજર હતા. લખણાનું કુટાતું હતું. મે'તાજી કાગળ લખતા હતા. છોકરા આંક લખતા હતા.

દસમી નિશાળે જવાયું:

મે'તાજી ભણાવતા હતા. ઠોઠ માર ખાતા હતા. મોડા ઉઠબેશ કરતા હતા. હુશિયાર નંબર ચડતા હતા. માસ્તર પાઠ લેતા હતા. દાખલાને સમજાવતા હતા. હોંશે કરી કહેતા હતા.

ઘણાં ઘરો જોઈ આવ્યો:
દુઃખનો ખોજો લઈ આવ્યો.

એક ઘરે જઈ ચડ્યો:

બીજીએ બાપ હતો. પાણી શેરડે બા હતી. ઘરમાં બાળક રડતું હતું. તલેલાં નાખતું હતું. ઘરને સાંકળ વાશી હતી.

બીજે ઘેર જઈ ચડ્યો:

માખીઓ બણબણતી હતી. બાળક સૂતું રડતું હતું. ઘોડીયામાં હંગ્યું હતું. કચરો પૂંજો પડયો હતો. બા રોટલા કરતી હતી. બાપા બીડી પીતા હતા. બાને ઉલટા વઢતા હતા. બાળક ખૂબ રડતું હતું. એને કોઇ લેતું નો'તું.

ત્રીજે ઘેર જઈ ચડ્યો:

ખાલી ખાલી ઘર હતું. વાસણ કુસણ, ઘર વખરીમાં મોટું એવું સીંકું હતું. રાંડીરાંડ મા હતી. ત્રણ એનાં બાળક હતાં. પૂરું ઘરમાં ખાવા નો'તું. ફાટલ તૂટલ કપડાં હતાં. માંડ માગીને આણ્યું હતું. અંદર અંદર લડતાં હતાં. માની આંખે પાણી હતાં.

ચોથે ઘેર જઈ ચડ્યોઃ

બાપ ડોળા તાણતો હતો. છોકરો પાઠ કરતો હતો. બા વાંક કહેતી હતી. એનને ગણાં દેતી હતી. એન નીચે જોતી હતી. મનમાં મનમાં રોતી હતી.

પાંચમે ઘેર જઈ ચડ્યોઃ

બા બાપા વઢતાં હતાં. છોકરાં સામે જોતાં હતાં. તાણી તાણી બોલતાં હતાં. લાંબા હાથ કરતાં હતાં. એક બીજાને ભાંડતાં હતાં.

છઠ્ઠે ઘેર જઈ ચડ્યોઃ

સાસુ વહુ લડતાં હતાં. નણંદ ટાપશી પૂરતાં હતાં. નાનું બાળ રડતું હતું. વહુએ એને માર્યું હતું. સસરાજી ધમકાવતા હતા. પરણ્યો બહાર ગયો હતો.

સાતમે ઘેર જઈ ચડ્યોઃ

બાળક માંદું સૂતું હતું. બારી બારણાં બંધ હતાં. હવાપ્રકાશ નામે નો'તાં. ઘરમાં ભૂવો બેઠો હતો. ધૂપધાપ કરતો હતો. ભોળાં માબાપ જોતાં હતાં. બાળક ખૂબ મુંઝાતું હતું. દવાદારૂ શેનાં હોય? માતાજીની નાનહંતી.

આઠમે ઘેર જઈ ચડ્યોઃ

ઘરમાં બધે ચૂપાચાપ. માજી બહાર ગયાં હતાં. પિતા છાપું વાંચતા હતા. બાળક બેઠાં ભણતાં હતાં.

ચીજી જઈ ને બેઠાં હતાં. માસ્તર સા'બથી બીતાં હતાં. પાઠો ઝટપટ ગોખતાં હતાં. માસ્તર બજર સુંઘતા હતા. માથાને બજવાળતા હતા.

નવમે ઘેર જઇ ચડયોઃ

ડેલીએ જ છોકરાં મળ્યાં. નોકરો પાસે રમતાં હતાં. નોકર ભૂંડું બોલતા હતા. છોકરાં એ સાંભળતાં હતાં. નોકર બીડી પીતા હતા. છોકરાંને બચી લેતા હતા. નોકર બીક બતાવતા હતા. છોકરાં મસ્તી કરતાં નો'તાં.

દસમે ઘેર જઇ ચડયોઃ

ફળીયામાં છોકરાં હતાં. ગંદી ધૂળે રમતાં હતાં. ઘોલકી ઘોલકી થતી હતી. સંસારબાજી બેલતાં હતાં. ભૂંડું ભૂંડું કરતાં હતાં. ક્રોધ એને ટોકતું નો'તું. ક્રોધને એની પડી નો'તી.

બાલપ્રેમ

લેખક :
તારાબેન મોડક

પ્રકાશક :
નાનાભાઈ, ગિજુભાઈ
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગર

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

*

સંવત ૧૯૮૫
સને ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ

: મુદ્રક :
ગજાનન વિ. પાઠક

બાલપ્રેમ

પ્રેમ સકામ પણ હોય ને નિષ્કામ પણ હોય. વિકારી હોય ને વિકારમુક્ત પણ હોય. સ્વાર્થી હોય ને સ્વાર્થમુક્ત પણ હોય. પહેલા પ્રકારના પ્રેમને આપણે વાસનાને નામે ઓળખીએ છીએ. બીજા પ્રકારને આપણે પ્રેમ કહીએ છીએ. ઘણી વાર બીજા પ્રકારમાંથી પહેલા પ્રકારમાં પ્રેમને નીચે આવવાના અનેક સંભવો હોવાથી આપણે પ્રેમને જુદાં જુદાં વિશેષણોથી તેના તે વખતના સ્વરૂપને બતાવીએ છીએ. ઉચ્ચ પ્રેમ, દૈવી પ્રેમ, નિઃસ્વાર્થી પ્રેમ, શુદ્ધ પ્રેમ, નિષ્કામ પ્રેમ વગેરે. આવા સિક્કાવાળા પ્રેમના ખરા સ્વરૂપ વિષે શંકા તો રહ્યાં જ કરે છે.

આ જાતની શંકા આપણે સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના સ્નેહ વિષે જ રાખીએ છીએ. ખરી [illegible]મા વાત મનુષ્ય જાતને અને તેમની વચ્ચેના પ્રેમને (અપત્યપ્રેમ-

જ્યાં આપણે આપણાં જ બાળકોને પાસે લેવામાં વિચારવું પડે એમ છે ત્યાં પારકાનાં બાળકોને ઝટ દઈને ઉપાડવું કે તેને બચી ભરવી એ તો કેવળ જંગલીપણું જ છે. બાળકોને એ વસ્તુ નૈતિક દૃષ્ટિએ હાનિકારક છે. બાળકનો અને આપણો હાર્દિક સંબંધ જોડાય, આપણે એક બીજા તરફ આકર્ષાઈને એક બીજામાં રસ લેતાં થઈએ એ વાત જુદી છે. એને આપણે સાચી મૈત્રીને નામે ઓળખી શકીએ. પરંતુ બાળક જોઈને તેને ઉપાડી લેવાનું મન થાય એને તો વ્યભિચારી વૃત્તિ તરીકે જ ઓળખવી જોઈએ. ઘણી વાર આપણે બાળકોની સુંદરતા જોઈ તેમના તરફ આકર્ષાઈએ છીએ. એ કેવળ શારીરિક આકર્ષણ કહેવાય. એને બાળપ્રેમ, બાળસ્નેહ કે બાળમૈત્રીને નામે ન જ ઓળખાય. મૈત્રી તો હૃદયની હોય, પરસ્પર વિકાસમાં મદદ રૂપ હોય, બેઉ પ્રેમ સંબંધ ઊંડો હોય. બાળકો વચ્ચે રહીને બાળશાળામાં કામ કરતાં માણસોને આ હાર્દિક બાળમૈત્રીની સાચી ઓળખાણ પડે છે. જ્યારે આપણે બાળકના વિકાસમાં મદદ રૂપ થઈએ છીએ ત્યારે તે આપણી તરફ પ્રેમદૃષ્ટિએ જુએ છે; આસ્તે આસ્તે આપણો એને એનો સંબંધ વધતો જાય છે. ઘણી વાર દિવસો સુધી બાળક આપણી પાસે આવતું નથી. પરસ્પરનો

આંતરિક સંબંધ એક બીજાં અનુભવે છે ને સમજે છે. એક દાખલો અનુભવમાંથી યાદ આવે છે. મહેશ નામનો છ સાત વર્ષની વયનો છોકરો બાલમંદિરમાં પહેલેથી આવતો. પોતાના સ્નેહને સ્થૂળ રીતે વ્યક્ત કરવામાં અત્યંત કંજુસ હતો. એકવાર વચ્ચે આઠ દિવસ સુધી...ભાઇ ત્રણ વાગ્યા સુધી બાલમંદિરમાં આવતા નહિ પણ અમુક જગાએ બેસીને લખતા. મહેશ આવતાં વેંત પૂછે: "...ભાઇ આવ્યા છે ?" ના કહીએ એટલે તે હાથ પગ હલાવતો આમતેમ ફરે. કામમાં ક્રમે ય ચિત્ત ચોંટે નહિ. આખરે...ભાઇ ક્યાં બેસતા તે તેણે શોધી કાઢયું. પછી કંઇને કંઇ કારણ બતાવી, બ્હાનું કાઢી તેમની પાસે જઇ આવે. ત્રણ વાગે એટલે...ભાઈ ઉપર આવે. ત્યાર પછીથી તેનું કામ જેસથી ચાલે. આનું જ નામ આંતરિક સંબંધ.... ભાઈ ન હોય ત્યારે મહેશને જાણે જગત સૂનું સૂનું. ...ભાઇ હોય ત્યારે તો મહેશ કયાંનો કયાંઇ ભટકતો હોય. કામકાજમાં મશગુલ હોય. વચ્ચે વચ્ચે કોઇ વાર...ભાઈ પાસે આવીને પોતાનું કામ બતાવી જાય અથવા જરા વાતો કરી જાય. સંબંધ કેટલો સંસ્કારી ! ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીત કેટલી નાજુક ! આનું નામ અંતરની મૈત્રી.

આપણે વધારે પડતો ક્રિયાત્મક ભાગ ન ભજવીએ

બાલ૦

જ્યાં આપણે આપણાં જ બાળકોને પાસે લેવાનાં વિચારવું પડે એમ છે ત્યાં પારકાનાં બાળકોને ઝટ દઈને ઉપાડવું કે તેને બચી ભરવી એ તો કેવળ જંગલીપણું જ છે. બાળકોને એ વસ્તુ નૈતિક દૃષ્ટિએ હાનિકારક છે. બાળકનો અને આપણો હાર્દિક સંબંધ જોડાય, આપણે એક બીજા તરફ આકર્ષાઈને એક બીજામાં રસ લેતાં થઈએ એ વાત જુદી છે. એને આપણે સાચી મૈત્રીને નામે ઓળખી શકીએ. પરંતુ બાળક જોઈને તેને ઉપાડી લેવાનું મન થાય એને તો વ્યભિચારી વૃત્તિ તરીકે જ ઓળખવી જોઈએ. ઘણી વાર આપણે બાળકોની સુંદરતા જોઈ તેમના તરફ આકર્ષાઈએ છીએ. એ કેવળ શારીરિક આકર્ષણ કહેવાય. એને બાળપ્રેમ, બાળસ્નેહ કે બાળમૈત્રીને નામે ન જ ઓળખાય. મૈત્રી તો હૃદયની હોય, પરસ્પર વિકાસમાં મદદ રૂપ હોય, ખરો પ્રેમ સંબંધ ઊંડો હોય. બાળકો વચ્ચે રહીને બાળશાળામાં કામ કરતાં માણસોને આ હાર્દિક બાળમૈત્રીની સાચી ઓળખાણ પડે છે. જ્યારે આપણે બાળકના વિકાસમાં મદદ રૂપ થઈએ છીએ ત્યારે તે આપણી તરફ પ્રેમદૃષ્ટિએ જુએ છે; આસ્તે આસ્તે આપણો અને એનો સંબંધ વધતો જાય છે. ઘણી વાર દિવસો સુધી બાળક આપણી પાસે આવતું નથી. પરસ્પરનો

આંતરિક સંબંધ એક બીજાં અનુભવે છે ને સમજે છે. એક દાખલો અનુભવમાંથી યાદ આવે છે. મહેશ નામનો છ સાત વર્ષની વયનો છોકરો બાલમંદિરમાં પહેલેથી આવતો. પોતાના સ્નેહને સ્થૂળ રીતે વ્યક્ત કરવામાં અત્યંત કંજુસ હતો. એકવાર વચ્ચે આઠ દિવસ સુધી...ભાઇ ત્રણ વાગ્યા સુધી બાલમંદિરમાં આવતા નહિ પણ અમુક જગાએ બેસીને લખતા. મહેશ આવતાં વેંત પૂછે: "...ભાઇ આવ્યા છે ?" ના કહીએ એટલે તે હાથ પગ હલાવતો આમતેમ ફરે. કામમાં ક્રમે ય ચિત્ત ચોંટે નહિ. આખરે...ભાઇ ક્યાં બેસતા તે તેણે શોધી કાઢયું. પછી કંઇને કંઇ કારણ બતાવી, બ્હાનું કાઢી તેમની પાસે જઇ આવે. ત્રણ વાગે એટલે...ભાઈ ઉપર આવે. ત્યાર પછીથી તેનું કામ બેસથી ચાલે. આનું જ નામ આંતરિક સંબંધ.... ભાઈ ન હોય ત્યારે મહેશને જાણે જગત સૂનું સૂનું. ...ભાઇ હોય ત્યારે તો મહેશ ક્યાંનો ક્યાંય ભટકતો હોય. કામકાજમાં મશગુલ હોય. વચ્ચે વચ્ચે ક્રોધ વાર...ભાઈ પાસે આવીને પોતાનું કામ બતાવી જાય અથવા જરા વાતો કરી જાય. સંબંધ કેટલો સંસ્કારી ! ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીત કેટલી નાજુક ! આનું નામ અંતરની મૈત્રી.

આપણે વધારે પડતો ક્રિયાત્મક ભાગ ન ભજવીએ

બાલ૦

ને બાળકો ઉપર જ છોડી દઇએ તો સામાન્યતઃ બાળકોમાં સ્નેહ વ્યક્ત કરવાની ઘણી જ સંસ્કારિતા દેખાય છે. બેશક લોકોએ જે બાળકને બચી ભરી ભરીને કે સ્તુતિ કરી કરીને બગાડી મૂકયું હોય તો તે વાત જુદી છે. બાળક સાથેની આવી મૈત્રી આપણને તાજું અને આરોગ્યસંપન્ન બનાવે છે. આપણું ધરડું થતું જતું મન તેમના વિકસતા તાજા મનના નિકટ સંબંધમાં આવવાથી સતેજ બને છે; સ્ફુર્તિવાળું બને છે. આપણા બાળમિત્રો સાથે આપણું અંતર હસે છે, પ્રફુલ્લ અને પ્રસન્ન બને છે. આપણે તેના વિકાસમાં આડે આવતાં તત્ત્વો દૂર કરતા જઇએ; તેના વિકાસનો માર્ગ ઉઘડતો જાય એમ કરીએ. આમ કરવાથી બાળકની અને આપણી મૈત્રી એક બીજાને વિકાસને પોષક બને છે. તેથી જ તે વધારે ઊંડી જતી જાય છે.

ઘણાં જ થોડાં માબાપો અને તેમનાં બાળકો વચ્ચે સાચી મૈત્રીનો સંબંધ દેખાય છે. સાચો બાળ-પ્રેમ આ પ્રકારની મૈત્રીમાં જ પરિણમવો જોઇએ. સ્થૂળ શારીરિક આકર્ષણની જગ્યાએ હૃદયનો સંબંધ દૃઢ થતો જશે, ઊંડો બનતો જશે, તેમ તેમ પ્રેમ વ્યક્ત કરવાની રીતિઓ પણ સંસ્કારી બનતી જશે. તેમાંથી વિકારીપણું ઓછું થતું જશે, વિષયીપણું તો આવશે જ નહિ.

આજે મનુષ્યના પ્રેમ પરત્વે છે તેમ જ બાળક પ્રત્યે પણ પ્રેમ સ્થૂળ કક્ષાએ દેખાય છે. જ્યારે બાળક પ્રત્યેના પ્રેમ અતિશય વિકારી બને છે, વિકારવશતાની અંતિમ હદે જાય છે, કેવળ રોગી અવસ્થાએ પહોંચે છે ત્યારે તો તે બાળકો ઉપર સીધે સીધા વિષયતૃપ્તિને અર્થે જ થતાં આક્રમણો સુધી પહોંચે છે. એમાં તો અધમતાની પરમાવધિ છે, પરંતુ તે પૂર્વેની સ્થિતિ કાંઇ ઓછી ભયંકર નથી. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની વિકારવાસના જેમ એકદમ સ્પષ્ટ થાય છે, તેમ બાળક પ્રત્યેના આકર્ષણમાં તે સ્પષ્ટ થતી નથી, પણ તે જુદા જુદાં રૂપે વસી શકે છે. માણસો ભૂલથી એમ જ માને છે કે એ તો તીવ્ર બાળપ્રેમ છે પણ વસ્તુતઃ તે કેવળ વિકારી અને રોગી પ્રેમ હોય છે. આથી બાળવિકાસ ઘણો જ અટકે છે. બાપ દીકરી, ભાઇ બેન, ખાસ કરીને શિક્ષક વિદ્યાર્થીની, શિક્ષિકા વિદ્યાર્થી, આવી ભિન્ન જાતીય જોડીઓમાં આકર્ષણ દેખાય છે. સજાતીય વ્યક્તિઓમાં પણ આકર્ષણ અશક્ય નથી. આથી બાળકો શિક્ષકોને, બાલિકા શિક્ષિકાને, છોકરી માને અને છોકરા બાપને વળગી પડતા દેખાય છે. આમા વિકાર ક્યાં છે ને સ્નેહ ક્યાં છે તે જોતા રહેવાનું છે. બાળક અજ્ઞાન હોવાથી બધી જવાબદારી મોટાંઓ ઉપર જ આવી પડે છે. તેમણે જ સાવચેતી

રાખવાની છે. બેશક બાળકો આપણા તરફ વધારે ભાવ બતાવે ત્યારે તેમને આપણે અટકાવવાનું નથી, પરંતુ તે ભાવમાંથી તેનો અને આપણો સંબંધ વધારે ને વધારે આંતરિક બને તે જોવાનું છે. માબાપ કે એવા નજીકના સંબંધીઓને બાળક ભેટી પડે એ સ્વાભાવિક છે, બાળકને ઉપાડીને તેને બચી લેવાનું મન થવું એ માબાપોને સ્વાભાવિક છે, છતાં ભેટવા ભેટવામાં પણ ફેર છે. ખરા વાત્સલ્યથી ભેટવું અને વિકારવશ હોઇ ભેટવું, બાળકને દાબી નાખવું એમાં ફેર છે. આપણે બાળકને ભેટીએ એમાં વિકારવશતા આવી શકે છે. આ વિચાર અસંભાવ્ય, અસત્ય ને અક્ષમ્ય લાગે છે છતાં તેમાં સંપૂર્ણ સત્ય છે. આ માટે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના સૂક્ષ્મ અનુભવો તપાસે; બાળકને ભેટતાં માબાપો જે જુદા જુદા અનુભવો કરે છે તેને બરાબર જુએ ને પોતાની જાત તપાસે તો આ વાત સમજાશે. બાળકના હિતની ખાતર મોટાઓએ બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવામાં ખાસ સાવચેતી રાખવાની છે અને સાથે જાતને સૂક્ષ્મતાથી તપાસતા રહેવાનું છે. વળી નાનાં બાળક સાથે સુવામાં, તેને ખોળામાં બેસાડવામાં, તેના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવવામાં કે બીજી કોઇ પણ સ્થૂળ રીતે પ્રેમ વ્યક્ત કરવામાં રહેલી આપણી જવાબદારી પૂરેપૂરી સમજવાની છે. કહેવાની મતલબ એવી નથી કે માબાપ બાળકને

આડે જ નહિ, તેને બચી ભરે જ નહિ કે ભેટવા માટે દોડી આવતા બાળકને ઉપાડીને છાતીએ ચાંપે જ નહિ. સ્પર્શ માત્ર વિકારી છે એમ નથી. મનુષ્યમાં જેમ વિકાર છે તેમ તેને ઊંચે ચડાવવાની શક્તિ પણ તેનામાં છે. મનુષ્યો ભેટે તે કેવળ વિકારપૂર્ણ પણ હોઈ શકે ને કેવળ વિકારરહિત વાત્સલ્યભર્યું પણ હોઈ શકે. ગુરુ શિષ્યને વાત્સલ્યથી ભેટી શકે, શિષ્ય ગુરુને આદર અને ભાવથી ભેટી શકે, ભાઈ બેનને કે ભાઇ ભાઇને બંધુભાવથી ભેટી શકે. આ બધી સંસ્કારી અને પવિત્ર મનોવૃત્તિઓ અસંસ્કારી અને સ્થૂળ કક્ષાએ રહેનાર માણસમાં વિકારનું રૂપ લે છે. સ્થૂળ કક્ષાનું માણસ બાળકમાં પોતાની વિકારી સ્થિતિ જાગૃત કરે છે ત્યારે સંસ્કારી માણસ સંસ્કારી ભાવ પોષે છે. માટે બાળક સાથે નિકટના સંબંધમાં આવનારે આ બધી બાબતોની બૂબ સંભાળ રાખવી ઘટે. બાળક સાથે અસ્પૃશ્યતા રાખવાથી એમાંથી બચીશું નહિ પણ આપણે સ્પર્શની સંસ્કારિતા કેળવ્યે જ છૂટકો.

જેની સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી એવું બાળક સુંદર દેખાય છે માટે તેના ઉપર મોહિત થઇ ઉપાડી લેવું એ તો અજ્ઞાનપણાની હદ ગણાય. ઘેરે મળવા આવનાર કે નિશાળે જોવા આવનાર ઘણા

માણસો બાળકોને એકદમ ઉપાડી લઇ બચી ભરી તેમના મિત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરતાં દેખાય છે. બાળક જ્યારે પોતાની અનિચ્છા બતાવે છે ત્યારે તે બાળક જ બરાબર છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે. ખરી રીતે બાળકને એવા અત્યાચાર નથી ગમતા. તેની સામે બાળકો ઉધાડો બળવો કરી આત્મસન્માન સાચવે એ જ ખાસ જરૂરનું છે. કોઇ સ્ત્રી પર-પુરુષના દૃષ્ટિપાતને પણ ધિક્કારે એ આપણે શ્લાઘ્ય ગણીએ છીએ પરંતુ તેટલી જ કિંમતના અને તેટલું જ પાવિત્ર્ય જાળવનારા બાળકના સામા માણસના અત્યાચાર સામે થવા તરફ આપણું ધ્યાન ગયું જ નથી. ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ આત્મસન્માનમાં છે. એ આત્મ-સન્માનનું બીજ બાલ્યાવસ્થાથી પોષવું જોઇએ અને ઉલટું બાળકમાં જ્યારે આત્મસન્માનના કોંટા ફૂટે છે ત્યારે તેને તોછડાઇ કે એવું નામ આપી મારી નાખવા માગીએ છીએ. બાળકને ઉપાડીને બચી ભરે અને બાળક તેનો તરછોડે તો તેને આપણે આત્મસન્માનને નામે કદાચ પહેલાં ઓળખશું. પરંતુ બાળકને આપણે ગાવાનું કહીએ અને તે ના પાડે તો તેમાં પણ એ જ પ્રકારના આત્મસન્માનનું બીજ રહેલું છે એ બરાબર ઓળખવાનું બાકી છે. આવી રીતે ઘણી બાબતોમાં બાળક બારકાની સાથે એકદમ

દીલ ખોલવા નાખુશ હોય છે અને તે તેના આત્મ-સન્માન માટે યોગ્ય જ હોય છે.

સારાંશ બાળપ્રેમીઓએ ખૂબ ચેતતા રહેવાનું છે. 'કેમ છે દોસ્ત' કહી સાવ અજાણ્યા બાળકની પ્રથમ ક્ષણે દોસ્તી કરવાના કે તેને ઉપાડીને ચક્કર ફેરવી કે તેને ખભા ઉપર ચડાવી તરત દોસ્તી બાંધવાના પ્રયત્નો કરનારે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એમાં બાળકને નુકશાન જ છે; એમાં એની નૈતિક હાનિ છે અને તે માટે તેને રમાડનાર જ પૂરેપૂરા ગુન્હેગાર છે. તેનાં કામોની સ્તુતિ, તેના રૂપની સ્તુતિ, તેની આવડતની સ્તુતિ: એ બધા તેને પ્રેમને નામે બગાડવાના જ રસ્તા છે. બાળકની સાથે આનંદ કરવો, તેના વ્યક્તિત્વને માન આપી તેની સાથે રમવું, કામની પરીક્ષા કે કદર કરવી એ જુદું છે અને બાળક આપણા આનંદનું સાધન બને એવી રીતે તેને રમાડવું, આપણી આંખને સંતોષ આપે તે ખાતર તેને શણગારવું, આપણું અભિમાન તૃપ્ત થાય એટલા માટે તેને પોતાની આવડતનું પ્રદર્શન કરવા ઉત્તેજવું: આ બધાને આપણે પ્રેમનું નામ આપીએ એમાં ભૂલ છે.

પ્રેમની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો પ્રશ્ન નાજુક અને બારીક છે. દૂધ મનુષ્ય જીવનનું અમૃત છે છતાં તેની સ્વચ્છતા અને શુદ્ધિ સંબંધે ખૂબ સંભાળ ન

રાખીએ તો તે જ ઝેર બને છે. પ્રેમનું પણ એમ જ છે. છે. પ્રેમ એ મનુષ્યના જીવનને પોષનાર અમૃત છે છતાં દૂધની જેમ જ તેમાં પણ તરત બગડી જવાનો ગુણ છે. મનુષ્યની ચારિત્ર્યશુદ્ધિનું મૂળ તેની સ્નેહ-શુદ્ધિમાં છે. આપણે આજે તો ચારિત્ર્યશુદ્ધિનો અર્થ અત્યંત સંકુચિત સ્વરૂપમાં લઇએ છીએ, છતાં તેમાં પણ પૂરી સફળતા મેળવતા નથી. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ જળવાવી જ જોઇએ. માટે જ બાલ્યાવસ્થાથી આત્મસન્માન કેળવવું જોઇએ છીએ, તો જ આગળ જતાં સ્થૂળથી માંડીને સૂક્ષ્મ બાબતોમાં મન શુદ્ધ રહી શકે.

સાચા પ્રેમનું બીજું લક્ષણ નિસ્વાર્થીપણું છે. માતા બાળક ઉપર અપરંપાર પ્રેમ રાખે છે. એ બધું કેવળ સ્વાભાવિક રીતે કરે છે. છતાં ઘણે ભાગે તે પ્રેમ વિકારી જ હોય છે. બાળક માની સામે હસે, રમે, નાચે, કૂદે, મીઠું મીઠું બોલે, તેમાં દરેક માતા ખુશી થાય છે. દરેક માતા તેને વધારે રમાડવા દોડે છે. દરેક માતા તેને ઉપાડીને છાતીએ ચાંપવા મન કરે છે. માતા 'મારા સાવજ'થી માંડીને દેવના દૂત ને સ્વર્ગના મેમાન, ને કુસુમકળી સુધીના વહાલના શબ્દથી સંબોધવા પ્રેરાય છે. પરંતુ બાળક કામમાં આડે આવે તો તે જ માતા ચીડાય છે પણ ખરી.

કયાંઇ બાળક પડી જાય ને તેને વાગે તો ઉલટું તેને જ મારે છે. આનું કારણ શું ? છોકરાને ઝાડો થાય ને તે માંદું પડે તો તેને ગાળો આવી પડે તેનું કારણ શું ? માતા બાળકને પોતાના સુખ ખાતર જ વાંચ્છે છે. પોતાના રમવાના રમકડા ખાતર તેને માગે છે. પછી છોકરું પડે ને લાગે અથવા માંદું પડે તો આ એક ઉપાધિ ઉત્પન્ન થઇ જેને લીધે હવે હેરાન થવું પડશે, એ સ્થિતિથી માતા કંટાળે છે ને છોકરાને મારે છે. કારણો માગવા બેસીએ તો કહી શકે કે ફરી વાર બાળક તોફાન ન કરે અથવા ગમે તે બાઇને માંદું ન પડે માટે અમે વઢીએ છીએ. રમકડાથી રમવા માગે છે, તેનાથી હેરાન થવા માગતું નથી. સકામ પ્રેમનો આ એક દાખલો બસ થઈ શકે. કોઇ ઇચ્છશે કે મારો છોકરો મોટો થઈ ને સારૂ કમાશે ને આપણે બધાં ભેગાં બેસીને શાંતિથી ખાશું. કોઇ વળી ઇચ્છશે કે મારો છોકરો રાજવૈભવ ભોગવે ને મોટી માન્યતાને મેળવે. કોઇ ઇચ્છે મારો પુત્ર મહાન પ્રસિદ્ધ પુરુષ થાય ને કીર્તિ સંપત્તિ મેળવે. કોઈ ઇચ્છે મારો છોકરો સદ્‌ગુણી ને ત્યાગી થાય ને તે રીતે તેની વાહવાહ થાય. સ્વતઃ આદર્શો આદર્શોમાં ફેર હોય, એક કરતાં બીજો ચડીઆતો હોય, તો પણ માતપિતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પાછળ એક જ વૃત્તિ છે અને તે 'મારો' દીકરો

આવો' એ જાતનો સંતોષ મેળવવામાં. ગોપીચંદની માએ તેને અમર કાયા મેળવવા પ્રેર્યો, રાજત્યાગ કરી બાવાનું જીવન લેવરાવ્યું છતાં તેની મૂળ ઇચ્છાની પાછળ માનવી હૃદયનો, ભલે દૈવી એવો પણ, પાર્થિવ હેતુ હતો. પોતે પતિના મરણથી જેમ દુઃખી થઇ તેમ દીકરાના મરણથી પણ દુઃખી થવાનો પ્રસંગ આવે તો? આવો સુંદર દીકરો, તેની આવી સુંદર કાયા; તે પણ તેના બાપના જેમ પડી જાય તો? પતિવિયોગનું દુઃખ જેવું જ પુત્રવિયોગનું દુઃખ આવે તો? આ પ્રેમ સકામ છે છતાં ઉચ્ચ પ્રકારનો છે: પરિણામ પુત્રનું કલ્યાણ છે. સકામ પ્રેમ જ્યારે નીચ પ્રકારનો થાય છે ત્યારે અકલ્યાણકારી બને છે. આવા દાખલા તો ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. છોકરું ખોટનું હોય તો તેને આમ જવા દેશો મા ને તેમ જવા દેશો મા એમ જ્યાં ત્યાં જવાની મનાઇ કરી, તેની કાયાને સાચવી, તે કોઈ પણ રોગનો એકદમ ભોગ થઈ શકે એવું નાજુક કરી મૂકનાર માબાપો ઓછાં નથી.

બાળકનું પરમ હિત, તેનું સુખ, તેની શાન્તિ ને સ્વાસ્થ્ય સાચવવામાં પોતાની જાતને વિસારી મૂકે એવાં માતપિતાઓ પણ બાળકને વાગે કારવે કે તે માંદું પડે તો પોતાને મહેનત કરવી પડશે એનો તેમનામાં તો વિચાર પણ ન હોય. પણ બાળક

દુઃખી થાય છે તેના દુઃખથી તેમનું મન કષ્ટ પામે છે. આવી બુદ્ધિનાં માબાપો તરફથી બાળકને કદિ લાગ્યા ઉપર માર પડે જ નહિ. ચહીમાં ઝાડો થયો હોય ત્યારે એ ચહી કે બીજાં કપડાં ધોવાની મહેનત આવી પડી એ વિચાર તેમને હોય જ નહિ. ઝાડો કેમ થયો એની તપાસ ને તરત દવાદારૂનો ઉપાય લઇ બાળકને સુદૃઢ સ્થિતિમાં જોવાની તેઓ તજવીજ કરે. નાની નાની બાબતોનું ધોરણ મોટી બાબતોમાં પણ હોય. પોતાની શાન્તિનો ભંગ ન થાય, ઝાઝી તકલીફ ન થાય એટલા માટે બાળક કહે તેમ કરી નાખનારા પણ ઓછા નથી. માંદું બાળક પેંડો માગે માટે હઠ લઈને બેઠું હોય ત્યારે બાપ કહે: "આપી દેને, રડતું મટે." આમ બાળકના શરીર સ્વાસ્થ્યને ભોગે શાંતિ મેળવવી એમાં બાળક પ્રત્યેના પ્રેમ કરતાં સ્વાર્થનો ભાગ મોટો છે.

બાળક પ્રત્યેનું આપણું વર્તન ઝીણી દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો આપણો સ્વાર્થ, આપણી સુખશાંતિ, આપણી મોજમજાની દૃષ્ટિ, નહિ કે બાળકની, પ્રધાન પદ ભોગવતી દેખાશે: સ્નેહમાત્રમાં આ પ્રકાર દેખાય છે. જેમ જેમ સ્નેહ સંસ્કારી અને ઉચ્ચ કોટિનો થતો જાય તેમ તેમ સ્નેહી જાતને ભૂલીને જેના પ્રત્યે સ્નેહ થાય છે તે મય થતો જાય છે. તેથી

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

*

સંવત ૧૯૮૫
ઈ. સ. ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગુલાબદાસ વિ. પાઠક

બાળકની માગણી

ઘણાંઓ માને છે કે લાડકું બાળક તો ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે બાળક જે માગે તે તેને તરત આપવામાં આવે. શ્રીમંતનું બાળક તો તે જ કે જેના બોલ્યા બોલ હેઠે ન પડે. ઘણાંઓ પોતાને તો બાળકને એટલા જ કારણથી અભાગી માને છે કે તેઓ બાળકે માગેલું બધું તેની પાસે હાજર કરી શકતાં નથી.

આ ખ્યાલ એકલા જુના જમાનાનાં લાડકવાયા બાળકનાં કોડીલાં માતપિતાનો જ નથી. આજના બાળયુગને બરાબર ન સમજનારાં યે ભૂલથી એમ જ માની બેસે છે કે બાલઉછેરની નવી પદ્ધતિએ બાળકોને ઉછેરવાં હોય તો તેઓ જે માગે તે તેમને આપવું જ જોઈએ.

બાળકોની બધી માગણીઓ પૂરી પાડવી તે સાધારણ માણસને તો શું પણ ધનાઢ્ય અને સત્તાધીશને

પણ ઘણી વાર અશકય જ છે. અને શકય હોય તો પણ ઘણીવાર તે જરૂર વગરની એટલે નિરર્થક હોય છે; ન્યારે ઘણી વાર તો તે નુકશાનકારક જ હોય છે. બાળકોની માગણીઓ પૂરી પાડવામાં સૂક્ષ્મ વિવેકની અત્યંત જરૂર છે. તેમ જ માગણી પૂરી પાડવી કે નહિ એ નક્કી કરવામાં જેટલો વિવેક વાપરવો જોઇએ તેટલો જ વિવેક આપણે કયા શબ્દમાં અને કઇ રીતે 'હા' 'ના' પાડીએ છીએ તેમાં પણ કરવો જોઈએ.

ઉપર કહ્યું તેમ બધી માગણીઓ પૂરી પાડવાની શકયતા હોય છતાં હા ના પાડવાનાં સ્થળો અનેક છે. સામાન્યતઃ એવા બે પ્રકારો હમેશના છે. એક, બાળક પોતાને જરૂર છે માટે નહિ પણ દેખાદેખીથી આડોશી પાડોશીનાં કે ઘરનાં બતર છોકરાંઓએ કાંઈક આણ્યું છે, અથવા તેમની પાસે જોઈને બાળક વસ્તુની માગણી કરે છે, તેને તે જ કારણે સદૈવ ના પાડવા જેવી હું ગણું છું. "એં, એં, મારે દડો જોઇએ." "શું કામ?" "એં, પેલા બચુના કાકા કેમ લઇ આવ્યા છે?" વગેરે સંવાદો હમેશના પરિચિત છે. અને તેની સાથે એ અનુભવ પણ હમેશનો છે કે માબાપો એવી માગણી પૂર્ણપણે યોગ્ય ગણે છે. "કોકનું જુએ એટલે બાળકને મન થાય

જ ને ? " એ બાલ–માનસ નિયમ તરીકે અબાધિત સ્વીકારાએલું છે. બાળકોને જરાયે ન જોઈતી વસ્તુઓ બાળકો આ નિયમાનુસાર સંધરે છે ને મોટાંઓ તેમને તે લાવી આપે છે. આજે ઘણી ખરી મોટાંઓની દુનિયા પણ આ જ નિયમાનુસાર ચાલે છે. ઘણાંખરાં સ્ત્રી પુરુષો પોતાના જીવનમાં જેની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ તે વસ્તુઓ વસાવવાને બદલે બીજા કોઇકે તે વસાવી છે માટે વસાવવા નીકળે છે; ને આવી રીતે નકામી વસ્તુઓના સંગ્રહના ભાર નીચે નકામાં દબાય છે. ઉપરાંત આ કુટેવ મનુષ્યને અસંતોષ અને અદેખાઈ પોષવા તરફ પણ લઇ જાય છે. બાળક પોતાની વસ્તુઓ સાથે આનંદથી રમતું હોય છે. પોતાની પ્રવૃત્તિમાં તલ્લીનતાથી રમતું હોય છે, એટલામાં પાડોશીને ત્યાં એકાદ નવું રમકડું આવે છે. બાળક ત્યાં જઈને જુએ, મિત્રભાવે રમકડાથી રમવાનો યે આનંદ લે ને છતાં સંતુષ્ટ ને સુખી રહે એ બનવું શકય છે. પરંતુ જો બાળકને એકવાર એ રસ્તો મળે કે બીજાને છે તે મને કાં નહિ ? તો આનંદને બદલે દુઃખ, ઇર્ષા, ને અસંતોષ તેને ભાગે આવે. આ રસ્તે બાળક ચડે કે તરત જ, પહેલે જ પ્રસંગે, જો બાળકને બીજે રસ્તે લઇ લેવામાં આવે તો આવાં અસંતોષમાંથી તે બચી

શકે. બેશક ઘરનાં મોટાંઓમાં એ પ્રકારની ઇર્ષાવૃત્તિ ન્હેં વસતી હોય તો બાળકમાં તે આવ્યા વગર ન રહે. ઉપર ઉપરથી બાળકને માત્ર 'ના' પાડવાથી બાળકનો અસંતોષ ન જાય. આવા પ્રસંગોમાં કંઇ રીતે 'ના' પાડવી તેનો આધાર પ્રત્યક્ષ પ્રસંગ તેમ જ પરિસ્થિતિ ને વિશિષ્ઠ બાળક વગેરે ઉપર છે. પણ સામાન્યતઃ આપણાં રમકડાં ખરીદવાનાં જે પ્રસંગો છે તે વખતે લાવશું એમ કહી શકાય; આવા પ્રસંગો ઘણા હોય, જેમકે કોઇ કુટુંબમાં બાળકને તેનો જન્મ દિવસે કાંઇ અપાતું હોય, અથવા દીવાળી આદિ તહેવાર કે માબાપ બહાર ગામ જાય ત્યારે વગેરે. વળી વસ્તુની તાત્કાલિક આવશ્યકતા છે કે નહિ. તે જોઇને પણ જવાબ અપાય. એકંદરે તે સૌના પોતાના વિવેક ઉપર રહે છે.

વળી બાળક ઘણી વાર પોતાના ઉપયોગની વસ્તુઓ. ઉપયોગને માટે જ લેવાને બદલે માત્ર સંગ્રહ ખાતર લેવા માગે છે. જેમકે બાળક ચિત્ર કાઢવાની પેન્સિલો માગે છે. શા માટે? તો દુકાનમાં જોઈ માટે. ઘેર એક સેટ પડયો હોય તે વાપરીને ચિત્ર ઉપજાવવાનો આનંદ લેવાને બદલે "મારી પાસે આટલી બધી પેન્સિલો!" એવો 'આટલા બધા'નો આનંદ લેવા માગે તો તેને જરૂર વિકૃત આનંદ ગણી ચોખ્ખી

'ના' જ પાડવી જોઇએ. 'ના' પાડવાની રીત તો એ જ હોય કે "તારી પાસે છે તે વાપરી રહે એટલે બીજું' અર્થાત આ 'ના' માં પણ પૂર્ણ વિવેક તો જરૂરનો છે જ. જેમકે બાળકો ઘણીવાર વસ્તુ હોય છતાં બીજી માગે છે; તેમાં સંગ્રહવૃત્તિ નહિ પણ તેમની સાચી જરૂરીઆત હોય છે. જેમ બાળકને એક વાર 'ચાલણગાડી' લઈ દીધી. બે ચાર મહિને તે ફાટી ગઇ હોય ને બાળક નવી જુએ ત્યારે તેને તે ફરીવાર હાથમાં લઇ વાંચવાનું મન થાય એ સહજ છે. તે વખતે જેમનાથી ફરીવાર ચાર આના ખરચી શકાય તેવું હોય તેઓ 'ના' ન જ પાડે. તે વખતે જો કોઇ કહે કે તારી પાસે છે ને તેમાંથી વાંચ તો બાળક નિરુત્સાહી થાય. જેમને આવો ખર્ચ વારંવાર કરવો પોસાતો ન હોય તે બાળક માટે આટલું તો કરે જ કે "ચાલ તારી ફાટેલી ચોપડી સરસ નવી બનાવીએ" ને ચોપડી બંધાવીને અને સારું રંગીન પુઠું નાખીને બાળકને આપે. એવી જ રીતે બીજી બાબતમાં.

બાળકો ઘણીવાર એવી વસ્તુઓ પણ માગે છે કે જેનો તેમને ઉપયોગ જ હોતો નથી. એ રીતે આમ બને છે. એક તો તે વસ્તુના ઉપયોગ માટે તેઓ હજી નાનાં હોય છે. જેમકે મોટાભાઈ ચોપડી

વાંચે અથવા લખે છે તે જોઈને "મને પેન્સિલ આપો." "મને ચોપડી આપો." બાપાનું, બાનું, માશીનું, કાકાનું જોઈને "મને આ આપો" ને તે આપો" એમ તેમનું ચાલે છે. ત્યારે પણ "મોટા ભાઈ જેવડો થઇશ ત્યારે લઇ દઇશું." અથવા "થોડા દિવસ પછી લઇશું." વગેરે કહીને બાળકોની તે વખતની કક્ષાને યોગ્ય એવી જ વસ્તુઓ તેમને અર્પાવવી. "આનું હું શું કરીશ" તે બાળક આગળ ચોક્કસ હોવું જોઇએ. આને દેખાદેખીનો પ્રકાર ન ગણીએ, કારણ એમાં મર્યાદા કરતાં માત્ર અનુકરણનો ભાગ હોય છે.

બીજી રીત તે કયાંક જોયું માટે માગવું તે છે. આ ઇચ્છા ક્ષણિક હોય છે, ને તે વસ્તુ લીધા પછી ઘેરમાં તો તે નકામી જ પડી રહે છે એવો સામાન્ય અનુભવ છે. બાળકોને માટે એક સામાન્ય નિયમ રાખીએ કે બજારમાં શું લેવું છે તે ઘરથી નક્કી કરીને નીકળે, તેમ જ શા માટે જોઇએ તે પણ નક્કી કરીને નીકળે. બજારમાં ગયા પછી જે કાંઇ વસ્તુ જોઈને મન થાય તો તે બીજી વખત બજારમાં જતી વખતે યાદીમાં આવે ને પછી લેવાય. એટલે "જોયું માટે લીધું" એમ કોઇવાર નહિ બને. . . .

આ એક રીત નકામો સંગ્રહ વધારનારી છે. તે

પરત્વેનું માનસિક નિયમન યોગ્ય કાળે આવવાની જરૂર છે. આ નિયમનને અભાવે મોટાઓ પણ સંગ્રહ વધારે છે. ખરી રીતે બાળકની યોગ્ય માગણીઓ એટલી થોડી ખર્ચાળ હોય છે કે તેમની અયોગ્ય માગણીઓની–અનેક અવતરણ (જેના આખર કારણો તો આપણે જ છીએ) ની–"ના" માંથી તેમની યોગ્ય માગણીઓ કોઈ પણ સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ પણ સહેલાઇથી પૂરી પાડી શકે.

સારાંશ દેખાદેખી અને સંગ્રહ ખાતર થએલી માગણીઓની ચોખ્ખી 'ના' હોવી જોઇએ. સમજણાં બાળકોને તેનાં કારણો સહિત 'ના' પાડી શકીએ. કોઇકે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થાય.

"બા, મારે પુસ્તકો લેવા છે."

"કેમ?"

"પેલા બટુકને માટે એના કાકા બે પુસ્તકો લાવ્યા માટે."

"બટુકને માટે આણ્યા માટે આપણે આણવાની કાંઈ જરૂર નથી."

"પણ મારે જોઈએ."

"હાં, તારે જોઇતા હોય તો લાવશું; બજારે જઇશું ત્યારે."

એ સિવાય બાળક માગે ને માગણી યોગ્ય હોય તો પૂરી પાડવી. તે માગે કે તરંત તે પૂરી પાડવી જ જોઇએ એવી ટેવ પાડવાની જરૂર નથી. બાળક કવખતે માગે તે ન ચાલે. "બસ હમણાં ને હમણાં લાવો, નહિ તો રડીશ" એ સ્વચ્છંદ તરફ બાળકને આપણે જ લઈ જઈએ છીએ. બજારમાંથી લાવવાનું હોય તો બજારમાં જવાને વખતે જ મળે, ખાવાનું હોય તો ખાવાને વખતે મળે, બીજું કાંઈ આપણે જ કરી દેવાનું હોય તો અમુક નક્કી વખતે તેમણે માગણી કરવી, વગેરે પ્રકારના નિયમો આપણે આસ્તે આસ્તે દાખલ કરીને પાળશું ને પળાવશું તો બાળકોનું જીવન વ્યવસ્થિત થશે ને તેથી વધારે સુખકર થશે. બાળકો માગે કરાવે તો તે તરફ ધ્યાન જ ન અપાય; ઘરની વ્યવસ્થા કે બધી ધમાલમાં બાળકોને કશું બોલાવાપણું જ ન હોય; મોટાંઓની સગવડ પ્રમાણે જ તેમણે ગોઠવાઇ જવું એ બાળઉછેરનો એક બહુ જ પ્રચલિત અને બહુ જ ત્યાજ્ય પ્રકાર છે. ઘર જેટલું મોટાંઓનું તેટલું જ બાળકનું એ ન્યાય ઉપર બાલપ્રેમીઓ બાળકોના હકકો માટે લડે છે તે બરાબર જ છે. પણ બાળકને હક્ક આપવા જતાં આપણે તેમને સ્વચ્છંદી, લહેરી, અવ્યવસ્થિત, બીજા કોઇની પરવા જ નહિ કરનારાં એવાં કરી મૂકશું તો શા કામનું? જેમ

બાળકની પ્રવૃત્તિમાં તેને મોટાઓએ વ્યત્યય ન કરાય તેમજ મોટાંઓના કામમાં બાળકથી યે વ્યત્યય ન થાય. જેમ બાળકની ઇચ્છાને મોટાંઓ સન્માને તેમ મોટાંઓની ઇચ્છાને બાળક સન્માને.સામાજિક જીવનના આ સરલ સાદા નિયમો જો આપણે બાળક આગળ મૂકતાં ચૂકશું તો આપણી બાળઉછેર પદ્ધતિ બાળકને જ અત્યંત હાનિકારક થઇ પડશે. એક બાજુ બાળકને સ્થાન જ નહિ ત્યાં 'તેનું વ્યક્તિત્વ' એ શબ્દપ્રયોગ જ કાનને નવો ને ચમત્કારિક લાગે. એ સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાનું પહેલું પગલું જો લઇ ચૂકયા હોઇએ તો બાળકના વ્યક્તિત્વનો યોગ્ય દિશામાં વિકાસ થાય તે જાતનું નિયમન ઘરમાં પ્રસ્થાપિત કરવાનું બીજું પગલું લીધે જ છૂટકો. બાળકની માગવી તરફ પૂર્ણ ધ્યાન આપવાનો સંકલ્પ કર્યા પછી માગણીઓનું પૃથક્કરણ ને તેનું યોગ્યા-યોગ્યપણું નક્કી કરવું પડે. તેમ જ માગણીઓ કયારે કરવી, કોની પાસે કરવી વગેરે બાબતના ચોક્કસ નિયમો પણ દાખલ થવા જ જોઇએ. બચ્ચલી કજીયે ચડી છે માટે બાલઇચ્છાને સન્માનનાર પિતા મળવા આવેલા મિત્રોને બેસાડી તે ને તે જ વખતે શેરડી લેવા નીકળી પડે તેમાં બચ્ચલીનું સાચું સન્માન નથી જ. બચ્ચલીના કજીયાને એક જ જવાબ હોઇ શકે :

"કાલે સવારે બંજરમાં જઈશ ત્યારે શેરડી લાવીશ." ને બચલીએ અત્યાર સુધી ન જાણ્યું હોય તો જાણી લેવું જોઇએ કે બાપા હમેશ એક જ જવાબ દે છે.

હવે બાળકને "ના" પાડવાનો રીતો વિષે થોડો વિચાર કરવો ઘટે.

"તું નાનો છે" "તને શું આવડે?" "તું શું વાંચતો'તો?" "તું શું કરતો'તો?" "તારે શું કરવું છે?" વગેરે રીતો સામાન્ય છે, દેખીતી રીતે ખોટી લાગે એવી છે ને છતાં એટલી પ્રચલિત છે કે આપણાં મ્હોંમાંથી એ શબ્દો નીકળે છે એનું આપણને જ ભાન હોતું નથી. બાળકને તેનું નાનપણ કે તેની અણઆવડત આવી રીતે સંભારી આપવાં એ અસભ્યતા છે, અપમાનકારક છે, ને બાળકને બાલ્યાવસ્થા પ્રત્યે કંટાળો ઉપજાવનારાં છે. એને બદલે "થોડા દિવસ પછી" "એક વરસ પછી" "તું વાંચવા લાગીશ ત્યારે લઇશું" "હમણાં તેનું કામ નથી માટે નથી લેવું" વગેરે વાક્યોથી 'ના' પાડી શકાય.

"આપણે ગરીબ છીએ" "આપણી પાસે પૈસા નથી" એ ના પાડવાની એક બીજી રીત છે. આમ કહેવાથી બાળકમાં પોતાની સ્થિતિ પ્રત્યે ખૂબ અસંતોષ પેદા થાય છે ને ઝાઝે ભાગે અસંતોષનું બીજ

માબાપના અસંતોષમાં છે. ગરીબાઇ ને શ્રીમંતાઇ એક રીતે સાપેક્ષ છે. બીજા વધારે શ્રીમંતની સાથે સરખાવતાં જે માણસ ગરીબ દેખાય તે ઓછા પૈસા-દારની તુલનામાં શ્રીમંત થઇ જાય છે. ઘણા રાજાઓને પણ પોતાના કુંવરોને "ના ભા, આપણે ગરીબ છીએ; આપણે ફલાણું ન લઇ શકીએ." એવું કહેવું પડતું હશે, જ્યારે આઠ આનાનો મજૂર આખો દિવસ મજૂરી કરીનેય બાળકોને સંતુષ્ટ ને તૃપ્ત રાખતો હશે. બાળકો પાસે આપણી જગતની દૃષ્ટિ હોતી નથી. તેઓ આપણી દૃષ્ટિ આસ્તે આસ્તે લે છે. આપણે જો આપણી આર્થિક સ્થિતિમાં સંતુષ્ટ હોઇએ તો બાળકોને ય લાગે કે બધું બહુ સારૂં છે; ને આપણને જ થતું હોય કે "હાય હાય, આપણે ગરીબ; આપણે ફલાણાની જેવી મોટર નથી, આપણે રૂપીઆ ઉડાવી નથી શકતાં" તો આપણે અસંતોષને લીધે આપણું કિંમતી જીવન ગુમાવીએ છીએ એ તો ઠીક, પણ બાળકમાં પણ તેનું બીજ રોપીએ છીએ. બાળકોને આવા દુષ્ટ રોગમાંથી આપણે જરૂર બચાવીએ. લક્ષાધીશ એક મેળામાં જઇ સો રૂપીઆ ખર્ચીને તેના બાળકને ખુશી કરે છે; એક સાધારણ માણસ બે આના ખર્ચીને પોતાનાં બાળકને તેટલું જ ખુશી કરી શકે છે. ઉલટું કદાચ લક્ષાધીશનાં

બાળકો વસ્તુઓની અતિશયતામાં મુંઝાઇ જઇ તેનો બરાબર આનંદ ન લઇ શકે, જ્યારે બીજું બાળક પોતાનો પુછ્છો ધરાઇ ધરાઇને પુગાવી શકશે ને પોતાનું પંપુડું છાતી પુલાવી પુલાવીને વગાડશે, ને તૃપ્તિની મધુર નિદ્રામાં લીન થશે. મેં બે ભાઈ જોયા છે. એકને રૂ. ૬૦ પગાર મળે; ઘરમાં ચાર છોકરાં ને સ્ત્રી, બીજાને રૂ. ૪૦૦ પગાર ને એક છોકરી ને સ્ત્રી. પણ રૂ. ૬૦ ના પગારદારને ત્યાં છોકરાંઓ આનંદ કલ્લોલ કરતાં હોય. એમના બાપા એમની સાથે રમે, એમને માટે કવિતા કરે ને છોકરાંઓ તે આનંદથી ગાય; તેમને ગામમાં ફરવા લઇ જાય, લીલા ચણાના ઓળા લેવરાવે વગેરે. એને ઘેર એક અર્ધો કલાક જઇને બેસો તો છોકરાંઓ એવી વાતો કરે ને હસે ને રમે કે જોઇને આપણે પણ સંતોષ પામીને ઘેર આવીએ. હવે પેલા બીજા ભાઈને ત્યાં જઇએ તો છોકરી કાંઈકે માગતી હોય તો ભાઇ કહેઃ "પણ આપણે તેવી સાડી ન લેવાય. આપણે ગરીબની રીતે જ રહેવું જોઇએ. મારી નોકરી તો આજે છે કાલે ન હોય તો? પેલું ઘર બાંધીએ એમાં પૈસા જોઇએ" એવું એવું ચાલે. પેલી છોકરીને "હાવ આપણે ગરીબ છીએ" નો રોગ લાગુ પડવા લાગ્યો. નિશાળની બીજી છોકરીઓ સાથે પોતાને સરખાવતી જાય ને મનમાં મનમાં દુઃખી ને અસંતુષ્ટ થતી જાય.

આ બાબતમાં માબાપોએ ખાસ ધ્યાન રાખવું. બાળકોને પૈસાની રેવડી અપાવો તો યે તેટલો જ આનંદ છે ને રૂપીઆની બરણી અપાવો તો યે તેટલો જ આનંદ છે. " હાય હાય, આપણે ગરીબ ! આપણે બરણી નથી લઈ શકતાં " એ વિચાર મોટા માણસના મનમાં બીજાની સામે જોઈ જોઇને આવે છે. પરંતુ બાળકોનો આનંદ બરી રીતે પૈસાથી વેચાતી લેવાની વસ્તુ છે જ નહિ.

*

આ હઠ કહેવાય ?

આપણે બાળકને કહીએ છીએ: "હવે હઠ લક્ષણ મા." બાળકને ભાન થાય છે કે આપણામાં હઠ લેવાનું સામર્થ્ય છે. આપણે બાળકને કહીએ છીએ; "કેવો હઠીલો થઈ ગયો છે ! કેવો જક્કી ! એકવાર હઠ લે છે તે છોડતો જ નથી." બાળકને ભાન થાય છે કે "હું હઠીલો છું; હું જક્કી છું."

બાળક હઠ લેવાની કળા વધારે ને વધારે ખીલવતું જાય છે ને આપણે તેનાથી વધારે ને વધારે કાયર થતાં જઇએ છીએ. આપણે દુઃખી થઇએ છીએ ને બાળક આપણા કરતાં દસગણું વધારે દુઃખી થાય છે. આખો વખત એનું એમ એમ એમ ચાલે છે. બાળક અને આપણે, એક નવીન જ—કેવળ અનાવશ્યક એવી ખટપટમાં પડીએ છીએ.

બાળકની હઠનો સાચો ઉપાય "તું હઠીલો છો" એમ તેને કહેવાનો નથી, પણ આપણે મનમાં સમજી લેવાનો છે. હઠ ઉપર યોગ્ય ઉપચાર થવા માટે પ્રથમ તો આપણે હઠને ઓળખતાં શીખવું જોઇએ. ઘણીવાર હઠ ઉપર ઉપચાર લાગુ પડતો નથી એનું કારણ આપણે હઠ જેવી દેખાતી અનેક વસ્તુને હઠ માની બેસવાની ભૂલ કરીએ છીએ અથવા ખરી હઠને કાંઇ જૂદું માનીએ છીએ.

શુદ્ધ હઠને ઓળખતાં શીખવું એ હઠના ઉપચારનું પહેલું પગલું છે. માટે "આ હઠ કહેવાય?" આ પ્રશ્ન આપણી આગળ હમેશ રાખવો જોઇએ.

એક ચાર વરસની બાળા પોતાની મોટી બેન સાથે પાડોશણને ત્યાં ગઈ. પાડોશણ કહેઃ "બેન, તમારે ત્યાં મારો પાટલો છે તે મોકલાવજો." બાળા ઘેર ગઇ ને પાટલો ઉપાડવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. તે કેમે ઉપડે નહિ. બાલિકા રોવા લાગી. જોર જોરથી રાડ પાડવા લાગી. ઘરનાં માણસોનું પ્રથમ તે તરફ ધ્યાને ન ગયું, એટલે બાળા વધારે જોરથી રડવા લાગી. એટલામાં તેના પિતાનું ધ્યાન તે તરફ ગયું, તેને રડવાનું કારણ પૂછતાં જણાયું કે તેને પાટલો ઉપાડીને પાડોશણને ત્યાં લઇ જવો છે. પિતા એકલો ઉપાડવા લાગ્યો, પણ બેન ફરીથી રોવા લાગી. તેને

તો માત્ર મદદ જોઈતી હતી. પછી એક બાજુ તેના પિતાએ પકડેયો ને બીજી બાજુ તેણે પોતે ને તેની બેને પકડેચો ને એમ કરી પાટલો પાડોશણને ત્યાં પહોંચ્યો. નાની બાળો તો આનંદથી નાચંતી હતી. હર્ષથી પાડોશણને કહેતી હતી: "જો અમે તમારો પાટલો લાવ્યાં!"

પાટલો ઉપડતો ન હતો તે વખતનું બાળાનું રડવું ને રાડ પાડવું કોઇ પણ સામાન્ય બાળહઠ જેવું જ હતું. તે વખતે તેને જોઈતી મદદને બદલે કેવી હઠીલી છે?" "એકે વાત લે તો મૂકે નહિ" "શું કામ રાડો પાડે છે?" "હમણાં નહિ!" "તું નહિ, અમે પહોંચાડશું." "શું કામ જીવ ખાય છે?" વગેરે બાળકોને સામાન્યતઃ હમેશા મળતી પુષ્પાંજલિમાંથી કાંઈક એને મળ્યું હોત તો બાળા કેટલી દુઃખી થાત? તેણે ધારેલું એક સુંદર નિર્દોષ કાર્ય અધુરું રહ્યાનું દુઃખ ને તેની સાથે ઘરના પ્રિયજનોની અસહાનુભૂતિનું બીજું દુઃખ!

શુદ્ધ હઠને ઓળખવા માટે બાળજીવનને નિકટથી, તેમના થઇને, તેમની નજરે જોતાં ને સમજતાં શીખવું જોઇએ. ને તેઓ જ્યારે જ્યારે કંઈક ઉપર ચડે ત્યારે "આ હઠ કહેવાય?" આ પ્રશ્ન વિચારતા રહેવો જોઇએ.

એમ કરીશું એટલે જણાશે કે ૭૫ ટકા બનાવો (જેને આપણે હઠ ગણતા હતા) તે હઠનાં હોતાં નથી; પણ કયારેક બાળકની અશક્તિને લીધે બાળક રડે છે, કયારેક શારીરિક અસ્વાસ્થ્યને લીધે રડે છે, તો કયારેક થાકને લીધે કજીયે ચડે છે તેના હોય છે. ને એવાં એવાં કારણો તપાસવા બેસશું ત્યારે હઠ કોને કહેવાય એ મનમાં સ્ફુરતું જશે, ને ક્ષણેક તો એવું પણ લાગશે કે ખરેખર બાળદુનિયામાં હઠ જેવી વસ્તુ જ નથી. પરંતુ એમ નથી. બાળકો કેટલીક વાર જેને સામાન્ય ભાષામાં આપણે હઠને નામે ઓળખીએ એવી વિકૃતિથી પીડાય છે ને તેમને તત્કાળ યોગ્ય ઉપચાર મળવાની જરૂર પણ હોય છે.

જ્યાં શારીરિક અસ્વાસ્થ્ય કે શારીરિક નબળાઇને લીધે બાળક કજીયાળું ને ચીડીયું થઇ ગયેલું હોય છે ત્યાં શારીરિક ઉપચારો તો પ્રથમ કરવાના. તેને જરૂર સોંચવી લેવાનું પણ ખરૂં. પણ તે વખતે જ બાળક માનસિક નબળાઇ અથવા વિકૃતિ તરફ જવાનો સંભવ હોઇ તે બાબતની પણ સંભાળ લેવી જોઇએ. તે વખતે આપણે બાળકની માંદગીનું મહત્ત્વ વધારે પડતું વધારીએ અથવા માંદુ હોવાથી તેને વધારે પડતું સાચવવા લાગીએ ને જે કહે તે કરવા લાગીએ તો બાળક હઠીલું બનવાનો સંભવ છે.

એકનું એક બાળક હોય ને તે કારણે તેનું મહત્ત્વ ધાર્યા કરતાં વધે તો પણ બાળક હઠીલું બને. સૌથી નાનું બાળક પણ ઘણીવાર હઠીલું બને છે. શ્રીમંતોનાં બાળકો ઝાઝે ભાગે હઠીલાં હોય છે.

બાળહઠની અંદર જગતના રાજા થઇને ફરવાની ઇચ્છા હોય છે. અર્થાત્ જેના જેના ઉપર બાળકનો પ્રભાવ પડે છે તે બધાને બાળક પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવવા માગે છે. આવી વિકૃત ઇચ્છા ત્યારે જ જાગે છે કે જ્યારે બાળકને ભાન થાય છે કે તેના રડવામાં તેના કજીયામાં એટલી શક્તિ છે કે તે મોટા મોટાને પોતાની આગળ નમાવી શકે છે.

એક ચાર વર્ષની બાલિકા એકની એક હતી. તેને એક મા ને એક સંભાળનાર બાઇ. બાઇના મનમાં કે "એકનું એક છોકરું, જે કહે તે કરવું જ જોઇએ." માના મનમાં કે "એકની એક છોકરી યોગ્ય રીતે ઉછેરવી જોઇએ." બાલિકા સ્વચ્છંદીપણે કાંઈ કહે. માં એને નિયમો આપે. બાલિકા રડે. માં ધ્યાન ન આપે. જરાવાર થાય ત્યાં બાઇ આવે ને કહેઃ "કેટલાં નિર્દય મનના છો ? એકનું એક છોકરું, એટલું રડે છે તોયે તમને દયા આવતી નથી ?" પોતે તેડી લે, ખાવાનું આપે, સમજાવે. "મારાં રોજાં ને મારા હીરા" કહીને તેને મનાવે. બાલિકા

શરીરે સુદૃઢ છતાં રોજ દિવસના બે ત્રણ વાર રડે ને રડે તે કલાકો સુધી. બાલિકાને હઠનો રોગ લાગુ પડયો કહેવાય.

બાલિકાની માના ધ્યાનમાં વાત આવી, એકતંત્રી રાજ શરૂ થયું: એક બે વાર સખ્ત રહવાના પ્રસંગો આવી ગયા, પરંતુ માતાએ એકતંત્રી અને દૃઢ નિયમન રાખ્યું તેથી બાલિકા આઠ દિવસની અંદર સાવ બદલાઈ ગઈ. આઠ દિવસ પહેલાં તે દુઃખી અને રોતલ હતી. તે ને તે આનંદી, હસતી ને સુદૃઢ મનની બની ગઈ.

ઉપરના દાખલામાં જે ભાંગ પેલી સાચવનારે બાદીએ ભંજવ્યો તે ઘરમાં મોટે ભાગે પિતાઓ વિરુદ્ધ માતાઓ ભજવે છે. બાદીને રજા આપી દેવાનું શકય હતું; કુટુંબો તોડી નાખવાં અશકય છે. પરિણામે બાળકો હઠના ભોગ થઈ પડે છે. આપણે ત્યાં તો એમ જ મનાય છે કે આમ જ હોવું જોઈએ. જે મારે કે વઢે તે કાંઇ પોતે જ બાળકને મનાવી શકે? એક વઢનાર, નિયમ આપનાર અને સખ્તાઈ બતાવનાર જોઈએ ને બીજું આવે પ્રસંગે તેને પ્રેમથી પાસે લેનાર જોઈએ. મા વઢે એટલે કે બાળક નાની કે દાદી પાસે જાય ને તે તેને "હશે હશે, હવે રોઈશ મા" કરીને પાસે લે. એ જાતની નિયમનની ખોટી

કલ્પના આજે આપણામાં ઘર કરીને બેઠી છે. ને તેથી બાળકો કારણ વગર દુઃખી થાય છે.

હઠની અંદર બે તત્ત્વો ખાસ હોય છે. એક પોતાનું ધાર્યું કરાવવું ને બીજું નિયમનને આધીન ન થવું. બાળક શું ને મોટાં માણસ શું, ઇચ્છા શક્તિ (will) ખોટે માર્ગે વાપરે કે અવિચારે (unreasonably) વાપરે ત્યારે તે હઠ કહેવાય, ને વિવેકથી વાપરે ત્યારે તે ઇચ્છાબળ કહેવાય. બાળકમાં વિકસતી ઇચ્છાશક્તિને હઠનું નહિ પણ બળનું રૂપ આવે તે માટે નિયમનની આવશ્યકતા છે. ખોટા લાંડથી લડાવેલું બાળક નિયમનને આધીન ન થવું તેમાં પોતાનો ખાસ હકક્કો માને છે, ને નિયમન પળાવતાં માબાપોને આખરે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નમાવવામાં સત્તાનો વિકૃત આનંદ અનુભવે છે.

હઠીલું બાળક અવિકસિત રહે છે. તેની અંદર શક્તિઓ હોવા છતાં તે ખીલી શકતું નથી. પરિણામે બાળક ને આપણે બન્ને દુઃખી થઇએ છીએ.

હઠને કાઢી નાખવાની જૂની રીત હઠને તોડવાની છે (break the will). બાળકની ઇચ્છાશક્તિ તોડીને તેને આજ્ઞાંકિત બનાવવાની જૂની રીત જરાયે પસંદ કરવા જેવી નથી. તેનાથી બાળક અંદરથી વધારે બળવાખોર, ખુનશી ! બને છે એટલે કે તેની

ઇચ્છાશક્તિનું બળ ઘટતું નથી પણ વધારે દૃઢતાથી વિકૃત બને છે. ને કાં તો બાળક બીકણ ને નમાલું બને છે. એટલે કે તેની ઇચ્છાશક્તિ સાચે જ તૂટી જાય છે, વિકસતી નથી ને પરાધીન રહે છે. હઠનો એક જ ઉપચાર તે દૃઢ નિયમન. આપણું નિયમન બરાબર છે કે નહિ તે જરૂર તપાસતા રહેવું જોઇએ. પણ નિયમન આપ્યા પછી તે બાબતમાં દૃઢ–પથરા જેમ દૃઢ–પ્રેમાળ સૃષ્ટિ–માતા જેમ દૃઢ જ રહેવું જોઈએ. વધારે બોલવાથી ફાયદો થતો નથી. સમજાવવાના પ્રયત્નો પણ નકામા હોય છે. શાંતિથી ને દૃઢતાથી બાળકનું રડવું ને હાથપગ પછાડવું ને બધું સાંભળવું જોઇએ. આવા એક બે (ordeals) દિવ્યમાંથી બાળક પસાર થઇ સાચે રસ્તે આવી જાય છે.

તોફાની બાળક

લેખક :
ગિજુભાઈ

પ્રકાશક :
નાનાભાઈ, ગિજુભાઈ
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગર

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

*

સંવત ૧૯૮૫
સને ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગજાનન વિ. પાઠક

તોફાની બાળક

બાલમંદિરમાં જ્યારે માબાપો પોતાના બાળકને દાખલ કરાવવા આવે છે ત્યારે તેમાંનાં કોઇ કોઇ કહે છેઃ "શા'ખ, આ છોકરો જરા 'તોફાની' છે, પાંશરો કરવો પડશે. ઠોંઠટાપલી કરતા રે'જો." બાલમંદિરના નવા નવા શિક્ષકો પણ અંદર અંદર વાતો કરતાં કહે છે કે "આ છોકરો તો માળો 'તોફાની' છે. ઠેકાણે લાવવો પડશે."

નિશાળોમાં 'તોફાની' છોકરાને માર મારવામાં આવે છે, તેની પાસે ટિકીટ પકડાવે છે, ઊઠબેશ કરાવે છે, ધક્કા ફેરા ખવરાવે છે.

ભણાવતી વખતે શિક્ષકો 'તોફાની' છોકરાઓને વીસરતા નથી. તેમને ઠેકાણે લાવવા સંભળાવે છેઃ "તોફાની છોકરાની સાથે કોઇએ રમવું ન જોઇએ. તોફાની છોકરાઓ જીંદગીમાં હેરાન થાય છે. તોફાની છોકરાઓ કોઇને સારાં લાગતા નથી." કોઇના ઘરમાં જઇને બેસીશું તો ત્યાં પણ તોફાની છોકરાઓની

સામે મા કે બાપને બળાખા કાઢવાનું હશે જ. તેઓ કહેશેઃ "ભાઈ, આ છોકરાથી તો હરવાળ્યાં. આના કરતાં વાંઝીયાં સારાં. આખો દિ તોફાન તોફાન ને તોફાન. આ તે કેમ સહેવાય!"

માબાપ અને શિક્ષકની દૃષ્ટિએ ફોજદારી કાયદાની કલમો વધતી જાય છે; તેમ તોફાની છોકરાંઓની વસ્તી વધતી જ જાય છે. કોઇ રીતે તોફાન અટકાવવા તેઓ માગે છે. પરંતુ હજી તેનો રસ્તો જડતો જણાતો નથી.

પણ આપણે તોફાની કોને કહીએ છીએ તે જરા જોઇએ.

ઘરમાં બપોરે માબાપ ઊંઘતાં હોય ત્યારે છોકરાંઓ જે તે રમે છે ને રમતાં રમતાં અવાજ ને ઓલાચાલી કરે છે, તે 'તોફાની' છોકરાં.

છોકરાં ફળીયાંમાંથી મેડીએ જવા જાળીએથી ચડે ઊતરે કે લીમડે ચડે ને લીંબોળી પાડે કે દાદરે ચડે ઊતરે તો તે 'તોફાની' છોકરાં.

ભૂખ લાગે ને ખાવા માગે ને બા બીજા કામમાં હોય ને ધ્યાન ન અપાય તો વારેવારે માગે તે બાને પજવણી લાગે તો તે છોકરાં 'તોફાની.'

બા આજ એક મનસ્વી હુકમ કાઢે કે બપોરે વાંચવું નહિ ને કાલે બીજો કાઢે કે બપોરે પાઠ કરી

જેવાં જેથી રાત્રે આંખો બગાડવી ન પડે ને છોકરો ગોટાળો કરે કે એમાંથી એકે ન કરે તો તે 'તોફાની.'

બા કે બાપા કોઈની સાથે કંઈ કામ કરતાં હોય કે વાંત કરતાં હોય ને છોકરું વચ્ચે વચ્ચે આવીને પૂછે ને વિક્ષેપ પાડે તો છોકરું 'તોફાની.'

કંઈક જોવાનું નીકળે ને છોકરું ના પાડતાં છતાં જોવાં દોડે તે છોકરું તોફાની ને બાંગરું. જે બાનું કામમાં ન કરે, ભાઈભાંડુ સાથે બાઝે, કજીયા કરે તે પણ 'તોફાની' ગણાય. આવાં તો કેટલાંએ તોફાનો ગણાવાય. શાળામાં તે છોકરો 'તોફાની' ગણાય. આવાં તો કેટલાંએ. તોફાનો ગણાવાય. શાળામાં તે છોકરો 'તોફાની' છે કે જેને પાઠ નથી આવડતા, જે માસ્તરનું કહ્યું એકદમ નથી કરતો, જે માસ્તરના ચાળા પાડે છે, જે બીજા છોકરાઓને બીજવતો દેખાય છે, જે બીજા છોકરાને મારે છે કે પજવે છે, જે શાળાની રીયાસત તોડી ફોડી નાખે છે ને જે ચાલતા પાઠે બીજા છોકરાને ગોદા મારે છે કે કાગળની ગોળીઓ કરી ફેંકે છે.

શેરીમાં તે છોકરાઓ 'તોફાની' ગણાય છે કે જેઓ રસ્તે ચાલતાં કોઈને અડચણ કરે. આંધળાની લાકડી લઈ જાય, કોઈ આંધળી ડોશીને લપાટ મારે, કોઈના ઘરની સાંકળ ચડાવી દે, કોઈનો બારણે ધા

નાખે, ધૂળ પથરા ઊડાડે, કોઈની સામે ભૂંડા ચાળા કરે. અગર ભૂંડુ બોલે.

બાલમંદિર જેવી નવી શાળામાં થતો શિક્ષક વગર સમજણે તે બાળકોને 'તોફાની' ગણે છે કે જેઓ કાં તો કોઇના ઉપર મૂતરે, કોઇને બોખોડીયાં ભરે, કાં તો કોઇના ઉપર થઇને ચાલે, કોઈનો ચોટલો ખેંચે અથવા તો સાધનો પછાડે, કીધું ન કરે, પાણી પીતાં પાણી ઢોળે, બેસાર્યું હોય ત્યાંથી સરીને નાસી જાય, ખોટાં બાનાં કાઢી ભાગી જાય કે ભૂલ બતરાવે, અગર તો રાડયો પાડે, ઠરાવેલા નિયમોને તોડવામાં આનંદ લે અથવા કંઇ કર્યાં વિના રખડે રઝળે.

જ્યારે આપણે બાળકને 'તોફાની' કહીએ છીએ ત્યારે આપણે તેનામાં એક જાતનું ગુનહેગારપણું આરોપીએ છીએ. બાળક જાણે કે ઘર, શેરી કે શાળાની સામે અજ્ઞાનપણે અને ઇરાદાપૂર્વક જ મસ્તી કરે છે એવું માનીએ છીએ. આપણે એમ કહેવા માગીએ છીએ કે તે તો જે બધું કરે છે તે તોફાન— ખરાબ કૃત્ય છે માટે ન કરવું જોઈએ.

આપણે રોજ ને રોજ આ તોફાન, આ તોફાન, આ તોફાન એમ કહીએ છીએ તેથી બાળકો પણ આપણે જેને તોફાન કહીએ છીએ તેને તોફાન કહે

છે. તેઓ પોતે તોફાની છે એમ પણ માને છે. બીજાં છોકરાંઓ જ્યારે તેવું કરે છે ત્યારે તેઓ 'ઓલ્યો તોફાન કરે છે' એમ કહીને ફરીયાદ કરે છે. વળી બધાં તોફાની છે. તોફાનીને માટે કોઇ વાર માર, કોઈ વાર ધમકી, કોઈ વાર ડારો, કોઈ વાર હાંકી કાઢવું વગેરેમાંથી કંઇ ને કંઇ છે એટલું જાણતા છતાં ને તોફાનનું ફળ ભોગવતા છતાં તોફાન કર્યા કરે છે; અથવા તો પોતાનું તોફાન છાનું કરે છે. તોફાન કરવાની ના પાડનારની ઉપર મનમાં ગુસ્સો આણીને કરે છે; તેને ચીડવવા કરે છે; તેની આંખમાં ધૂળ આંજવા, તેની હાંસી કરવા ને તેને દુઃખ દેવા કરે છે. કારણ કે તેને અનુભવ થયો છે કે તેમ કરવાથી તેઓને અસર થાય છે.

ખરી રીતે કોઇ પણ બાળક ઉપરના અર્થમાં 'તોફાની' નથી જ. બાળક તોફાની હોતું જ નથી. કોઇ પણ બાળકને તોફાની થવાનું ગમે જ નહિ. કારણ કે તોફાન એ કાંઇ મન કે શરીરની મજા નથી.

ઘર, શેરી કે શાળામાં જે બાળકોને 'તોફાની' કહેવામાં આવે છે તેના વર્ગો પાડી શકાય. એક વર્ગ પ્રાણવાન બાળકોનો છે. શરીર અને મન જેમનાં તાજાં છે. તેઓ કંઇ પણ પ્રવૃત્તિ માગે જ છે. તેઓ નવરાં બેઠી ને જ શકે; તેમને કામ ન આપીએ તો

તેઓ સડે છે. તેમને પડ્યા રહેવામાં સંકટ છે. આખો દહાડો કંઈ ને કંઈ કર્યા કરે છે. તે બાળકને જો 'તોફાની' કહીએ તો માંદા અપંગ ને અક્રિય બાળકને ડાહ્યું કહેવાનું રહ્યું. જો કે અત્યારે આપણે તેને જ ડાહ્યું કહીએ છીએ કે જે નિષ્પ્રાણ છે, જે માત્ર કીધું કરીને બેસે છે, જે જીવવા તનમનાટ નથી કરતું અને જે મંદતામાં મહાલે છે. દોડવું, કૂદવું, ચડવું, ઊતરવું, હજારો રમતો શોધવી ને કરવી, કંઈ કંઈ નવા નવા નુસખા ઊભા કરવા, ખડખડ હસવું, એ બધાં જીવનનાં લક્ષણો છે. આપણે જેને તોફાન કહીએ છીએ તેવું જ્યારે બાળકો કરતાં હોય છે જેમકે ખાડા ગાળતાં, ગારો કરતાં વગેરે; ત્યારે તેમનાં મ્હોં લાલ લાલ દેખાશે, આંખોમાં તેજ દેખાશે, પ્રસન્નતાથી ભરેલાં હશે. આ પ્રાણવાન બાળકોને આપણે એટલા જ માટે તોફાની કહીએ છીએ કે આપણે તેમની પ્રવૃત્તિની કદર કરતાં નથી; તેમને યોગ્ય ગણતાં નથી ને તેમ કરી તેમનો વિરોધ કરીએ છીએ. બીજી તરફથી આપણે તેમને નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ કરવા જ નથી દેતાં તેનાં કારણો ઘણાં છે, જેવાં કે હાથ બગડશે, પગ ભાંગશે, ગડબડ થાય છે વગેરે. આથી જ બાળકો પોતાની શક્તિ તથા મનનું સ્વાસ્થ્ય ખોઈ બેસે છે ને પછી તે

આપણને વધારે પડતું અસહ્ય, જંગલી ને 'તોફાની' લાગે છે. ખરી રીતે આપણે બાળકને જો પ્રવૃત્તિ આપીશું તો બાળકને 'તોફાની' થવાની પીડા મટી જશે. આપણે એટલા માટે બાળકને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ આપવાની કાળજી લેવા જોઇએ. તે માટે સ્થળ અને કાળનો નિશ્ચય કરી આપીએ તો આપણા અને તેના કામકાજમાં અથડામણ આવે નહિ.

'તોફાની' બાળકોના બીજા વર્ગમાં 'જિજ્ઞાસુ' બાળકો આવે છે. નવું નવું જાણવું એ બાળકોનો તો ખાસ સ્વભાવ છે. જિજ્ઞાસા એટલે જ્ઞાનમાર્ગ. આપણે બાળકોની યોગ્ય જિજ્ઞાસા તૃપ્ત નથી કરતા તેથી બાળક ઘણી રીતે 'તોફાન' કરે છે. તેઓના જિજ્ઞાસાના પ્રયત્નોની વચ્ચે ન આવીએ અને તેમની જિજ્ઞાસા વિવેકથી તૃપ્ત કરીએ તો તેઓ 'તોફાની' મટી જશે.

બાળકોની નાની લાગણીઓને, નાના અભિલાષોને, આગળ વધવાની નવી શક્તિને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના મનસ્વી થઇ જ્યાં જ્યાં આપણું રાજ્ય અતંત્રપણે ચલાવીએ છીએ ત્યાં ત્યાં બાળકો સદૈવ અનિશ્ચિત અને અસ્થિર રહે છે. તેમની પાસે ઘરમાં જીવવાનું પોતાનું કે માબાપનું એક પણ ધોરણ ચોક્કસ ન હોવાથી ને માબાપના મનસ્વીપણાનું

ધોરણ ન સમજાવાથી તેઓ અણછૂટકે અવ્યવસ્થા ને અનિયમિતતા ગોટાળામાં ગોટવાય છે ને તોફાનીમાં ખપે છે. ખરી રીતે તેઓ મુંઝાએલાં અને દુઃખી રહે છે. તેઓ અંધારામાં અંડથડીઆં ખાધા બરોબર ચાલે છે. 'માબાપ પોતે જ ખરી રીતે તોફાની છે તેથી છોકરાંને તોફાની ગણી કાઢે છે. અચોક્કસ ને અવ્યવસ્થિત ગૃહતંત્ર 'તોફાની' બાળકને પેદા કરે છે.

ઘણી વાર આપણે બાળકોને સમજતા જ નથી ને તેથી તેમને 'તોફાની' કહીએ છીએ. 'તોફાન' શબ્દ ખૂબ વ્યાપકપણે વાપરીએ છીએ. બાળક આજ્ઞા ન પાળે તો 'તોફાની,' ઝટઝટ દોડતું જઈ ક્રોધને બોલાવી લાવે નહિ તો 'તોફાની,' ગાડીમાં કે મોટરમાં બેસતાં બ્રહીએ ને રડે તો 'તોફાની.' વાત એમ હોય છે કે ઘણાં બાળકોને નાની નાની મુશ્કેલીઓ અને મુંઝવણો હોય છે તેથી તેઓ હુકમ નથી ઊઠાવતાં. ઘણી વાર તેઓ આપણે જેને સાવ નજીવું કારણ ગણીએ તેનાથી ડરે છે. આપણે ચીડઇએ છીએ. બાળકને આગળ પાછળ જે બાબતમાં કડવો અનુભવ થયો હોય તે તે કરશે નહિ. તે નથી કરતું તેનું કારણ, કરે તો ફરી તેવો જ અનુભવ થાય તેની બીક છે; આપણું ન માનવાની તેની વૃત્તિ છે એમ નથી. આપણે પોતે જ બહુ

ઝીણવટથી બોલતા નથી તો બધાં બાળકોને તો બારીકીથી જવાબ દેતાં કયાંથી આવડે ? ગોળો ઉંચે હતો ને બાપે પાણી મગાવ્યું. છેક નાનું બાળક કહી ન શકયું કે અંબાતું નથી પણ તેણે 'નહિ લાવું' એમ કીધું. બાપને લાગ્યું કે તે માનતું નથી. બાળકને સમજવા લાગ્યા પછી તેનાં ઘણાં તોફાનો તેની મુશ્કેલીઓ છે એમ આપણને ખાત્રીપૂર્વક લાગશે.

'તોફાની' બાળકનો એક વર્ગ અવ્યવસ્થિત બાળકોનો છે. તેઓ અવ્યવસ્થાપ્રિય નથી. ખરી રીતે અવ્યવસ્થામાં તેઓ અકળાય છે ને થાકે છે. પરંતુ તેઓ વ્યવસ્થા જાણતાં નથી. તેમને આપણે વ્યવસ્થાનો માર્ગ બતાવ્યો નથી. બાળકો આપણે સૂતા હોઇએ ને તાણીને રમે, વાસણો કુસણો પછાડીને મૂકે લે, દાદરે ચડે ઊતરે તો ધપધપ ચંડે ઊતરે, ગાલીચા ઉપર દોડે તો પગ ગમે તેવા હોય તો પણ પરવા ન કરે; હોકારા કરે, ગમે તેવા તોછડા જવાબો આપે, બારણાં ભટકાવે, કોઇને ત્યાં જાય તો ત્યાં ઊંધુંચતું કરી નાખે, ખુરશીઓ ઉપર બેસવાને બદલે તેને ઊંધી પાડે, ભટકાઈને ચાલે, અથડાયા કરે: આ બધું તોફાન મોટે ભાગે માત્ર અવ્યવસ્થા હોય છે. માત્ર કહેવાથી બાળકો વ્યવસ્થિત નથી થતાં. તેમને હાથ કેમ ધોવા, કેમ વર્તવું, કેમ

બોલવું ચાલવું, વાતો કરવી વગેરે સામાજિક અને શરીરના ઉપયોગની બાબતો બતાવવી પડે છે. બાળકો સદાશયી છે. શક્તિ મેળવવા માગે છે. અવ્યવસ્થામાંથી છૂટવાનો આનંદ લઈ શકે છે. એટલે જો તેમને યોગ્ય ઉંમરે કેમ વર્તવું એ બતાવીએ ને ફરી ફરીને તે કરવાની તેમને તક આપીએ અગર જરૂર પડે તો કરાવીએ તો બાળકોને આ બાબતમાં 'તોફાની' કહેવાં નહિ પડે.

બાલમંદિર જેવી શાળામાં નાનું બાળક આવીને બધું ઉથલાવે છે. વસ્તુઓ તેના હાથમાંથી પડીને તૂટી જાય છે; તે બીજાનું ખેંચી લે છે ને ન મળતાં રડે છે; તે ધમાધમ કરી મૂકે છે. કશી વાત સાંભળતું નથી. ભૂલથી આવા બાળકને 'તોફાની' કહેવાઈ જવાય પરંતુ તે તોફાની નથી. તેના હાથના સ્નાયુઓનો સમન્વય સધાયો નથી. તેની ઇંદ્રિયો બીનકેળવાએલી છે, તેને પોતાને શું બરોબર જોઈતું છે, શું વિકાસ આપનારું છે તે તે જાણી શકયું નથી, તે પોતાની વ્યક્તિને પિછાનતું નથી, ને તેથી તે અસમતોલ છે–અણઘડ છે. તે જ બાળક થોડા દિવસ પછી જ્યારે દડો વગેરે વાપર્યા પછી નવી આંખ મેળવે છે, જ્યારે વાળીચોળીને અને હાથ ધોઈને તથા ચુંતાનની ક્રેમો વાપરીને હાથના

સ્નાયુઓને કાબુમાં લે છે; જ્યારે લીંટી ઉપર ચાલીને દેહની સમતોલતા મેળવે છે, જ્યારે શિક્ષક સાથે વાતચીત કરીને તથા વાતો અને વાર્તાઓ સાંભળી ભાષામાં પ્રવેશે છે ને મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનાં પ્રબોધક સાહિત્યોના વપરાશમાં થતી એકાગ્રતા, ક્રિયાશક્તિનો વ્યાયામ, બુદ્ધિની નિર્મળતા, વગેરેને પરિણામે તેનું માનસ ઘડાય છે ને તેની ઇંદ્રિયો સંસ્કારિતા પામે છે ત્યારે તે નવો જ જન્મ પામે છે; તે બીજું જ બની જાય છે. તે શાંતિથી એક પછી એક કામ કરતું જોવામાં આવે છે. તે પૂર્વે વસ્તુ ઉપર થઇને ચાલ્યું જતું હતું તેને બદલે તેને તેનામાં અદ્‌ભુત ફેરફાર કરનાર શક્તિ તરીકે ઓળખી તેને સન્માનશે. તે પ્રથમ શિક્ષકનું કાને જ ધરતું ન હતું તેને બદલે શિક્ષકની આજ્ઞા ઉઠાવવા આતુરતા બતાવશે. તે તેના સાથીઓ પાસેથી ઝુંટવી લેવાને બદલે પાસે ઊભું રહી જોશે, સાથે કામમાં લાગશે ને તેના આનંદમાં ભાગ લેશે. ટુંકમાં તે બદલાઈ જશે; ઓળખાય પણ નહિ એવું બનશે. રાડ્યારાડ્ય ને ધમાચકડી કરતું પ્રથમ દિવસનું બાળક અને ત્રણ છ માસ પછીનું બાળક બન્ને જૂદાં લાગશે કે બન્ને એક જ છે એમ આપણે પણ ઘડી વાર કબુલવા ના પાડીએ. પ્રથમ તે 'તોફાની' ન હતું, પણ અવ્યવસ્થિત હતું.

મોન્ટીસોરી શાળામાં તેને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ મળતાં તે વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. તેને ક્રોધ તોફાન કહે તો તે બાળકને સમજતો નથી. એમ જ કહેવું પડે. આમ બાળકને સમજવામાં ભૂલ થાય છે ને તેથી તે 'તોફાની' બની છે. જો શાળા તેને વ્યવસ્થા ને આપે તો તે કાયમનું અવ્યવસ્થિત રહે. તેમાં તેનો દોષ કયાં છે ? અને છતાં આપણા દોષને લીધે આપણે તેને 'તોફાની' નો ઈલ્કાબ આપીએ ને બાળક પણ તેમ જ માનતું થાય એ એક વિચિત્રતા છે. સાવ સાજા ને સોજા બાળકને આપણે જ 'તોફાની' બનાવી શકીએ છીએ એ વાત આપણા લક્ષ ઉપર ક્રોધ રીતે આવે તો ?

શાળામાં છોકરાઓ 'તોફાનો' માટે મશહુર છે. ઘણુંખરૂં હુશિયાર ગણાતાં છોકરાંઓ 'તોફાની' જણાયા છે. ઠોઠ છોકરાઓ ભલા ને ડાહ્યા દેખાય છે. પોતાને બધું સરસ આવડે છે તેથી તેઓ દયાતા નથી. તેમને તે કારણે શિક્ષાનો ભય નથી. તેઓની સામે જ્યારે શિક્ષક મિથ્યાભિમાન કરે છે, ખોટા હુકમો કરે છે, ડફાસ મારે છે, ત્યારે તેઓના મનમાં શિક્ષકનું માન ઘટે છે. તેઓની હુશિયારી ઘણા શિક્ષકો સાંખી શકતા નથી. તેઓ ઠોઠ ન હોંશે જલદી બધું હાજી હાજી નથી કરતા પણ પૂછપરછ

કરે છે; જે ઘણી વાર શિક્ષકને ભારે પડે છે. પછી તેઓ 'તોફાની' ગણાય છે. તેમની 'હુશિયારી' જ 'તોફાન' થાય છે. એક વાર તેઓ 'તોફાની'ની યાદીમાં આવ્યા પછી તેઓ પદવીને છાજે તેવું તોફાન કરે છે. અજાણપણે તેઓ તે કામ લઇને બેસે છે. પછીથી શિક્ષકને હેરાન કરવાનું શોધે છે, મીણબત્તી લાદી પર ઘસી શિક્ષક પડી જાય તેવું કરે છે ને શિક્ષક ચાલતાં પડે છે એટલે તેમને આનંદ આવે છે. આ તેમના મનની વિકૃતિ છે. પણ તેઓ હુશિયાર હતા; તેમના ઉપર ખોટું દબાણ અને રોફ આવ્યો. તેમને શિક્ષક સહી ન શકયો. ઠોઠને સારા અને ભલા કહી શિક્ષકે વખાણ્યા ને આ લોકોને ધમકાવ્યા એટલે સમતોલતા જતાં બીજે છેડે જવાયું. જ્યારે હુંશિયાર છોકરાઓનો મિત્ર બનવાને બદલે શિક્ષક ઉપરી થઇ જાય ત્યારે છોકરાઓ નિયમન છોડી નિરંકુશ થાય તો તેની જવાબદારી શિક્ષકની છે. માટે જેમ પ્રવૃત્તિ માગનારાં બાળકોને તોફાની ન કહી શકીએ તેમ જ હુશિયાર બાળકોને 'તોફાની' ન કહી શકીએ.

શાળાનો ચાલતા કામમાંથી બીજાં બાળકોને ઉપાડી જનારા, મોટા છોકરાઓના વર્ગોમાં બેઠાં બેઠાં કાગળની ગોળીઓ ફેંકનારા, માસ્તર ન દેખે

તેમ પાટીમાં કે જમીન પર કચુડકચુડ કરનારા કે હુહુ કે હીહી કરનારા છોકરાઓ 'તોફાની' હોય છે કારણ કે અભ્યાસમાં અને શિક્ષકમાં તેમને રસ પડતો નથી. ભણવું જ્યારે એક અપ્રિય દુઃખાણું થાય ત્યારે અકળામણ જ આવે. નિયમનને કારણે જ્યારે બહાર તો ન જ જવાય ત્યારે ત્યાં બેઠાં બેઠાં શું કરવું ? છોકરાને પોતાની અને સાની તરફ કંટાળો છૂટે. પોતિ સરખામણીમાં બીજાથી હલકો પણ લાગે. પછી તેનું જાણે કે વેર લેવા, અથવા કંઈ નહિ તો બીજા કારણે સૌનું ધ્યાન ખેંચવા, અથવા પોતાને ત્યાં વિના કારણ બેસવું પડયું છે તેનો દંડ દેવા કાગળની ગોળીઓ ફેંકે છે, નખરાં કરે છે, ચોપડીમાં મોં ઘાલી ચાળા પાડે છે, બીજાને હસાવે છે ને બેધ્યાન કરે છે; એકંદરે તે 'તોફાન' કરે છે. તોફાની થાય છે. પણ વાત તો એમ છે કે તે બિચારાને શિક્ષક મહાશયે જે ભણાવે છે તેમાં રસ નથી આવતો. શિક્ષક રસિક હોય, કુશળ હોય, ભલો હોય, પણ ભણનારને વિષયમાં રસ ન આવે ને તેને ભણવા બેસવું પડે ને ત્યાં ઊંઘી જવાની રજા ન હોય તો ? શાળામાં ઘણા છોકરા આવી રીતે 'તોફાની' કહેવાય છે. તેઓ બીજી જે બાબતમાં હુશિયાર હોય છે ત્યાં સારા ગણાય છે. શિક્ષક તેમને ખરાબ વર્તણુકનું પ્રમાણપત્ર આપે છે ત્યારે તેમનો

મિત્રોમાં તે માનનીય હોય છે. શિક્ષક ધારે છે કે તે જીવનમાં રખડી મરશે ત્યારે તે જીવનમાં સારાં કામો કરી બતાવે છે. રસ ન આવે તેથી ઝોકાં આવે કે જરા અવ્યવસ્થા જેવા કરવાનું સહજ મન થાય એમાં બરાબ વર્તણુંક શેની? એમાં જો કોઇની બરેબર બરાબ વર્તણુંક હોય તો આપણી છે કે આપણે તેમને ભણાવવા નીકળ્યા છીએ. આપણે તેમને જેમાં રસ આવે તે ભણાવતા નથી. આપણે તેમને વિષયશિક્ષણના બંદીવાન કરીએ છીએ. આપણે તેમનાં જીવતાં મુડદાં કરવા માગીએ છીએ.

ઉપરની વાતો સાધારણ બાળકો કે વિદ્યાર્થીઓની થઇ. જેઓ પ્રવૃત્તિ માગે અને ન મળે, જેઓ અવ્યવસ્થિત હોય ને કોઈ વ્યવસ્થાનો માર્ગ ન બતાવે, જેઓને ભણવું ગમે પણ રસ ન આવે તેવાઓની વાત થઇ. તેમને કોઇથી 'તોફાની' કહેવાય જ નહિ. તેમને જોઈતું આપીએ એટલે "તોફાની" ના અપમાનમાંથી તેઓ અને અજ્ઞાન, અનાદર, અભિમાન અને શિસ્તના આગ્રહના દોષમાંથી આપણે બચીશું.

હજુ બીજી જાતનાં બાળકોનો પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. ઘરમાં કોઇમેં ગાંઠે જ નહિ, ઊભાં ઊભાં

જ્યાં ત્યાં મૂતરે, ચાલતાં અડપલું કરે, શાળાના કાચ ફોડે, બાલમન્દિરમાં કોઇને ચટકું ભરે વગેરે વગેરે નુકશાનો ને રંજાડો કરે અર્થાત્ એક ગાંડા જેવાં કે ચોર કે બહારવટીયા જેવાં કામ કરે તો તેમને 'તોફાની' નું નામ ન આપવું ? તોફાની કહેવામાં આપણે જે આપણી ક્રોધની–તિરસ્કારની લાગણી વ્યક્ત કરીએ છીએ ને તેમને તે માટે જે જાતજાતની શિક્ષા કરીએ છીએ તે શું ન કરવી ? ઉત્તર એમ લાગે છે કે તેવાં બાળકો પણ તોફાની નથી. આવાં બાળકોનાં આ જાતનાં તોફાનો પાછળનાં કારણો અનેક હોય છે. તે કારણોને તપાસવાં જોઇએ ને તે કારણોને દૂર કરવા રૂપી ઉપચાર કરવા જોઇએ.

આવાં બાળકોના વર્ગો પાડી શકાય. લાડ લડાવેલાં બાળકોનો એક વર્ગ છે. માબાપ પ્રથમ બાલકે જેમ કહે તેમ કરી તેને માથે ચડાવે છે. " ભાઈથી આ થાય નહિ, તે થાય નહિ " કરી પોતે બધું કરે છે કે કરાવે છે. ભાઇ ગમે તેમ કરે તો " હશે " કહી ચલાવી લે છે. ભાઈ ઊભાં ઊભાં રસોડામાં મૂતરે તો બાપા હસીને કહે છેઃ " જો ભાઇ મૂતર્યો કે ? ન મૂતરાય " એમ ખોટું ખોટું બોલીને લાડયુક્ત પ્રેમથી ચલવી લઈ ફરી તેમ કરવાનો જ માર્ગ બતાવે છે. ભાઇને પાણી પીવું તો આપણે આપીએ, એના

હાથ પગ દુઃખશે. ભાઇને "વાહ તું ડાહ્યો, રૂપાળો" કહી વખાણી વખાણીને છાપરે ચડાવીએ. પછી ભાર્યું ફાટે. પછી તો તેને ટેવ પડી. તે કહે તેમ થવું જોઇએ. તેને કોઈ રોકે તો સામે થવાનું, ન કરી દે તો ગાળો દેવાનું કે ધા કરવાનું કે ધબ્બો મારવાનું. ભાર્યું શા'બ શેઠ થઇ ગયાઃ જુલમગાર થયા. આનું નામ લાડકવાયો છોકરો. આ છોકરો કોઇનેઃ ગાંઠે જ નહિ. માબાપ પણ આખરે હાય પોકારી જાય છે ને 'તોફાની' છોકરો પાક્યો કહી હાથ ઘસે છે. આને 'તોફાની' કહીને રડવાથી શો લાભ? આપણે ચેતીએ કે છોકરાને લાડ લડાવવાં નહિ.

જે છોકરાં જેને તેને મારે છે, ઘરની વસ્તુઓ ભાંગી નાખે છે, પ્રાણીઓને દુઃખ દે છે, તેવાં 'તોફાની' છોકરાંનો એક ખાસ વર્ગ છે. માણસ બીજાને ઘણાં કારણે મારે છે. પ્રથમ કારણ એ છે કે પોતાને કોઈ મારે તેનું વેર તે કોઇ બીજા ઉપર લે છે; પોતાની દાઝ તે બીજે કાઢે છે.

આપણે બળવાનના માર ખાઇ નિર્બળને મારીએ છીએ. જો આપણે માર ખાવા પડતા હોય છે તો હમેશ આપણામાં માર ખાનારૂં ક્રોધને ક્રોધ આપણે ગોતવું પડે છે. મા કે બાપ છોકરાંને મારે છે. છોકરાએ બીજા નાનાને મારવું જ રહ્યું. તે મારવાનો પાઠ શીખે.

છે. મારવાની તેનામાં જરૂર ઉપજે છે. મોર તેનામાં તે રોગ પેદા કરે છે કે જે મારવાથી જ જાય. બાપ છોકરાને મારે છે. છોકરો શેરીમાં જઈ લગાવે છે. શિક્ષક છોકરાને મારે છે, છોકરો કલાસના કોઇને અડાવે છે. મારવાનું તોફાન મારવામાંથી થાય છે. મોટોભાઇ એનને મારે છે; એન નાની બેનને ફટકારે છે. એ બાબત પ્રત્યક્ષ છે. વળી બાળકો કે મોટાંઓનાં તોફાનો કે જેમાં મારવું, ફોડવું, તોડવું વગેરે છે તેની પાછળ ક્રોધને કોઇની સામે તિરસ્કાર બતાવવાનું-દ્વેષ બતાવવાનું છે. જ્યારે બાળક માં કે બાપની શિક્ષા ખમીને કે તેમની ટોકણીથી કે તેમનાં વઢવાથી ગુસ્સે થઇ જાય છે પણ તેમને કંઇ કરી શકતું નથી, તેમ જ વિદ્યાર્થી જ્યારે શિક્ષકની સામે ઊઠી શકતો નથી ત્યારે તે પોતાનો દ્વેષ જુદી જુદી રીતે પ્રગટ કરે છે. તે કાં તો માની પ્રિય દીકરીને મારે છે, બાપનું પ્રિય પુસ્તક ફાડે છે, શાળાનો કાચ ફોડે છે કે શિક્ષકે ને વહાલા વિદ્યાર્થીનું અપમાન કરે છે. આ બધાં 'તોફાનો' છે; શિક્ષક અને માબાપની દ્રષ્ટિએ દાબી દેવાં જેવાં છે. પરંતુ ખરી રીતે આ તો તેમણે જ વાવેલાં ઝેરી બીજનાં ફળો છે. આ બધામાં કરનારનો ઇરાદો ખરાબ નથી હોતો, તેનાથી આમ થઈ જાય છે; આમ જ થઈ જવું જોઇએ.

વળી ઉપરનાં પ્રકારનાં ઘણાં 'તોફાનો' બાળકોને ખરો પ્રેમ ન મળવાને કારણે થાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય તેમ જ બાળક ચહાવા માગે છે. તેની પ્રેમયુક્ત લાગણીને આદર નથી મળતો તો તેઓને આઘાત થાય છે. તે આઘાત પ્રેમથી ઊલટી દિશા પકડે છે— દ્વેષ થાય છે. પછી 'તોફાનો' નો પાર રહેતો નથી. પણ તેનું કારણ તો પ્રેમને સતાવ્યો નહિ તે છે. બાળકો સૌ સંગાથે રહી સહજીવન ગાળવા માગે છે. માબાપ કે શિક્ષક આડે આવી તેમને દૂર કરે છે, તેમને કામકાજે મોકલે છે; નકામો વખત ગાળનારાં કહી કામે લગાડે છે કે પાઠ કરાવે છે. બાળકો સહજીવનનો સાર—પ્રેમજીવન માગે છે તેના બદલામાં તેમને વિરુદ્ધ જ મળે. બાળકો પ્રણુ; માબાપ કે શિક્ષકને વિરુદ્ધ જ આપે છે. તે 'તોફાન' છે. પણ ત્યાં કોણે વિચારવાનું છે? કયાં ભૂલ સુધારવા જેવું છે?

વળી બાળકોનાં ઘણાં તોફાનોમાંનાં 'ભૂંડાં તોફાનો' તેમના ઉપર થએલા દબાણને લીધે છે. સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને રોકવી એટલે વરાળ કે પાણીના સ્વાભાવિક ધર્મને રોકવો. એમ કરવાથી વરાળ કે પાણી ઉપકાર કરવાને બદલે અપકાર જ કરે. વરાળને ફાંસો એટલે યંત્ર ફાટે ને મારી નાખે. પાણીના રેલાને ઉપયોગી માર્ગે ગતિ કરી ન આપો એટલે

બાળકની આવડતનું મૂલ્યાંકન

લેખક :
તારાબેન મોડક

પ્રકાશક :
નાનાભાઈ, ગિજુભાઈ
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગર

આવૃત્તિ પહેલી
ઋત ૧૫૦૦

ઃ

સંવત ૧૯૮૫
ઈ. સ. ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થ :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગોવિંદજી વિ. પાઠક

બાળકની આવડતનું પ્રદર્શન

બીજે એક દિવસ એક નિશાળ જોવા ગયાં હતાં. ત્યાં બાળકોને માટે મોન્ટીસોરીનાં સાધનો રાખવામાં આવ્યાં હતાં, અને તે જ પદ્ધતિએ કામ લેવાનો પ્રયત્ન થતો હતો. ત્યાં બાળકો જે કાંઇ લખે કે ગોઠવે તે બધું અમને બતાવવાનું શિક્ષિકા તેમને કહેતાં. પછી તો છોકરાં તેમની મેળે પણ અમને બતાવવા આવતાં હતાં. તેમણે અમારી પાસે આવીને ગાઈ બતાવ્યું, વાર્તા કહી બતાવી, રમત પણ રમી બતાવી, ને દરેક વખત તેઓ અમારી સામે જોતાં હતાં: કદાચ તેઓ "બહુ જ સારું" કે એવા જ કંઈ સ્તુતિવાચક શબ્દો અથવા ચહેરાનો ભાવ ન મળવાથી નિરાશ થઈ ગયાં હશે. અમે તો તે વખતે આ પ્રકારના આવડતના પ્રદર્શનના ગુણદોષો ઉપર વિચારો કરવામાં એટલાં તો નિમગ્ન થઇ ગયાં હતાં કે તેમના પ્રદર્શન પછી અમારે શું કહેવું

જોઇએ, કેવી રીતે શાબ્બાશી આપવી જોઇએ વગેરે શિષ્ટાચાર ભૂલી જ ગયાં હતાં.

આ પ્રદર્શનનો પ્રકાર આ જ શાળામાં છે એમ નથી. કોઈ પણ શાળામાં જઇએ તો શિક્ષકો છોકરાંઓ પાસે વંચાવી બતાવે છે કે ગવરાવી બતાવે છે; સંવાદ, નાટક આદિ ઘણી જાતની આવડત મ્હેમાનને કે ઉપરીને બતાવવાની રીત બધી નિશાળોમાં છે, અને જે શિક્ષકો એ કામ સારી રીતે કરી શકે છે તેઓ હુશિયાર ગણાય છે.

આ પ્રકાર કેટલાંએક ઘરોમાં પણ દેખાય છે. કેટલાંએક માબાપો પોતાનાં છોકરાંઓનું કામ ને આવડત દરેક મ્હેમાન સામે દેખાડવાનાં શોખીન હોય છે.

એમાં બે ત્રણ બાબતો રહેલી છે. નિશાળ જોવા જનારાઓ કે તપાસવા જનારાઓ છોકરાંઓને શું શું આવડે છે તે જાણવા માગે છે, એટલે કોઇ પણ રીતે તેમને તે જોવા મળવું જોઇએ એ વાત ચોકસ છે. બીજી વાત એ છે કે છોકરાંઓની આવડતને માટે શાળાઓના શિક્ષકો જવાબદાર ગણાય છે; તે ઉપર તેમના પ્રમોશનનો પણ આધાર હોય છે. કોઈ પણ શિક્ષક અમુક પરિણામ બતાવી શકે તો જ તે સફળ થયો ગણાય છે. અર્થાત

ઉપરી કે મહેમાનની નજરે અમુક પરિણામ આવવું-જ જોઇએ એવી કાળજી તેમને રાખવી જ પડે છે. એટલે જોવા આવનારને ગાયનનો શોખ હોય તો છોકરાંઓને ગાઇ બતાવવું પડે છે, એટલું જ નહિ પણ તે વડે એ શાળામાં સંગીત સારી રીતે શીખવાય છે એમ જોનારાંઓનો મત થાય એવી રીતે ગાઇ બતાવવું પડે છે. પરિણામ એ આવે છે કે શાળામાં બે પાંચ છોકરાંઓ સંગીતમાં સારાં હોય તેમને જ હરહંમેશ ગાઈ બતાવવું પડે છે. એ જ રીતે બીજા બધા વિષયોનું થાય છે.

મુલાકાત લેનારના મત ઉપર શિક્ષકનું કે શાળાનું હિતાહિત ન હોય તો પણ સાધારણ સભ્યતા કે શિષ્ટતાની ખાતર પણ શિક્ષકને જોનારાઓની ઇચ્છા હોય તે બતાવવું પડે છે, ને તે બતાવતી વખતે પોતાનું બધું સારૂં દેખાય તે માટે શિક્ષક સ્વાભાવિક રીતે કાળજી લે છે; અને છોકરાંઓ પણ તેમ કરતાં શીખી જાય છે.

શિક્ષક અને મુલાકાત લેનારાઓની બાજુથી આ વિચારે થયો. બાળકોની બાજુ તપાસીએ.

સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં છોકરાંઓ રમે છે, વાંચે છે કે કાંઈ પણ કામ કરતાં હોય છે ત્યારે આપણે જોઇશું કે ઘણી વાર તેઓ પોતાના કામથી ખુશ

થાય છે ને આનંદથી મલકાંતાં મલકાતાં આંમતેમ ફરે છે. કોઇ કોઈ વખતે આપણને એવો પણ અનુભવ થઇ શકે કે છોકરાંઓ જ્યારે પોતાનું કામ જેમ ધાર્યું હોય તેમ કરીને સંતુષ્ટ થયાં હોય છે, ત્યારે તેઓ એકંદરે ખુશમિજાજમાં આવી જાય છે અને હસે છે; બીજાઓનું કામ કરવામાં કે પોતાના મિત્રોની સાથે રમવા કરવામાં આનંદથી ભાગ લે છે, અને એ રીતે પોતાનો સંતોષ વ્યકત કરે છે. સામાજિક જીવનમાં જરા આગળ વધેલાં છોકરાંઓ પોતાની કૃતિ પોતાના મિત્રોને કે જેને મિત્ર તરીકે ગણતાં હોય એવાં મોટેરાંઓને તે બતાવે છે, ને એ રીતે પોતાના આનંદમાં બીજાઓ સહભાગી થાય એમ ઇચ્છે છે. તે વખતે તેઓ પોતાનાં કામની સ્તુતિ અથવા તેના ઉપર કોઇ પણ જાતની ટીકા સાંભળવા માગતાં નથી. બાલી તેઓ હસે છે તેમ જે જોવાવાળાંઓ પણ હસે અને તેમના આનંદમાં ભળે તો તેમને તે બસ હોય છે.

સામાજિક લાગણીમાં અને બુદ્ધિમાં આગળ વધેલાં છોકરાંઓ એક બીજાની કૃતિની પરીક્ષા પણ કરે છે. તેમની દૃષ્ટિને બીજાંનું કાંઇ સારૂં લાગે તો તે તરત તેની કદર કરવા બેસી જાય છે. સાધારણ લાગે તો જોઇને ચાલતાં થાય છે અને બરાબર લાગે

તો 'નથી સારૂં' એમ કહીને પોતાનો મત પણ આપી દે છે. છતાં કામ કરનારના આનંદમાં આ પ્રકારની સ્તુતિનિંદાથી કાંઈ ફરક પડતો હોય એમ દેખાતું નથી. કામ કરનારાં તો પોતાના સૃજનના આનંદમાં મશગુલ હોય છે.

છોકરાંઓને સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં તેમને મનગમતી પ્રવૃત્તિમાં કામ કરતાં જેમણે જોયાં છે તેમને આ પ્રકારનો અનુભવ હરહમેશ થયા કરે છે.

છોકરાંઓ પાસેથી કામ કરાવવાની આપણી નિશાળોની પદ્ધતિ જૂદી છે. છોકરાંઓને જે કામ ગમે તે કામ નહિ, પણ ટાઇમટેબલમાં હોય તે કામ તેમની પાસેથી લેવાનું હોય છે; એ તો ઠીક, પરંતુ તે કામ પણ શિક્ષક બતાવે તે રીતે આખેહુબ કરી બતાવવામાં જ તેમની હુશિયારી રહેલી છે. આ રીતે મૂળમાં જ મોટો તફાવત પડે છે. ધારો કે છોકરૂં ચિત્ર કાઢવા માટે કાગળ પેન્સિલ લઈને બેઠું તો શું કાઢવું તે પોતાના મનને પૂછે તથા તેની રચના, ઘટના આદિમાં તેના પોતાના વિચારો ગોઠવે અને રુચિ કેળવે એ એક વાત છે ને શું કાઢવું, કેવી રીતે કાઢવું, કયો રંગ પૂરવો વગેરે બધું બીજાની સામે જોઈને કરવાનું હોય એ બીજી વાત છે. પોતાના મનને પૂછીને કાઢયું હોય તો પોતાની

કૃતિ પોતાને જ જોવાની રહે છે; પરંતુ શિક્ષકના કહેવા ઉપરથી અને કહેવા પ્રમાણે કાઢયું હોય તો પરિણામ શિક્ષકને બતાવવાનું રહે–તે કેવું છે તે શિક્ષક પાસેથી જ સાંભળવાનું રહે. ટૂંકમાં કહીએ તો નિશાળની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં જ મૂળ તો ફેરીને બતાવવાનું આવી જાય છે. છતાં અહીં આપણે તે સંબંધે વધારે નહિ કહીએ, પણ આપણા મૂળ વિષય ઉપર આવીએ.

શિક્ષકને બતાવવામાં કુશળ થઈ ચૂકેલા વિદ્યાર્થીઓ મુલાકાતે આવેલાં માણસોને પણ બતાવી શકે છે એમાં નવાઈ નથી. પણ એમાં એક બીજી વાત આવે છે. શિક્ષકને છોકરાંઓ બતાવે તે વખતે તો ભૂલો પણ પડે છે; પરંતુ શાળાની બહારનાં માણસોને બતાવતી વખતે તો ભૂલ ન જ પડવી જોઇએ. એટલે બહારનાં માણસોને બતાવવા ખાતર શિક્ષકોને ખાસ તાલીમ આપવી પડે છે, અને એ તાલીમ લીધા પછી પણ અમુક અમુક છોકરાંઓ જ બતાવવાને માટે તૈયાર થઇ શકે છે. માટે અમુક જ વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું કામ બતાવે એમ શિક્ષકો ગોઠવણ કરી રાખે છે. એટલે જોનારાંઓને ઉત્તમ પરિણામ કેવી રીતે બતાવવું તેની ખૂબી છોકરાંઓ પણ શીખી લે છે.

શિક્ષકની દૃષ્ટિએ તો આ બધું નકામું છે જ. પણ મારા માનવા પ્રમાણે આથી છોકરાંઓને નૈતિક હાનિ બહુ જ થાય છે. તેઓ અંતરમુખ થવું મટીને બહિરમુખ બને છે. એક તો સારાનરસાનું ધોરણ તેઓ કદિ પણ પોતે નક્કી કરી શકતાં નથી, બહાર જે ધોરણ ચાલતું હોય તે જ તેઓ સ્વીકારે છે; અને બીજું સારા થવું એના કરતાં બીજા માણસોમાં સારા દેખાવું એ જ તેમને માટે સાધ્ય બને છે. આ રીતે નાટકીપણું, દંભીપણું કેળવાય છે. બહારના દેખાવની ખાતર કાંઇ પણ કરવાની એક વંખત ટેવ પડે એટલે બહાર બહારથી સારું રાખવાની, બહાર દેખાતું હોય તેટલા પૂરતું જ–બહાર બતાવવું હોય તેટલું જ સારું કરવાની ટેવ પડતાં વાર લાગતી નથી. અને નાનાં નાનાં કામોમાંથી આ ટેવ તમામ આચારવિચારમાં પડી જાય છે. નાનાં છોકરાંઓની સામે મનુષ્યજીવનનો આ જાતને આદર્શ મૂકાય એ કરતાં નૈતિક દૃષ્ટિએ વધારે ખરાબ બીજું શું હોઈ શકે? પણ ધારો કે શિક્ષકે આવી રીતે બતાવવા ખાતર તૈયારી ન કરી હોય ને છોકરાંઓ તેમને જે આવડે છે તે જ બતાવતાં હોય તો પણ પોતાની આવડત બીજાને બતાવીને શાબાશી લેવા તરફ છોકરાંઓને દોરવાથી કે તેમ કરવા ઉત્તેજવાથી પણ ઘણું નુકશાન થાય છે.

બાળ૦ આવડતનું

ઘણાઓ એમ માને છે કે છોકરાંઓને વડીલો તરફથી ઉત્તેજન મળવાની જરૂર છે. આટલા ખાતર છોકરાંઓમાં રસ લેનાર ઘણાં માબાપો છોકરાંઓના કામ માટે ઈનામ આપે છે. કેટલાંએક ઈનામને બદલે શાબાશી આપે છે. પછી તેની આગળનું પગથીયું લાલચના રૂપમાં આવે છે. "તું ફલાણું કર તો હું તને બચી દઉં," "તો હું તને ડાહ્યો છોકરો કહું," "લ્યો, આટલું લખી લાવો એટલે બે પેપરમિટની ટિકડીઓ મળશે" "આખો મહિનો અભ્યાસ બરાબર કરશો તો છેલ્લી તારીખે સિનેમા જોવા લઇ જઈશું," વગેરે જાતની શરતો પણ છોકરાંઓ સાથે કરવામાં આવે છે.

નિશાળમાં પણ એ જ પ્રમાણે ઈનામ ને લાલચને પૂરેપૂરૂં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એથી આગળ વધીએ એટલે સ્પર્ધાનો પ્રદેશ આવે છે. "જોઇએ કોણ પહેલાં કરી લાવે છે," "સૌથી સરસ કોણ કરે છે જોઈએ" વગેરે. આ તો સ્પર્ધાના સાદામાં સાદા પ્રકારો ગણાય. નિશાળમાં માર્કસ, નંબર, નંબર પ્રમાણે ઈનામો આપવાની પ્રથા, આજ કોણ જાણતું નથી? દુઃખની વાત એ છે કે આ ઉત્તેજનના પ્રકારો સુધારા તરીકે અને બહુ જ સારી વસ્તુઓ તરીકે શિક્ષણમાં દાખલ થયા છે.

સોટી, ઠપકો આદિ ભયના પ્રકારો ખરાબ; એ કાઢી નાખવા જોઇએ એમ શિક્ષણની દુનિયામાં સર્વત્ર માન્ય થયા પછી તેની જગ્યાએ આ ફ્રેસલાંવવાના પ્રકારો દાખલ થયા છે.

દારૂ પીનારાઓ કહે છે કે ક્ષુધાને ઉત્તેજિત કરવા માટે થોડો ઘણો દારૂ તો રોજને રોજ પીવાની આવશ્યકતા છે જ. તેઓ દારૂને ઍપિટાઇઝર એટલે ક્ષુધોત્તેજક પેયને નામે જ ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કેટલાએક તેને શરીરમાં હુશિયારી લાવવા માટે જરૂરનો ગણે છે. તેઓ તેને રિફ્રેશિંગ સ્ટિમ્યુલંટ એટલે સ્ફૂર્તિદાયક પેય તરીકે ઓળખાવે છે. છોકરાંઓનાં કામમાં સ્પર્ધા, ઇનામ, શાબાશીને કાંઇ નહિ તો મોટાઓ પાસેની કદર એ તેમને ઉત્તેજન તરીકે આવશ્યક મનાય છે. એ માન્યતા દારૂની હિમાયતની જાતની છે. 'શારીરિક અને માનસિક 'વિકાસ 'સાંધવા માટે બાળકોમાં અંદરથી જ સ્ટીમ એન્જિન જેટલો જુસ્સો હોય છે. તેને કૃત્રિમ રીતે અટકાવવામાં ન આવે તો તેનો મૂળ સ્વભાવ જ તેને શાંત બેસવા દે નહિ એ વાત ઉપર આપણી શ્રદ્ધા નથી. કારણ એ જ છે કે છોકરાંઓને સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં તેમનો વિકાસ શોધતાં આપણે જોયાં નથી. શાળા અને ઘરના વાતાવરણમાં અનેક જાતનાં કૃત્રિમ

બંધનોથી–માન્યતાથી આપણે બાળકોને માટે અસ્વાભાવિક એવું વાતાવરણ ઉભું કરીએ છીએ, અને પછી છોકરાંઓને કામે લગાડવા માટે ઉત્તેજનનાં સાધનોની આવશ્યકતા સ્વીકારીએ છીએ. આ બધી જાતની વિગતોમાં અહીં ન ઉતરીએ.

આપણો મૂળ પ્રશ્ન એ હતો કે આવાં ઉત્તેજનોની છોકરાંઓ ઉપર શી અસર થાય છે.

છોકરાંઓ જે કામ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી કરતાં હોય તેમાં જ શાબાશી આપવાની આપણે શરૂઆત કરીએ તો પરિણામ શું આવે છે એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. આપણે શું કરીએ તો શિક્ષક કે જોનારાઓ ખુશ થાય અને આપણને શાબાશી આપે એ બાળકો તરત શોધી કાઢે છે, અને વારંવાર તે ને તે જ કરીને શિક્ષકને ખૂશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ પોતાના કામ કે વર્તન વડે બીજાને ખૂશ કેમ કરાય એ વિચાર તરફ આપણે બાળકોને પ્રેરીએ છીએ. એ કેળવણી ચોકખે ચોકખી ખુશામતની બની જાય છે. સ્વયંસ્ફૂર્તિના અને સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં કામ કરતાં બાળકોને પણ આપણે જો બારીકીથી અવલોકશું તો માલુમ પડશે કે કેટલાંએક છોકરાંઓ કોઇ જોવા આવે ત્યારે બહુ જ હુશિયારીથી આગળ પડતો ભાગ લે છે, સારું કામ કરી બતાવે છે અને મહેમાનો

તરફથી શાબાશી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે જ બાળકો ઉત્સાહનું આ જાતનું કાંઈ બાહ્ય કારણ ન હોય ત્યારે અતિશય મંદ અને ઉત્સાહહીન બની જાય છે; તેમને પોતાના કામમાં રસ જ પડતો નથી. આપણી બીજી શાળાઓમાં કે જ્યાં શાબાશી, ઇનામ, સ્પર્ધા વગેરેના મોટા મોટા ડોઝેસ રોજ ને રોજ અપાય છે ને એ નિષ્ફળ જાય તો ભયના પ્રકારો પણ વાપરવામાં આવે છે, ત્યાં જોવા આવનારની સૂક્ષ્મ શાબાશીની અસર જોવામાં ન આવે એ સ્વભાવિક છે. ત્યાં તો બાળકો સ્વયંપ્રેરણાથી કામમાં આગળ વધે એ ધ્યેય જ સ્વીકારવામાં આવતું નથી એટલે તેમની સ્વયં-પ્રેરણા ઓછી થાય છે કે કેમ એનું અવલોકન જ કોણ કરે છે? ને ઓછી થયેલી અગર નાબુદ થયેલી જોવામાં આવે તો પણ તે સ્વાભાવિક જ ગણવામાં આવે છે. થોડો વખત પણ જો આ ઉત્તેજનો દૂર કરીને તેની બાળકો ઉપર શી અસર થઈ છે તે જોઇશું તો તેઓ આવાં બાહ્ય ઉત્તેજનમાં કેટલાં બંધાણી છે તે સ્પષ્ટ દેખાશે. દુઃખની વાત તો એ જ છે કે આવું બંધાણ મનુષ્ય ઉન્નતિને હાનિકારક છે એ વાત સમાજમાં કે શાળામાં સ્વીકારવામાં જ આવતી નથી. "છોકરો એકલો એકલો કેમ ભણી શકે? શાળામાં ચાર છોકરાં હોય,

તેમની વચ્ચે જરા સ્પર્ધા હોય, નંબર જવાની જરા બીક હોય કે ઉપલો નંબર મેળવવાની આશા હોય તો જ છોકરાં અભ્યાસ કરે ને ?" એવાં ઉદ્‌ગારો સાવ સામાન્ય છે. "શાળામાં ઈનામો રાખવા કે હરીફાઇ કરાવવા પૈસા નથી, એટલે શિક્ષિક છોકરાંઓમાં કામ કરવાની હોંશ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે ? ઉપરીઓ આવીને કામની કદર કરતા નથી એટલે શિક્ષિકને પણ પોતાના કામમાં ઉત્સાહ કેમ આવે ?" આવા ઉદ્‌ગારો શિક્ષિકની દુનિયામાં પણ સર્વસામાન્ય જ છે. શિક્ષણ ખાતાના મોટા મોટા ઉપરીઓ અને વિચારકો પણ હરીફાઈ, ઇનામ, પરીક્ષા, પ્રદર્શનો ઇત્યાદિ ચાલુ રાખીને એ જ વિચારને પુષ્ટિ આપે છે. વધારે ઊંડા જઈને વિચાર કરીએ તો આજની દુનિયાના બધા વ્યવહારો જ સ્પર્ધાના તંત્ત્વ ઉપર ચાલે છે. મનુષ્યજીવનની સ્વાભાવિકતા અંશતઃ પણ કયાં જળવાઈ રહી છે ? મનુષ્યજીવનની ઘટનાના મૂળમાં જ આ ઇયળ લાગી છે એટલે શાળાના બંધારણમાં પણ એને સ્થાન મળે તો શી નવાઇ ? જેને જીવનનું આવશ્યક તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તેને જીવનની પૂર્વ તૈયારીમાં સ્થાન મળે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. સમાજ અને શાળા એ એક બીજાને પોષનારાં છે. સમાજના

આદર્શો શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઉતરે છે ને શિક્ષણપદ્ધતિ ઊગતી પ્રજાને તેમાં સ્થિર કરે છે. દુનિયાદારીમાં જાણતા અને માનતા માણસો જેઓ જીવન એટલે જ એક મોટી શરત (રેસ) છે એમ માને છે અને તેના બધા નિયમો જેઓ જીવનને લાગુ પાડે છે, તેમને શાળામાં સ્પર્ધા ન દેખાય તો દુઃખ જ થાય, તેમાં તેમને આગળની પ્રજાની જીવનની સ્પર્ધામાં હારી જવાની ભવિતવ્યતા દેખાય, તેમાં તેઓ જીવનની નિષ્ફળતા જુએ, એ જ સ્વાભાવિક છે. માનસશાસ્ત્ર ગમે તે કહેતું હોય, તો પણ આજનું વ્યવહારશાસ્ત્ર તો એમ જ કહેશે કે શાળામાંથી સ્પર્ધાને ધકેલીને કાઢી મૂકવામાં આવે તો શિક્ષણ શક્ય હોય તો પણ તેવું શિક્ષણ નિરુપયોગી જ નીવડે; કેમકે એ રીતે ભણેલા માણસો વ્યવહાર માટે નાલાયક નીવડવાના છે. બદલા વગર કાંઇ પણ વ્યવહાર કેમ થાય? સ્થૂળ નહિ તો સૂક્ષ્મ, ઐહિક નહિ તો પારમાર્થિક, એવા કોઇપણ પ્રકારના બદલાની આશા હોય તો જ મનુષ્ય કામમાં ઉતરી શકે એ વ્યવહારશાસ્ત્રનું પ્રથમ સૂત્ર. એને ધકેલનારા સુધારકોને માટે તેમની પાસે એક જ ઉપનામ છે, તે એ કે આ માણસો તરંગી છે, ગગનવિહારી છે, આદર્શવાદી છે, વ્યવહારમાં એમના વિચાર કામ આવે નહિ.

બાળકોના પ્રદર્શનની વળી બીજી એક જૂદા પ્રકારની પણ ખોટી અસર બાળકો ઉપર થાય છે.

ઘણાં બાળકો કૃત્રિમ રીતે કાલું કાલું બોલે છે, આપણી સામે જોઈને જરાક હસે છે; જરા શરમાતાં હોય એમ બતાવે, વળી આપણી પાસે આવે અને એમ કરી આપણું મન આકર્ષવાના પ્રયત્નો કરે છે.

આપણે ત્રણ વર્ષની અંદરનાં બાળકોનું નિરીક્ષણ કરીએ તો દેખાય છે કે બાળક પોતાની મેળે નાચવાં કૂદવાની કે દોડવાની રમતો રમતું હોય, જે જોવું આપણને મનોહર લાગે અથવા તો સ્વાભાવિક રીતે એવું બોલતું હોય કે જે આપણા કાનને ઘણું જ મધુર લાગતું હોય, તેને જો આપણે કાંઈ શાબાશીના શબ્દો કહીએ અગર ન કહીએ તો પણ ચાલાક બાળકો તો આપણા ચહેરાના ભાવ ઉપરથી પણ આપણી શાબાશી સમજી લે છે; ને તેથી તે તરત જાત વિષે જાગૃત (conscious) બની જાય છે. પછી બોલવામાં કે નાચવામાં તેમને જે સ્વાભાવિક રસ હતો તેને બદલે આપણે હસીએ છીએ, આપણને આનંદ થાય છે, માટે આપણી સામે તે પ્રત્યેક કામ કરે છે. એનું પરિણામ એક તો એ આવે છે કે કોઇ જોવાવાળા ન હોય તો તેને પોતાની રમતો

રમવાની ઇચ્છા જતી રહે છે, અને માત્ર કોઇ જોવા વાળા હોય તો તેનું ધ્યાન ખેંચવા ખાતર તે નાના પ્રકારો કરે છે. ઘણી વાર છોકરાંઓ આપણી આગળ નાગાં આવીને નાચે છે એ પણ આવો જ પ્રકાર છે.

આમ બીજાનું ધ્યાન ખેંચવા ખાતર, તેમની પાસેથી શાબાંશી લેવા ખાતર છોકરાંઓ કાંઇ કરે, અને છેવટે બીજાના દૃષ્ટિપાતના વિષય આપણે બન્યા એમાંથી જ ખુદબખુદ તેમને આનંદ થવા લાગે, અને એ જ દિશામાં તે વધારે આગળ વધે તો તે મનુષ્યવિકાસની ઘાતકમાં ઘાતક વસ્તુ છે. પોતે બીજાનું રમકડું બનવાની ઇચ્છામાં જાત માટેનું અભિમાન નષ્ટ થાય છે. અને આવા વ્યક્તિત્વ કે અભિમાન વગરના માણસો પોતાની આવડતો, પોતાનું રૂપ, પોતાની કળા લોકોને ખૂશ કરવા તરફ વાપરે એ સંભવનીય છે. કદાચ તેટલી હદે ન જાય તો એ જ વૃત્તિનાં રૂપાંતરો કરીને તેમાં જ આનંદ માને એમ તો બને જ.

શાળામાં સંવાદો કરાવવાની રીત બહુ જ પ્રચલિત થઇ છે, અને ખાસ તો સ્વરૂપવાન છોકરીઓને જાતજાતનાં ફૂલ, પોશાક, (પરી, દેવી ઇત્યાદિના) પહેરાવીને તેમને મોઢા આગળ ધરવાનો રિવાજ પણ વધતો જાય છે. નાટયકલા એ એક કલા છે, અને છોકરાંઓને પ્રિય વસ્તુ છે. છોકરાંઓ આગળ તે

ધરવાની જરૂર તો છે જ. તેમાંથી સાહિત્યના કેવળ શબ્દચિત્રના પ્રદેશમાંથી બાળકો ભાવદર્શન અને ભાવસમજણના પ્રદેશમાં જાય છે. પણ તેમાં છોકરાંઓ પોતાની મેળે તેમની બુદ્ધિથી અભિનય કરે, સુંદર દૃશ્યો ગોઠવે, સંગીત, પોશાક, ફૂલ, પાંદડાં વગેરેનો આ ગોઠવણમાં ઉપયોગ કરે એ જરૂરનું છે. ગોખેલું, પઢાવેલું, બીજાએ ગોઠવી આપેલું, લોકોને બતાવવા ખાતર કર્યા કરવું, એમાંથી તો ઉપર બતાવેલાં દુષ્પરિણામો ઉપજવાનો સંભવ છે. તેમનું લક્ષ તેમની જાત ઉપર નહિ પણ અભિનય ને કળા ઉપર દૃશ્યોની ગોઠવણ ઉપર જાય અને એમાં રહેલા સૃજનનો આનંદ જો તેઓ મેળવે તો તેની સામે કોઇ પ્રકારનો વાંધો હોઇ જ શકે નહિ.

આજે શાળામાં આપણે સંવાદો સાંભળીએ તો તેમાં આ કળાને અને એમાંના સૃજનને બિલકુલ અવકાશ દેખાતો નથી. લોકોનાં મનોરંજન અર્થે ગોખવાના પાઠો, એટલો જ ભાવ બાળકો એમાં સમજે છે.

સારાંશ, કોઈ પણ જાતનું આવડતનું પ્રદર્શન એ આવડતમાં આગળ વધવા માટે વિરોધક છે: ને તેની જ સાથે પ્રદર્શન કરનારાંઓને જાત વિષે વિશેષ જાગૃતિ થવાનો સંભવ છે કે જે ઘણું હાનિકારક છે.

બાળકો સ્વેચ્છાથી બતાવે, શિક્ષક વિશેષ કૃત્રિમતા વગર તેમની સાથે સમભાવથી તે જુએ એટલું બસ છે. છોકરાંઓનો સાધારણ સ્વભાવ જોઇએ તો આ રીતે પોતાનું સૃજન તેઓ પોતાના મિત્રોને જ બતાવે છે. જેની સાથે તેમનું અંતર મળી ગયું હોય છે એવા શિક્ષકને પણ બતાવે છે. પરંતુ નવા માણસોને બતાવવાની ઘણી વાર તો તેમની અનિચ્છા હોય છે. એવે વખતે તેમની અનિચ્છાને પણ માન આપવું જોઇએ. તેમાં જ તેમનું સ્વાભિમાન ખીલે. પોતાના શિક્ષક પાસે ઘણી વાર બાળકો પ્રેમથી જાય છે, તેનો હાથ પકડે છે, વગેરે રીતે પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે. પણ ગમે તે માણસ આવીને તેમને ઉપાડી લે, તેમને બચ્ચી દે કે તેમને અડે એ તેમને ગમતું નથી; અને ન ગમવું એ જ તેમને માટે સારું છે. શાબાશી આપીને કે કૃત્રિમપણે તેમને લાડ લડાવીને તેમની સાથે હળી જવાની કે તેમના મિત્ર બનવાની ખોટી રીત છે. આવા પ્રયત્નોના ભોગ થઈ પડનારા બાળકોને તે કારણે અતિશય હાનિ પહોંચે છે.

બાળકોને આ પ્રકારની હાનિ ન પહોંચે એવી રીતે જોવા આવનારને માટે શાળા બતાવવાની ગોઠવણ જરૂર શિક્ષક કરી શકે. બાળકોનું કામ બધું એકઠું કરીને પોતાની ઓફિસમાં અગર કોઈ ઠેકાણે

રાખે; તેમ જ તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જે કામ કરે છે તેમાં મ્હેમાનોને માટે લેશ માત્ર ફેરફાર કર્યા વગર ચલાવે; ને મ્હેમાનને તેમની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જોવા દે. આ પ્રકારે શિક્ષક પોતે સમતોલ રહીને જો મ્હેમાનોની સાથે વર્તે અને બતાવવા ખાતર વર્તનમાં કૃત્રિમતા ન આણે, બાળકોને તેને માટે ખાસ ન ચઢાવે, તો કેવળ તેમનું કામ બતાવવાથી હરકત પહોંચતી નથી.

સાંજની ભેળું

લેખક :
ગિજુભાઈ

પ્રકાશક :
નાનાભાઈ, ગિજુભાઈ
દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગર

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

*

સંવત ૧૯૮૫
સને ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગજાનન વિ. પાઠક

સાંજની મોજો

બાળકોના વિકાસમાં અને આનંદમાં આપણે ઘણાબધા ઘણું કરી શકીએ. આપણે શિરે ઘણી પ્રવૃત્તિઓનો બોજો છે છતાં દરેક સાંજે મા અને બાપ વાળુ કર્યા પછી બાળકોને કેટલીયે જાતની રમત ગમ્મત આપી શકે. એ માટે આપણામાં વિચાર જોઇએ. સાથે સાથે થોડીએક આવડત પણ જોઇએ.

વાર્તા આવી ગમ્મતનું એક સાધન છે. તે વિશે સામાન્ય રીતે આપણે જાણીએ છીએ તેથી અહીં કહેવાનું નથી.

વળી ઘરમાં રમી શકાય તેવી નાની નાની રમતો જેવી કે ' ઉકડ મુકડ કેટલો ભાર, એક ઉતાર ' ' અડકણ દડકણ દહીંના ટાંકા, ' ' અવડક ચવડક દામાડુ, ' ' માણુ મીઠું ' ' ચકલી ચોખા ખાંડે છે, ' જરા મોટી રમતોમાં ' ગણ ગણ બોશલો ' ' છાન ગપતીયું ચાલ્યું જાય ' ' ગોરી ગાનો વાછડો ' વગેરે રમતો ઘરના આનંદમાં વધારો કરે છે.

બીજી કેટલીએક ગમ્મતો પણ છે. આપણે બાળકો પાસે તે વારંવાર મૂકીને બાળકને તેથી રમવાના આનંદનો લાભ આપી શકીએ.

કેટલી એક રમતો શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોને, હાથના આંગળાંને, આંખનાં સ્નાયુઓને વગેરેને વ્યાયામ આપવા સાથે તેના સ્નાયુઓનો સમન્વય સાધનારી છે. નાનાં બાળકો આખા શરીરનો ક્યાં ક્યાં ક્યાં ને કેવી કેવી રીતે વ્યવહારમાં ઉપયોગ છે તેની જેમ શોધ કરે છે ને માહિતી મેળવે છે તેમ જ હાથનાં આંગળાં, જીભ, આંખો વગેરે કેવી રીતે વળે, કેવા તેમાં આકારો થઇ શકે, તેની રમતો કેમ ચાલે તે પણ ઘણીવાર શોધે છે ને ઘણીવાર જાણીને ખુશી થાય છે. નાનાં બાળકોમાં આવી રમતો મોટાં બાળકો પાસેથી, ને મોટાં બાળકો પાસે તેનાથી મોટાં બાળકો પાસેથી, એમ વડીલો પાસેથી આ જાતની ગમ્મતો નાનાંઓ તરફ ઉતરતી ચાલી આવે છે. આવી રમતોમાં હાથ કે આંગળાંની રમતો, દોરીથી આકારો બનાવવાની ને એવી રમતો, જૂદાં જૂદાં આસનો કરવાની રમતો આવે છે. બે હાથના આંગળાંઓનાં આંકડા ભીડી બે હાથ વચ્ચે કાંણું કરી તે કાણામાં માથું નાખવા કાઢવાની રમત ગમત કરતાં ઘણાં બાળકોને આપણે જોયાં છે. ડાબો

હાથ વાંસા પાછળ લઈ જઈ તેનાથી જમણા ડાબા પગના અંગુઠા પકડવાની મહેનત ઉઠાવવામાં કેટલોએ વખત બાળકો કાઢી નાખે છે. આંગળીઓની રમતોમાં દસે આંગળીઓ છેડેથી વાળીને તેની ગાયો કરવી, આંગળીઓથી ખાટલી કરવી, ગાય બકરીના આંચળો કરવા, વીંછીડો, કાચબો, ડોશીનો કુવો, 'ધોખીડો ધુવે છે ખળખળ પાણી જાય છે,' કરવું, એ વગેરે આંગળીની જુદી જુદી ગોઠવણો કરવામાં બાળકને ઘણી જ મઝા આવે છે. છેક નાનું બાળક બે હાથ અવળા રાખી તેના અવળાં આંકડા ભીડતાં શીખતાં કલાકોના કલાકો ને દિવસો સુધ્ધાં કાઢી નાખે છે. ડોશીનો કુબો કરતાં શીખવા માટે તે જેને તેને બતાવોને કહે છે, ને 'આમ રખાય? આમ રખાય?' એમ પૂછી પૂછીને થકવે છે. તેને એ રચનાનો ખ્યાલ લેતાં નજર અને વિચારનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. ત્યાર પછી તે તેને સિદ્ધ કરવામાં આસપાસની પરિસ્થિતિને, ઘણીવાર ભાગ આવો કે બા પાસે જવાનું પણ ભૂલી જાય છે. જ્યારે બાળક તેવું કરવાનું શીખી જાય છે ત્યારે તે 'બા, બા, મને ડાબળી કરતાં આવડી; બાપા, જુઓ તો મને કુવો કરતાં આવડ્યો!' એમ બા, બાપાની કને દોડ્યું જાય છે. પોતાને મહા મહેનતે આવડેલું બીજાં બાળકોને 'આમ કરોને,' 'અરે,

આમ નહિને, આમ,' 'ભેદ, ધ્રુતો આમ થાય,' એમ કહીને શીખવવામાં ખૂબ રસ લે છે. જે શુદ્ધ આનંદ તેને મળ્યો છે તે બીજાને આપવાનો તેને ઉત્સાહ અને ઉદારતા છે. તેને તેમાં માથાકુટ નથી લાગતી. આવી રમતો, વખતે એક ઘરમાં શરૂ થઇ એટલે બાજુના ઘરોમાં, ત્યાંથી શેરીમાં અને ત્યાંથી શાળામાં તે આવી પહોંચે છે. ઘરમાં આનું મહત્વ નથી હોતું તો માબાપ કહેશે 'હવે મૂકને એ બધા ચાળા; એમાં શું વળવાનું છે.' શાળાના શિક્ષકને આની કદર નથી હોતી તો તે કહે છે 'કેમ, અલ્યા એ હાથ સખના નથી રહેતા કે? અદમ પહોંઠી જો ચાળા કર્યા છે તો, આ આંકણી ભાંળી છે વગેરે.' પણ આ રમતો નિર્દોષ છે, સ્વાભાવિક છે. કારણકે તે વાટે બાળકો આનંદ સાથે આંગળીઓના સ્નાયુઓનો સહકાર સાધે છે ને સાથે સાથે ઝટ ઝટ ઉપર કહ્યા તેવા આકારો કરવાની કુશળતા મેળવે છે.

આપણે આવી નાની નાની રમતો બાળકોને ઘરમાં બેઠાં બેઠાં એક વાર બતાવીશું એટલે તેઓ તે ઝીલી લેશે ને તે શીખવા મંડશે ને શીખ્યા પછી કર્યા જ કરશે.

ઉપરની આંગળીઓના રમતોમાં જેમ ગમ્મત સાથે સ્નાયુસહકાર છે તેમ જ કેટલીએક ગમ્મતો

એવી છે કે જેમાં એક જાતની આવડત સિદ્ધ કર્યા બરોબર બને છે. જેમકે ચપટી વગાડવી. તેમ જ આંગળા ઉપર લાકડી ટેકવી તેને ન પડવા દેવી. એ એક સુંદર રમત ગમત છે. આમાં બાળક એકાગ્રતાનો ઊંચો પ્રકાર સિદ્ધ કરવા તરફ જાય છે. બાળકને આંગળા ઉપરની લાકડી પડવા ન દેવા માટે લાકડીના બીજા ઊંચેના છેડા સામે નેં સામે જ જોયા કરવું પડે છે ને ફેરતી જતી લાકડીની સ્થિતિ પ્રમાણે શરીરને લક્ષ જવું પડે છે. આમાં અન્યમનસ્કપણે તે સમતોલતા કેળવ્યે જ જાય છે. એકાગ્રતા અને સમતોલતાની કેળવણીમાં રમતનો આનંદ રહેલો છે. બાળકને એકવાર આ રસ્તો બતાવી દીધો એટલે તે દિવસો સુધી આ રમત ચલવ્યા કરશે.

શરીરના સ્નાયુ સાથે જોડાએલી ઘરમાં ફરી શકાય તેવી બીજી ગમ્મતોમાં આપણે દોરીની રમતો ગણાવી શકીએ. દોરીથી મોર પગલાં થાય, નાક કાપવાની, પગ વેરવાની, કુવો કરવાની ને એવી રમતો રમાય. આમાં એક સાદી દોરી માત્રની જરૂર છે. એકવાર આપણે દોરીની રમતને માર્ગે બાળકોને ચડાવ્યાં એટલે તેમની નવું શીખવાની-હાથ કરવાની-વૃત્તિ એટલી બધી તીવ્ર હોય છે કે તેઓ તેની પાછળ પુષ્કળ વખત મંડ્યા જ રહે છે. એક મોર

પગલું સિદ્ધ કરવા માટે બાળક પચ્ચાસ નહિ પણ પાંચસો વાર દોરી ફરી ફરીને ગોઠવશે. ઘરમાં ફરતાં વળીને બાળકો બેઠાં હોય ને બા કે બાપા દોરીની રમતો બનાવી રહ્યાં હોય ને બાળકો આતુરતાથી તે કેમ બને છે તે જોઈ રહ્યાં હોય એ દૃશ્ય જોવા જેવું છે. પછીથી ઘરમાં બાળકો દોરીના આકારો બનાવવામાં કેવી ગમ્મતમાં પડે છે તે દૃશ્ય કેવળ સહજ લાગશે. દોરીની રમતોમાં ગોઠવણની યુક્તિના વિચારમાં બુદ્ધિની ખીલવટો છે જ. દોરીના આકારોમાં કળાકૃતિઓ તો દેખાય જ છે. દોરીથી વેરવાની અને નાક કાપવાની રમતમાં ગમ્મત અને જાદુ જેવું તો લાગે જ છે.

આપણે માબાપ તરીકે બાળકોને સાંજે બાંધી ગમ્મત રમતો પણ આપી શકીએ. એકે ગમ્મત છાયા ચિત્રોની છે. આપણે ભીંત ઉપર (દીવાનું અજવાળું પડતું હોય ત્યાં) આપણી આંગળીઓ કે હાથથી આકારો બનાવી તેના પડછાયા પાડીએ. એવાં હરણ, શિયાળ, કુતરું, ઊંટ, એવા એવા ઘણા આકારો આબેહુબ પડછાયામાં પડે છે. બાળકોને તે જોવાની રમુજ પડે છે. પછીથી તેઓ તે પ્રમાણે કરવાનું શીખી લે છે. સાંજે બત્તી થતાં વેંત આ બધા પૈસાનું મેજીકલેન્ટર્ન તે સિનેમા શરૂ થાય છે.

છાયા ચિત્રોની ચોપડીમાં હાથથી અને કાગળનાં કે પૂંઠાના કટકાથી કેટલાએ આકારોના પડછાયાં પાડવાની રીતો બતાવેલી છે. ઘરમાં આ ગમ્મત સુંદર છે. પૂંઠા કે કાગળના આકારો કરી તેના છાયા. ચિત્રો પાડવામાં બાળકોને હાથ કારીગરીનો પરિચય થાય છે.

આવી જ રીતે સાંજની ગમ્મતોમાં કેટલીએક ઇંદ્રિયોની શક્તિની કસોટી રૂપ ગમ્મતો છે. કોઇ કોઇ અનુમાન કરવાની શક્તિની ગમ્મતો છે. બાળકો પડદા પાછળ રહી અવાજ કરે તે કોણ બોલ્યું તે ઓળખી કાઢવું, ઘરનાં જુદાં જુદાં ઠામો અંધારામાં વગાડવાં ને તેનાં નામો પારખવાં. અંધારામાં મોં પર હાથ ફેરવી ચહેરાને પારખવા, અંધારામાં ચીજોને ઓળખવી, અંધારામાં જે દિશા તરફથી અવાજ આવતો હોય તે તરફ જવું, ઘડિયાળની પાછળ પાછળ પાટા બાંધી મીણબત્તી ઓલવી નાખવી, આ જાતની રમતો નિર્દોષ ગમ્મતો છે. કોઇ વાર એક રમત બતાવાય, કોઈ વાર બીજી ચાલે. કોઈ વાર વળી ત્રીજી ઉપર ચડી જવાય. રોજ ઘરમાં કંઈને કંઈ રમતો ચાલે એટલે બાળકોને ભારે ગમ્મત આવે.

વળી બોલવાની પણ કેટલીએક ગમ્મતોને દાખલ કરી શકાય. દરેક બાળકને ચ'ની' ઉંધા અક્ષર'ની' 'અસ્મારે તંસ્મારે'ની બોલી શીખવી ગમે છે. તેને

એકવાર બતાવી એટલે તો તે તેના ઉપર તૂટી પડે છે. નવી ભાષા શીખ્યા હોય તેમ બોલે છે. બાનગી વાત કરવાનો આનંદ પણ લે છે. અને એમ 'ચં' વાપરીને કે 'અસ્મારે' વાપરીને મોઢાને ઠીક તાલીમ આપે છે.

વાણીપ્રયોગના વિનોદોની ગમ્મતો વળી જુદી જ છે. એ તો બાળકોને અને આપણને પણ ખૂબ રમાડે છે. એકાગ્ર ચિત્તથી બોલવાની એમાં કસોટી છે. જરાક ચૂક્યા કે હસાહસ તો છે જ. 'સૂપડામાં સાની, વાની સાની મુકી વાની ખાઉં' એમ વારંવાર કાળજીથી બોલવા છતાં 'સૂપડામાં સાની વાની સાની મુકી વાની ખાઉં' એમ બોલાય ત્યારે જોઈ લ્યો ગમ્મત. 'વાની' એટલે રાખ. એમ જ 'ભીંડા ઉપર લીંડું એહું ઉતર લીંડા ભીંડો ખાઉં' ને બદલે ભીંડા ઉપર લીંડુ એહું ઉતર ભીંડા લીંડુ ખાઉં' એમ બોલાય ત્યારે? આ વગેરે બોલવાના વાક્યો વિનોદભર્યા છે. સાંજને સુખી બનાવનારાં છે. ગંભીરતાનાં ભારેખમપણાને હળવા કરનાર છે. બાળકના લોહીને ઝટઝટ ફેરવી તેને આરોગ્ય બક્ષનારા છે.

ઘરમાં નાનાં બાળકો પણ છે ને મોટાં બાળકો પણ છે. નાનાં બાળકો આંગળીની રમતમાં મજા લે

છે તો મોટાં બાળકો માટે બુદ્ધિબળની રમતો ગમ્મતો, વિજ્ઞાનના પ્રયોગોની ગમ્મતો અર્થાત્ ઇંદ્ર-જાળ ઉર્ફે જાદુ કપટના ખેલો પડેલા છે.

જરા મોટાં બાળકો ઇંદ્રજાળના ખેલો પાછળ ગાંડાં ગાંડાં હોય છે. બાપા તેમને 'દોરી બળે પણ વીંટી બળે નહિ,' લોટા ઉપરના કાગળ બળે નહિ, 'ફરતો લોટો ઢોળાય નહિ,' ધારેલું એ કહી બતાવે કે ગંજીપાનું ધારેલું પાનું ગોતી આપે કે એવા એવા ગંજીપાના ખેલો કરી બતાવે ત્યારે છોકરાં મંત્રમુગ્ધ થઈ તેની પાસે બેઠાં રહેશે. તે શું છે તે શોધશે. તેમાં રહેલ વૈજ્ઞાનિક કારણોના પરિચયમાં આવશે ને છતાં તેની ગમ્મત તો એવીજ અનુભવશે. દરેક છોકરો છોડી આવા કેટલાએ ખેલો કર્યા કરે છે. આપણે જ તે તેને બતાવીએ ને ઘરને તે માટે રમવાનું સ્થળ બનાવીએ.

આવી ગમ્મતોમાંથી બાળકમાં શોધ કરવાનો આનંદ ઉપજશે અને શોધક બુદ્ધિ જન્મ પામશે ને ભૌતિકશાસ્ત્રના કેટલાએ નિયમોનો પરિચય થઈ જશે, પણ સૌથી મહંત્વના લાભ તેને તેની મજાનો થશે.

બુદ્ધિવિકાસની ગમ્મતોનો પાર નથી. ઉપરની રમતોમાં બુદ્ધિનો વિકાસ તો છે જ, પણ એ ઉપરાંત

ભાષાની ખિલવટ સાથે, અથવા તો ગણિતબુદ્ધિના વિકાસ સાથે, અથવા તો સામાન્ય અનુમાન કરવાની આવડને વધારવાની સાથે, બુદ્ધિની કસરત અને આનંદ આપનારી રમતો આપણે બાળકને રમાડી શકીએ. વરતો અને ઉખાણાની રમતથી આ જાતની છે.

'એક જનાવર ઇ તું, ઈ પૂંછડે પાણી પીતું' કહો એ શું હશે? એમ પૂછાતાં બાળકો વિચાર કરે છે. કેટલીએ ચીજોનાં નામો સંભારે છે. છેવટે 'બત્તી' એમ જાણતાં આશ્ચર્યચકિત થતાં બુદ્ધિમાં નવું અજવાળું આવે છે.

'મૂઈ જેવડો મેમણ ને સુપડા જેવડી દાઢી'

'ઠીંગણો વાણીઓ, ઠીંગણું પેટ, પેટ પછાડે, પાણા હેઠ.'

'નવ લાકડાં ફર્યે ફેરાં, ઇ વરત ન વરતે ઇનો બાપ મુઓ વેરા.'

'આટ કાટ લાકડા મહી જોબનકી જાળી, ઇ વરત ન વરતે એનો બાપ ધનીયો માળી.'

આ વરતોમાં વિનોદની ઝમક છે, ભાષાની ચમક છે ને બુદ્ધિને કસાવે તેવું છે.

'જનમાં જોઇએ ને ઘરમાં સોઇએ એ મળીને એક નામ, કહો પંડયાજી કયું ગામ?'

'ભજનમાં જોધ્યએ ને માળામાં સોધ્યએ, બે એક ગામ, કહેા પંડયાજી કયું ગામ ?'

આ જવાબ આપવા એટલે ભૌગોલિક જ્ઞાન અને અનુમાન કરવાની શક્તિ.

'અંગલે બેલી જંગલ બેલી જંગલના દરવાજા, આવેા સુંદર વરણીનારી ઘર કરંબે તાજા.'

'પડી પંડી પણ ભાંગી નહિ, કટકા થયા બેચાર, વગર પાંખે ઊડી ગઈ પંડિત કરેા વિચાર.'

'સુંદર સરેાવર ચાર નૌતમ નીર ભર્યા છે, નહિ સરેાવર નહિ પાળ ઠારેા ઠાર ઠર્યો છે.

આવાં વરતેા અને ઉખાણાંનું કાવ્યં બાળકને ગમ્મત ગમ્મતમાં ઊંડેથી અડી જાય છે તે લાભ તેા વધારામાં જ છે.

બધી રીતે વરતેા ઉખાણા ઘરની ગમ્મતેામાં સુંદરમાં સુંદર ગમ્મત છે. એમાં કલા છે, કાવ્ય છે, ભાષાચાતુર્ય ને સુરચના છે, ને બુદ્ધિના ચમકારા પણ છે.

નામ ધારવાની રમત બુદ્ધિબળને કેળવે છે. બાળકેામાંથી એક જણ ધારેલું નામ શેાધી કાઢનાર થાય ને બીજાં બાળકેા નામ ધારે. શેાધનાર બાળક પૂછે 'માણસ છે કે ?'

'હા.'

'પુરુષ છે ?'

'હા'

'બ્રાહ્મણ છે?'

'ના'

આમ પૂછનાર બાળક 'નામ' શોધવા માટે પ્રશ્નો પૂછે છે. તેના મનમાં એક જાતની વર્ગીકરણ કરવાની ક્રિયા ચાલે છે. તે નક્કી કરે છે 'માણસ છે એટલે જડસૃષ્ટિનું નામ તો નથી.' 'પુરુષ છે એટલે સ્ત્રી વર્ગમાં નથી.' એમ કરતાં કરતાં બાદબાકીથી ધારેલ નામે આવી પહોંચે છે.

બુદ્ધિની બીજી ગમ્મતોમાં સમશ્યાઓ છે. સમશ્યાઓ જરા મોટી ઉમ્મરનાં બાળકો વધારે આનંદથી છોડશે. સમશ્યાનો સાહિત્ય તરફ વળશે અને વ્યંગાર્થમાં જંતાં થશે. જ્યારે ઘરમાં સમશ્યાઓ જોની રમતો રમાય છે ત્યારે ઘરનાં માણસો પણ તેમાં ભળે છે અને આખું ઘર બાળકો સાથે આનંદ ઉડાવે છે.

બુદ્ધિના કોયડાઓ સામસામે નાખવા છોડવાની રમત ચલાવી શકાય. કોયડાઓ એવા છે કે તેમાં જરાક હૈયા ઉકલત વાપરવી પડે. કયાંક દ્વિઅર્થી, કયાંક ગણિતની ગમ્મત, કયાંક સાધારણ બુદ્ધિનો વાણોતાણો કોયડામાં છે.

'શેઠ શેઠાણી બે, લાડવા આવ્યા ત્રણ; ભાગ્યા વિના બરાબર વહેંચાશે.' બાળક મુંઝાશે. શેઠ અને શેઠાણી

એ બે જણાં છે તો દોઢ દોઢ લાડવો આવે. ભાંગ્યા વિના શી રીતે બંધરાવવું ? ત્યાં કોઈને સૂઝશે કે શેઠ એક અને શેઠાણી બે એટલે ત્રણ જણાં છે, માટે એક એક લાડવો વહેંચી શકાય. આમાં જરા કસરત છે, થોડો એવો ટુચકો છે. એવા ટુચકાઓ ગમ્મત આપે છે.

અંતકડીની રમત સૌને જાણીતી છે. કોઈ કોઈ છોત્રાલયો 'રાત્રિ પ્રવૃત્તિ' તરીકે એને ખાસ વાપરે છે. મુસાફરીમાં વાર્તાઓ અને અંતકડી મોરંગ કંપાવનાર છે. અંતકડીની રમત જૂની જૂની કવિતાને તાજી કરવાનો અને પક્કી કરવાનો ઉપાય છે; પણ સૌથી સુંદર ગુણ તો પટપટ કવિતાઓ સંભારી શકવાની આવડત વાપરવાનો, નહિ કે બતાવવાનો છે. અંતકડી કે એવી કોઇ રમત હારજીત માટે કે પ્રદર્શન માટે થાય ત્યારે તેમાંથી આનંદ ઊડી જઈ વેર વગેરે જાગે છે ને છોકરાં લડી પડે છે તે ધ્યાન રાખવું. અંતકડીમાં તો આપણને મોટાંને પણ મઝા પડે છે. દરેકને બે પાંચ કવિતા, એકાદ બે લોકગીતો કંઇ કંઈ એવું આવડે જ છે. અંતકડીની રમત બા રમાડવા બેસશે તો બાપ ચોપડાં છોડીને રમવા આવશે અને બાપા રમાડવા બેસશે તો બા ઘડીકવાર અબોટ પડતો મુકીને કે અબોટ કરતી કરતી તેમાં

જોડાશે. ઘરમાં વાળુ કર્યા પછી ઉપરની પ્રવૃત્તિઓમાં અંતકડીનાં પ્રવૃત્તિ સુંદર અને નિર્દોષ આનંદ આપનારી છે. અંતકડી કવિતાની રમી શકાય તેમ જ નામ-વાચક શબ્દોની, ભૌગોલિક સ્થળોની કે કહેવતો પણ રમી શકાય. અંતકડી વખતે કેવી ગમ્મત જામે છે. નાનાં બાળકો અને મોટાં બાળકો કેવી આતુરતાથી રમત જોવે છે વગેરેનું ચિત્ર મીઠું લાગે છે.

ગણિતના કોયડાઓની ગમ્મત પણ ઘણો આનંદ આપનારી છે.

બાળશિક્ષણ કે આનંદમાં ખરી વાત દિશા ઉઘાડવાની છે. આવી જાત જાતની ગમ્મતો દ્વારા આનંદ સાથે બાળકો સામે નવા નવા વિચારના, અભ્યાસના, શોધના ક્ષેત્રો ખુલ્લા મૂકી શકીએ છીએ. બાળકોમાં સ્વભાવ વિવિધતા છે, બધાંને બધી ગમ્મતો બહુ ઊંડેથી ન રૂચે. સાહિત્યપ્રિય બાળક વારતા ઉખાણામાં કે અંતકડીમાં વધારે ગમ્મત લેશે, સંગીતપ્રિય બાલક અંતકડીમાંથી સંગીતનો આનંદ શોધી લેશે, ગણિત સ્વભાવી બાળક ગણિતના કોયડા ઉકેલવા મનને ખૂબ રોકશે, તેના ઉકેલમાં તેને શ્રમ કરવો ગમશે, તેનાં ઉકેલનો આનંદ તેને બહુ ગમશે.

ગણિતનાં કોયડામાં ગણિતના દાખલા હોતા નથી. પણ ગણિતની વ્યવહાર બુદ્ધિ છે. એક રીતે

તો સાધારણ બુદ્ધિનો એ વિષય છે. પણ સાધારણ બુદ્ધિ જ કેળવણીનું બરું પરિણામ અને તેની બરી કિમત છે.

આપણે બાળકોને ઉપર લખ્યા તે જૂદા જૂદા આનંદો વિનોદો આપીએ તેમાં નકલ કરવી એટલે કે અનુકરણનો અભિનય કરવો તેને પણ સ્થાન આપીએ. બીજા કરે તેમ કરવું એ વૃત્તિ બાળકમાં સ્વાભાવિક છે. આ વૃત્તિ સ્વયંશિક્ષણમાં સાધનરૂપ છે. આપણને બોલતાં ચાલતાં બાતાં વગેરે કરતાં જોઈને બાળકો તેમ કરવાની ક્રિયાઓ જાણી લે છે. ને પછીથી જ્યારે તેમ કરવું હોય ત્યારે તે ક્રિયાઓ કરી પોતાનાં કામમાં કામો કરે છે. જૂદા જૂદા અંગ-મરોડો કરીને અંગને સ્ફૂર્તિ અને વ્યાયામ આપવાની સાથે જ અંગ વિક્ષેપમાં રહેલી શરીરના આકારો રચવાની કુશળતા સાધવાની અને તેવી સાધનામાં આનંદ મેળવવાની ઇચ્છામાંથી અભિનય કરવાની શક્તિ વિકસાવતું બાળક એક પ્રકારે અને ઉપરથી કુદરત અને મનુષ્યના અંગોમાં થતા નાજુક સુંદર મરોડોને અનુસરે છે. બાળકોને નવીન લાગે તેવું; હમેશના અનુભવના બહારનું જરા વિચિત્ર એવું જોવામાં તો તે પ્રમાણે કરવામાં ગમ્મત પડે છે: તોતડો માણસ, લંગડો, બુઢ્ઢો, સડાક કરતો, બંજર સુંઘનાર...

આડો, જુદી જુદી રીતે હાથ પગ કે માથું ડોકું હલાવનારો, ને એવી કુટેવો કહેતો કુટેવો વાળો કે આદતવાળો માણસ તેનું ધ્યાન બહુ ખેંચે છે.

માબાપ, શિક્ષક, તેમ જ આજુબાજુની દુનિયાની બાળક ઉપર સચોટ છાપ પડે છે તેથી તેની વિશેષતાઓ કરવા તે જાય છે. બાળકને આપણે બકરૂં બોલાવવું, કાગડો બોલાવવું, બે બે કે ડરાઉ ડરાઉ કરતું જોયું છે. બાપા કરે તેમ બાપના ચશ્મા નાકે ચડાવીને કે બાની જેમ નાનાં બાળકોની બા બનીને બા-બાપાનો વેશ ભજવતાં તેમજ શિક્ષકના ચાળા પાડતાં બાળકો આપણે દીઠાં છે. બીજાં કારણો સાથે આમ કરવામાં બાળકને પોતાની નટવૃત્તિ કે અભિનય કળાને ખીલવવાનું કારણ હોય છે. માટે આપણે તેને ઘરના આનંદોમાં જરૂર જ સ્થાન આપીએ. આથી જાત જાતની બોલીઓ બોલવી, જાત જાતના જનાવરો કે મનુષ્ય સ્વભાવના અનુકરણો કરવા, અથવા વ્યક્તિઓના બાસ બાસ લક્ષણોની નકલ કરવી એ એક આનંદદાયક ગમ્મત છે. ઘણી વાર જ્યારે આપણે એવી ગમ્મત ઉડાવતાં બાળકોને હસી કાઢીએ છીએ, અથવા તો તેમાં બીજાનો ચાળો છે, મશ્કરી છે, એમ કહી તેમને રોકીએ છીએ ત્યારે તેમને પાછળથી તે જ નિર્દોષ ગમ્મતોનો બીજવવા માટે કે બીજાની નિંદા

કયાંની કે હલકા પાડયાની નીચી મઝા લેવા માટે ઉપયોગ કરે છે. આપણે પોતાના ચાળા પણ પાડીએ પડાવીએ એમાં શુદ્ધ નાટક છે એવો જ ભાવ આગળ આણીએ એટલે તેમાં અત્યાર સુધીમાં જે એક જાતનું ચાંદુડીયાપણું આવ્યું છે તે નીકળી જાય આ રીતે જાત જાતના મોઢાં બનાવવાં વગેરેની ગમ્મતોને ઘરમાં સ્થાન છે. જૂનો વખત જતો જાય છે. મજીયારામાં કે વડીલો જીવતાં હોય તે ઘરમાં મા કે બાપુથી બાળકને સૌની દેખતાં રમાડાય, જમાડાય કે રીઝવાય નહિ એ સંકુચિતતા અને વિચિત્રતામાંથી આપણે મુક્ત થતા જઇએ છીએ. આપણાં જ પોતાનાં બાળકોને રમાડવાનું આપણને કેટલું બધું ગમે છે તે આપણે જાણીએ છીએ જેમ જેમ આપણે જૂની શરમ અને જૂનો મલાજો છોડતા જઇએ છીએ તેમ તેમ આપણે બાળકની વધારે પાસે આવતા જઈએ છીએ. અને એમ જ હોવું જોઇએ. બાળકના આનંદમાં આપણો આનંદ કેટલો સમાએલો છે એનો અનુભવ કોને નથી? આપણા બાળકને જેટલું સુખી અને આનંદી રાખીશું તેટલું આપણું ઘર, આપણું જીવન આપણને સુખમય અને આરામદાયક, જીવનમાં મદદરૂપ થશે. બાપ બહારની પ્રવૃત્તિમાંથી ને મા ઘરના કામકાજમાંથી છૂટી થઈ બાળકો સાથે ભળશે ને તેમને ઉપર લખી જાત

જાતની ગમ્મતો આપશે તો બાળજીવનને સુખી કર્યાનો આશીર્વાદ મેળવશે.

આપણે બાળકોને નિર્દોષ આનંદો આપીશું તો તેઓમાં તેમ જ આપણામાં એ આનંદોથી તાજગી અને નવીનતા આવશે. કુટુમ્બપ્રેમ વધારે દૃઢ થશે. બાળકો અને આપણી વચ્ચે વધારે સમજણ થશે ને બાળકો આપણાથી છૂટાં પડી જઇને આપણને સમજતાં નથી તેવાં અથવા આપણાથી સંતાતા ફરે ને બીએ તેવાં નહિ રહે. પરસ્પરનો વિશ્વાસ વધારવા અને તેથી વિકાસ કરીને બાળકો આપણને પોતાનું હૃદય ગમે ત્યારે ઉઘાડું કરીને બતાવ્યા કરે તેવાં રાખવા માટે આપણે તેના આનંદો જાણીએ, તે તેમને આપીએ, ભળીએ ને તેની કદર કરીએ. સાંજનો કલાક અરધો કલાક આપણે આપણી વેપારની કે નોકરીની, વકીલની કે વૈદ્યની, સત્તાની કે સેવાની જંજાલોને ભૂલી જઇએ. આપણાં ઘરકામ, હિસાબ કિતાબ, નોકર ચાકરની વ્યવસ્થા તેમ જ બહારના વ્યવહારોની ચિંતાને કોરે મૂકીએ. એ વખતે આપણું આખું કુટુમ્બ એકઠું થાય ને આવી નાની નાની ગમ્મતો રમતો ઊડે. આપણે આટલું કરીશું એટલે પણ ઘણું કર્યું કહેવાશે.

ઢોંગલીની ફજેત

લેખક :
તારાબેન મોડક

પ્રકાશક :
નાનાભાઈ, ગિજુભાઈ
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગર

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

*

સંવત ૧૯૮૫
ઈ. સ. ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગજાનન વિ. પાઠક

ઢીંગલીની રમત

ઢીંગલી કુરાજાઓના રમકડામાં ગમે ત્યારે ભમરડો સર્વદેશીયોના સર્વકાળનું રમકડું છે જ છોકરીઓનાં રમકડાંમાં ઢીંગલીનું અવલોકન ઉપરથી એમ લાગે છે કે માત્રમાં વાત્સલ્યની ઉપજતી મુદ્રિકા સમજણું થાય છે ત્યારે જેમ માતપિતા ખોળામાં માથું મૂકીને બીજના બાળકને ગમે છે તેમ જ બીજાને ખોળામાં હાલરડું ગાવું, તેને બચી ભરવી વગેરે ક્રિયાઓ પણ તેને ગમે છે. એમ કરવામાં કોઈ વખતે મોટાંઓ તેના ઉપર કે તેના પ્રત્યે જે જે કરે છે તે બધી ક્રિયાઓનું પુનરાવર્તન હોય છે તો કોઈ વાર તેનામાં સાચે સાચી વાત્સલ્યવૃત્તિ પણ હોય છે.

આ વૃત્તિને અનુસરીને બાળક ઘરનાં માણસોને પોતાનું વહાલ ઠાલવવાનું સ્થાન કરવા જાય છે. પરંતુ

તે હમેશ તેના હાથમાં આવતાં નથી ત્યારે તે ગમે તે નિર્જીવ વસ્તુને 'બાળક' કલ્પીને તેની સાથે રમતાં દેખાય છે. એ ઉપરથી જ લોકોને ઢીંગલીઓ ને બાવલાં બનાવવાનું સુઝયું હશે.

ઢીંગલી કે બાવલું લઇને રમવાની ઇચ્છા છોકરીઓની જેમ છોકરાઓ પણ બતાવે છે. પણ આપણા સમાજમાં મળતી "છોકરાઓથી ઢીંગલી ઢીંગલી ન રમાય" "તું છોડી છું કે!" "તું બાયલો છે?" વગેરે શિખામણથી છોકરાઓને ઢીંગલીની રમત મળતી નથી. જ્યાં ઘરનાં માણસો બહુ વાંધો ન લેતાં હોય ત્યાં ઘણા છોકરાઓ એનની ઢીંગલીની રમતમાં જોડાઇ જાય છે પણ ખરા.

જેને ઢીંગલીની પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રમતની ખબર હોતી નથી એવા બાળકના હાથમાં આપણે ઢીંગલી મૂકીને તેની રમત અવલોકશું તો દેખાય છે કે સામાન્યતઃ બાળક પોતાની મા કે બાપનો ભાગ તેની પ્રત્યે ભજવે છે. તેને વહાલથી પંપાળે છે, સુવરાવે છે, બચી ભરે છે, ને વઢે મારે પણ છે. ઢીંગલી એટલે 'બાળક' એવો આરોપિત અર્થ કોઇ કોઇ બાળકે પરત્વે બહુ ચોખ્ખો ને કાયમને માટે રહે છે: એટલે કે બાળક ઢીંગલીને હમેશને માટે બાળક તરીકે જ સાચવે છે. તે પછી

જાય કે ભાંગી તૂટી જાય તો તેને ગમતું નથી. કેટલાંએક બાળક પરત્વે એ વૃત્તિ થોડી વારની હોય છે. એક ક્ષણે તે તેને પંપાળશે ને બીજી ક્ષણે તેને તંગડી પકડીને ફેંકી પણ દેશે. તે ગમે ત્યાં ને ગમે તેમ પડી હોય તો તેની ઉપર લાગણીની બહુ અસર થતી નથી.

ઢીંગલીની રમત પરત્વે બીજું એમ પણ દેખાય છે કે કેટલાંએક બાળકોને તે ખરેખર અંદરથી પ્રિય હોય છે ને કેટલાંએકનો શોખ માત્ર ઉપર ઉપરનો જ હોય છે. એક બે વર્ષની ને એક ત્રણ વર્ષની બાલિકાઓ—સામાજિક વલણથી મુક્ત—એક પ્રદર્શન જોવા ગઇ હતી. બે વર્ષની બાલિકાએ બાવલું લેવાની હઠ લીધી. જ્યારે ત્રણ વર્ષની બાલિકાએ મોતીના તોરણો ને એવી એવી ચકચકિત વસ્તુઓ જોઇ. ઘરમાં પણ ચેલી બે વર્ષની છોકરીમાં બાબલાને રમાડવાની વૃત્તિ ચોખ્ખી દેખાતી હતી. બે ભેગી થાય ત્યારે એક બીજાની રમતો રમવા ચડી જતી છતાં વલણ સ્પષ્ટ હતું. સારાંશ કે સામાજિક વલણ એટલે કે બીજી છોકરીઓને રમતાં જોઇને કેટલીએકમાં ઢીંગલીથી રમવાની ઇચ્છા થાય છે ને કેટલીએકમાં આ જાતની રમતનું સ્વાભાવિક વલણ પુષ્કળ ને કેવળ નૈસર્ગિક દેખાય છે.

આજની ઢીંગલીની રમતમાં સામાજિક તત્ત્વો પુષ્કળ દાખલ થયાં છે. મા દીકરીને ઢીંગલીની રમત રીતસર શીખવાડે છે ને દીકરી પોતાની બાના સંસારનું નાટક કરી કરીને પોતાના સંસારનો પાયો નાખે છે. ઢીંગલીની આસપાસ માબાપ ભાંડુબેન આદિ બધાં તત્ત્વો દીકરી ગોઠવે છે અને મા ઘરનાં માણસોની સાથે જેમ વર્તન કરતી હોય તે બધું તે પોતાની ઢોલકીમાં ભજવે છે ને ફરી ફરીથી તેનાં આવર્તનો કરી આંકની જેમ પાકા કરે છે. છોકરાને ઉંઘમાંથી ઉઠાડીને પૂછીએ કે ચાર સાત કેટલા તો તે જેમ કહી શકે છે તેમ જ દીકરીને પૂછીએ કે જેઠાણી સાથે કેમ વર્તીશ, દેરાણીને કેમ કામે લગાડીશ, પોતાના છોકરાને કેમ રાખીશ ને બીજાને કેમ રાખીશ તો દરેકે દરેક પલાખાના જવાબો એક પણ ભૂલ કર્યા વગર તે આપશે. કેમકે તેનાં સ્વયંસ્ફુર્તિથી કેટલીય વાર આવર્તનો થઈ ગએલાં હોય છે.

ઘણીવાર ઢીંગલીની રમતમાં બાળકો પુષ્કળ ગંદાં તત્ત્વો દાખલ કરે છે. તેમનું જેવું વાતાવરણ હોય છે તેવું આબેહુબ તેઓ રમતમાં બતાવે છે.

ઢીંગલો ઢીંગલીનાં લગ્ન કરીને લગ્ન પ્રસંગનાં બધાં સારાં નરસાં તત્ત્વોના પાઠ પણ બાળકો લે છે.

ઘણી વાર મોટાં માણસો પણ એવાં લગ્ન પ્રસંગમાં ભળે છે ને તેને બગાડવામાં બાકી જ રાખતા નથી. એક વાર આવી રમત ઢીંગલીના લગ્નથી શરૂ થઇ તે તેની સુવાવડ સુધી ચાલી. તેમાં મોટો ભાગ મોટાએ ભજવ્યો હતો. અર્થાત બાળકો આવા પ્રસંગોનું માત્ર બાહ્યદર્શી વાતોનું નાટક કરે છે, જ્યારે મોટાઓ અંદર ભળીને તેમાં ઊંડી અશ્લીલતા લાવે છે.

ઢીંગલીની રમતની આ પ્રકારની સામાજિક બાજુ તો બનતી ત્વરાએ બંધ કરવી જોઇએ અથવા તેને નિર્દોષ સ્વરૂપમાં ફેરવવી જોઇએ. આજની કિન્ડર ગાર્ટન શાળાઓ અને પાશ્ચાત્ય વિચારક માણસો આ તરફ વળ્યાં છે. ઢીંગલીની પ્રચલિત રમત એકાએક ભૂલી જવી મુશ્કેલ છે. બાળકો એક બીજાનું જોઇને અને કેટલેક અંશે પોતાની હોંશથી ઢીંગલી માગ્યા જ કરે છે ને તેને લઇને કાંઈ ને કાંઈ રમે જ છે. માટે ને છુટકે તેમને તે આપીને તેને શકય તેટલી નિર્દોષ રમતમાં ફેરવવી એ વાત જૂદી છે. ને શિક્ષણ પદ્ધતિએ તેને વિકાસનું સાધન ગણી તેને શાળામાં દાખલ કરવી, તેની રમતો ઉપર ચોપડીઓ રચવી, અને તેને શિક્ષણના ઉત્તમ સાધન તરીકે પ્રતિષ્ઠા આપવી એ વાત જૂદી છે. જ્યાં

તેને શિક્ષણનું સાધન ગણવામાં આવે છે ત્યારે ખરી રીતે તેને ઉત્તેજક તરીકે વાપરીને છોકરીઓને શીવવા ભરવાનું ને બીજું ઘરગથ્થુ કામો શીખવવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવે છે. આ કામો સ્વતઃ રસ આપનારા હોઇ શકે જ નહિ, તેને કાંઇક ફોસલામણથી જ દાખલ કરવાં જોઇએ એમ માનીને જ આ જાતનો પ્રબંધ રચવામાં આવે છે. પણ આમાં તો ઢીંગલીની રમતે ય પૂરી રમાતી નથી ને ઘરગથ્થુ કામો પણ બરાબર શીખાતાં નથી. ઢીંગલીની રમતનો વિચાર અને ઘરગથ્થુ કામોનો વિચાર જૂદા પાડીને જ બંને પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી શકે.

હવે ઢીંગલીની રમતને સમાજે આપેલું સ્વરૂપ છોડી દઇને તેમ જ શાળાએ આપેલું સ્વરૂપ પણ છોડી દઇને તેને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વિચારીએ.

સમાજ કે બીજા કોઈ પણ વિચારથી અસ્પૃષ્ટ એવી રમત તો નાનું બાળક જ્યારે પ્રથમ એની મેળે ગમે તે માણસને અથવા વસ્તુને પોતાના બાળક તરીકે રમાડે છે ત્યાં જોઈ શકાય છે. એવાં બાળકોને આપણે તેમના પથરા કે ઓશીકાને બદલે બાવલું આપીએ ને જોઇએ કે તે તેની સાથે કેવી રીતે રમે છે તો જોઈ શકાશે કે તે તેના ઉપર વાત્સલ્ય ઠાલવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોઇ વાર તે ખરો ભાવ રમતમાં

રેડે છે, તો કોઈ વાર તે માત્ર બાહ્ય હાવભાવ ને ક્રિયા જ જાણે શીખતું હોય, જાણે યાની જેમ કરીને બાળક ઉછેરવાનો કારીગરી વિભાગ શીખતું હોય એમ દેખાય છે.

વાત્સલ્ય વૃત્તિ ખરેખર પોષવા જેવી વસ્તુ છે. પરંતુ ઢીંગલીનું સાધન તેને માટે બહુ યોગ્ય નથી. એક તો એ નિર્જીવ હોવાથી તેની ઉપરની ક્રિયામાં રમતપણું અથવા ખોટાપણું હોય છે. અથવા બાળક કલ્પનામાં બહુ તરંગી બની તેનું ખોટાપણું ભૂલી જાય તો તે તંદુરસ્ત રમત રહેતી નથી. આવું તરંગીપણું તો ગાંડપણમાં જ પરિણમે ને ખોટાપણું ન ભૂલે તો ખરા વાત્સલ્યભાવને બહુ અવકાશ રહેતો નથી. એ તો માત્ર રમત થાય છે.

વાત્સલ્ય ભાવ ખીલવવા માટે મૂળ તો જે વસ્તુ ઉપર તે ઠાલવવાનો છે તેની પ્રત્યે ખરો ભાવ ઉત્પન્ન થવો જોઇએ. તેને સાચવવાની, જતન કરવાની, તેનું પાલન પોષણ કરવાની જરૂર ઉભી થવી જોઇએ. બીજું સામેથી તે વસ્તુ ભાવનો પ્રત્યુત્તર અમુક અંશે પણ આપવા સમર્થ હોવી જોઇએ. એ હૃદયના મીલનમાંથી, એકતારતામાંથી પ્રેમ ઉપજે છે.

બાળક ઢીંગલીને થોડો વખત સાચવે છે. કાચની હોય તો જરા વધારે સાચવવી પડે છે ને લુગડાં

ઢીંગલીની રમતો

લોકડાંની હોય તો તો સાચવવાની જરૂર હોતી
નથી. બાળકે ઢીંગલીને સાચવે કરે તો પણ સારું
બાળક નાની બેનને કે ભાઈ સાચવે તેમ ઢીંગલીને
સાચવવી એમાં કેટલોય તફાવત પડે છે. તેને બદલે
નાનો છોડ હોય કે જેને પાણી પાવાથી તે વધે ફૂલે
ફાલે અગર કુતરાં બિલાડાંનાં બચ્ચાં હોય તો તેમાં
પણ તફાવત પડે કેમકે આ ત્રણે બાળક, ગલુડીયું
કે છોડ અંદરથી વિકસતી વસ્તુઓ છે ને બાળકને
સામેથી પ્રત્યુત્તર આપવાની તેમનામાં શક્તિ છે. આ
પ્રકારનાં જીવંત રમકડાંમાં બાળકને સાચેસાચ
જેટલું સાચવવું પડે તેટલું નિર્જીવ ઢીંગલીને કદાપિ
સાચવવી પડે નહિ. માટે વાત્સલ્યભાવ પ્રીતિવવા
ઢીંગલી કામ આપી શકે નહિ તેને માટે નાનાં ભાઇ
બહેનોને રમાડવાં સાચવવાં એ જ સારું છે. ગલુડિયું
કે પોપટ મેના જેવાનો પ્રાણિઉછેર ને ઝાડ
વનસ્પતિનો ઉછેર પણ ઉપયોગી છે. પ્રાણીને
વનસ્પતિમાં બાળક વધારે ભાગ લઇ શકે. વધારે
જવાબદારી રાખી શકે. પોતાની ગફલતનું કેવું ભયંકર
પરિણામ આવશે એની પણ તેઓ કલ્પના કરી શકે
છે અને સારી લાગણીને લીધે આવું પરિણામ
કદાપિ ન આવવા દઇએ એવી સંભાળ તે રાખી શકે
છે. પોતાના પાળેલા કુતરાને રોટલીના કટકા નાખવાનું

કેટલાયે વાનિલા ઑડને પ્રાણી પાવાનું બાળકો બનતાં સુધી ભૂલતાં નથી. આ દૃષ્ટિએ ઢીંગલીની રમત આપણે ત્યાં જરા જ રહે છે. તેનો સાચો પ્રાણ આવવાનું નથી. રમતની ઢીંગલીનો સાચો વધારે સાચો પ્રેમ સંબંધ થવાની અશક્યતાને લીધે જ બાળકો કાં તો તરંગમાં જઈને ઢીંગલીને સામે રાખીને પોતાની તરંગી દુનિયામાં જીવે છે, કાં તો ઘણી છોકરીઓ ભેગી થઈ ઢીંગલીને નિમિત્ત કરી સમાજજીવનનું નાટક કરે છે. અર્થાત વાત્સલ્યભાવને તેમાંથી સાચું પોષણ મળતું નથી ને તેથી એ દિશામાંથી રમત બંધ થઈને બીજું રૂપ લે છે.

તરંગ કે નાટક એ ને અમુક હદમાં છે ત્યાં સુધી વાંધો ન લઈએ પણ આ બંને વસ્તુમાં વિકૃતિ પોષવાનો સ્વભાવ છે. તરંગ બાળકની કલ્પનાશક્તિ ખીલવતો નથી પણ બાળકને ખોટી દુનિયાને હિંમતથી સ્વીકારી લેવાને બદલે તેનાથી ભાગવાનો રસ્તો બતાવે છે. છોકરીઓ ઘણીવાર ઢીંગલીમાં અમુક પ્રકારની બેનપણી કલ્પે છે. સાચી બેનપણી હમેશ એની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તતી નથી પણ ઢીંગલીમાં કલ્પેલી બેનપણી જેમ નવલકથામાં કલ્પેલાં સ્ત્રી પુરુષ હમેશ સૌન્દર્યનો ને ગુણનો ખાણ જ હોય છે, તેમનું સંસાર જીવન તો હમેશ રસરંગથી જ ઓતપ્રોત હોય છે, તેમની આંગળ

અનતાં સુધી કાલે શું ખાશું કે બેન માંદી પડી છે એનો ડૉકટરનું બીલ કયાંથી દેશું એવી ચિંતા હોતી નથી; તેમ આ ઢીંગલી બેનપણી બેનની સાથે બહુ જ પ્રેમથી રહે છે, એની સાથે મતભેદ થતો જ નથી. થાય તો પણ તે હમેશ બેનના કહેવા પ્રમાણે કરવા તૈયાર હોય છે. આ જાતના અનેક તરંગોમાં બાળકો જાય છે ને દિવસે દિવસે મનની નમણાઈ કેળવે છે. તેનાથી ચેતતા રહેવાનું છે. તરંગ અમુક હદ સુધી જ ચલવી લેવા જેવી વસ્તુ છે. ખાવાપીવાની અતૃપ્તિ ભોગવનારાં બાળકો ઢીંગલીનાં મોટાં મોટાં જમણો કરી તેમાં લાડુ મેશુબ ને મોહનથાળના મોટાં મોટાં બટકાં (પથરા કે નળીઆના કટકા) પીરસીને જમે છે. એટલે બાળકો આ રીતે પોતાની દબાવેલી વૃત્તિને છૂટી કરી લે છે ને તેમ તેઓ ભલે કરે. પણ આવે પ્રસંગે બાળકનું અવલોકન કરનારનું કર્તવ્ય તો એ જ છે કે ખાવાની અતૃપ્તિ કે જે બાળકને પેટ પૂરતું પણ ન મળવાથી હોય તે પ્રથમ તેને પૂરતો રોટલો મળે એમ તો કરવું જ જોઇએ. એટલું થયા પછી જે અતૃપ્તિ રહે તેને જ પોષવાને બદલે બાળક બીજાં સર્જનાત્મક કામનાં પરોવાઈ અતૃપ્તિને છોડી દે એમ થવાની જરૂર છે. ખાવા પીવાની અતૃપ્તિ બાળકને રાંધવા પીરસવામાં ભાગ લેવા દેવાથી ઘણીવાર સારૂં

રૂપ લે છે. ચાર કેરી ખાધને પણ તૃપ્ત ન થનાર બાળક કેરીની આખી ટોપલી પોતાના તાબામાં લઈ બધાંને તે વહેંચી આપવાનું કામ કરવાથી ખાવા તરફ બેદરકાર થઇ જાય છે. ઢીંગલીની ઘોલકીમાં પણ સાવ ખોટું ખોટું જમવા કરવાનું રાખવા કરતાં જેનું કાંઈ બની શકે એવું ખાવાનું આપીએ તો રમત વધારે સર્જનાત્મક બની શકે છે. જેમકે કાકડી કે એવું કાંઇ આપીએ કે જે સુધારીને તેમાં મીઠું મરચું નાખીને છોકરીઓ સહેલાઈથી કચુંબર બનાવી શકે. સાથવો ગોળ વગેરે આપ્યા હોય તો તેમાંથી છોકરીઓ રોટલી પૂરી લાડવા વગેરે કાંઇક કાંઈક બનાવી શકે છે. આમ રમત કાંઇક સર્જનાત્મક બને છે. છોકરીઓ મોટી હોય તો સાચે સાચી શાકપુરી વગેરે પણ બનાવી શકે છે ને ઢીંગલીની ઘોલકી સામાજિક ઉજાણીમાં ફેરવાઈ જાય છે. ઘોલકીમાં જે સામાજિક નાટક થાય છે તેમાં વાંધા ભરેલું તો જે ભાગ મોટાંઓ ભજવે છે તે છે. મોટાંઓ બાળકને રમતનું રૂઢ સ્વરૂપ ન આપે ને બાળકોને જેમ રમવું હોય તેમ રમવા દે તો બહુ વાંધો આવે નહિ. બાળકો અંદર અંદર આસપાસની દુનિયાનું નાટક પણ કરશે પણ તેમાં તેઓ જેટલું સમજે છે તેટલું આવશે; અર્થાત્ બાળકો જેવા વાતાવરણમાં

ઉછરતો હોય તેનું પ્રતિબિંબ તેમની રમતોમાં દેખાશે. બાળકોની આવી રમતોમાં જો ગેરલાભ તત્ત્વો દાખલ થતાં દેખાયે તો તે કયાંથી આવે છે તે શોધી કાઢી ઉપાય લેવો જોઈએ. ઘણીવાર શેરીના વાતાવરણમાંથી અનેક અનિષ્ટ તત્ત્વો દાખલ થાય છે. તેમની રમતમાં સામાજિક વ્યવહારનો જે પડઘો પડે છે તેને માટે તો આપણે પોતાને જ પૂછવું જોઈએ. ઘરમાં મોટા માણસો એક બીજા પ્રત્યે અને બાળક પ્રત્યે જે રીતે વર્તે છે તેનું પ્રતિબિંબ બાળકની રમત જોઈને આપણે સમજી લેવાનું છે. આપણે આપણું વર્તન સુધારીશું એટલે બાળકની રમત સુધરવાની છે.

સારાંશ, ઢીંગલીની રમત બહુ સારી ને બાલવિકાસ પોષક છે એમ માનવાનું કારણ નથી; ઉલટું એમાં બાલવિકાસને વિરોધક એવાં ઘણાં તત્ત્વો છે.

ઢીંગલીની રમતને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવાની જરાયે જરૂર નથી. બાળક આગળ શિવણ, રાંધવું કે પીરસવું વગેરે કામો. ચોખ્ખા કામનાં સ્વરૂપનાં આવી શકે છે ને તે બધાં બાળકને સ્વતઃ જ પ્રિય થઇ શકે છે. ઢીંગલીની રમતને રમત મટાડી શિક્ષણની પદ્ધતિ કે સાધન બનાવી દેવા માગીએ ત્યારે રમતનું યે કામ સરતું નથી અને શિક્ષણનું યે થતું નથી.

છતાં બાળકો સ્વાભાવિક રીતે જ્યારે ઢીંગલી આગે છે કે ઢીંગલીની ઘોલકીની રમત રમવા મંડી પડે છે, ત્યારે તે બાસ રોકવા જેવી જ વસ્તુ આની રોકવાનીય જરૂર નથી.

બાળકો તેમની મેળે જે પ્રકારની રમત તેમાંથી વિકસાવે તેનું અવલોકન કરવાનું જ મોટાંઓએ કરવું જોઈએ ને એને તો તે વધારે ક્રિયાત્મક, વધારે સર્જનાત્મક થાય એવી દિશા બહુ વચ્ચે પડ્યા વગર આપી શકતા હોય તો તેટલું કરે. સિવાય બાસ અટકાવવાં જેવાં તત્ત્વો દાખલ થતાં દેખાય તો તેને અટકાવવાં માટે પણ યોગ્ય ઉપાયો લેવા જોઈએ.

બાળકોને ઢીંગલીની રમત રમવા ઉત્તેજવા કે ઉશ્કેરવા તો નજ જોઈએ. બાળક રમવા માંડે તો સામાન્ય નાટક મિશ્રિત રમત જેમ ગણીને તેનાથી ભડકી જવાની કે તે અટકાવવા દોડવાની જરૂર નથી.

માત્ર અવલોકનની જરૂર છે. રમત શક્ય હોય તેટલી વિકાસપોષક બને એમ કરવાની જરૂર છે.

(૨)

પ્રશ્નઃ—શિક્ષણમાં તરંગી રમતોનું સ્થાન શું છે?

ઉત્તરઃ—કેળવણીમાં એક યુગ એવો આવ્યો કે જ્યારે તરંગી રમતોને શિક્ષણમાં રીતસરનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. બાળકો ઘરમાં અને બહાર તરંગી રમતો રમે છે તેમાં તેમની કલ્પનાશક્તિ ખીલે છે એવું માની નિશાળોએ પણ એવી રમતોને કાયદેસરની પ્રતિષ્ઠા આપી હતી.

આની પાછળ એક તર્કદોષ હતો. જ્યારે બાળકોને કોઇ અમુક વસ્તુ લેવાની કે તેને વાપરવાની કે તેનાથી રમવાની ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ તે તેમને મળતી નથી ત્યારે બાળકો એ વસ્તુ ખરેખર પાસે છે એમ મનથી ખોટું ખોટું માની લે છે, અને વસ્તુ ખરેખર પાસે હોવાનો બનાવટી આનંદ લે છે. બાળકો ઘોડો ઘોડો રમે છે તે આ જાતની માન્યતાનો દાખલો છે.

આવી તરંગી રમતોથી કલ્પનાશક્તિ ખીલે છે એમ માનવામાં આવે છે. હવે આ વિચારને જરા તપાસીએ.

ઘોડો ઘોડો રમનારાં બાળકોને ઘોડા ઉપર બેસવાની ઇચ્છા થએલી હોય છે, ને ખરેખરો ઘોડો

મળતો નથી, માટે લાકડીનો કે એવો બીજો ઘોડો કરીને તેઓ રમે છે એવું હમેશ હોતું નથી. કોઇ બાળકને કોઇ વખતે કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કરી ઘોડે બેસવાની હોંશ તૃપ્ત કરી લેવાની જરૂર પડી હશે, પરંતુ આજે તો જેમને ઘોડો એ શું એનું ભાન પણ નથી એવાં બાળકો પણ મોટાં બાળકો પાસેથી ઘોડોઘોડો રમવાની રમત તો શીખી જ લે છે. અહીં તેઓ રમતની પાછળ રહેલ ઘોડે બેસવાના આનંદના તરંગો કરતાં એની અંદર રહેલી શરીરની હીલચાલનો જ આનંદ લે છે.

આથી ઘોડાઘોડાની રમતમાં આપણે માનીએ છીએ તેટલું તરંગીપણું નથી. બાળકો જરા પોતાની જાતને ઘોડા સાથે સરખાવે છે ને મુખ્યતઃ તો તેમાંથી દોડવાનો ને કૂદવાનો આનંદ લે છે. આવી રમતો બાળકો પોતાની મેળાએ રમી લે તો બહુ નાંધો નથી. પરંતુ જ્યારે શિક્ષકો, માબાપો કે મોટાંઓ આવી રમતોને કલ્પનાનું શિક્ષણ આપવાનું એક સાધન બનાવી મૂકે છે, ને તે દ્વારા આનંદ સાથે જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે જ્ઞાન આપવાનો ઉદ્દેશ નિષ્ફળ જાય છે ને ઉલટી રમત વધારે તરંગી બને છે.

ઘરઘરની રમત અને રાજારાણીની રમત વગેરે

બધી રમતોનું આમ જ છે. મોટાંઓ તેમાં ભળીને વધારે તરંગી તત્ત્વો દાખલ કરે છે. જ્યાં સુધી આવી રમતોમાં રમતગમતનું જે દોડવાકૂદવાનું તત્ત્વ વધારે હોય ને આરોપિત અર્થ બહુ લાંબો જોડ્યો ન હોય ત્યાં સુધી આવી રમતો એટલી બધી નુકસાનકારક બનતી નથી.

ઘણી વાર આવી રમતો બાળકોની નાટ્ય વૃત્તિમાંથી જન્મે છે. શાળામાં, ક્રીડાંગણમાં કે ઘરમાં બાળકોની નજરે જે કાંઈ રમુજી કે અસરકારક પડે છે તેનું પુનરાવર્તન કરી જવાની તેમને ઇચ્છા થાય છે. આ માટે તેઓ તેને ભજવે છે એટલે કે તેનું નાટક કરે છે. કેટલીએક વાર અમુક ભૂમિકામાં બાળકને કામ કરવું ગમે છે તેથી પણ તે નાટક કરે છે. એની પાછળ કેટલીએક વાર કેટલીએક અતૃપ્તિ, કેટલીએક બીકો વગેરે હોય છે. આવાં નાટકો કે તરંગી રમતો વિકાસપોષક રહેતાં નથી. દાખલા તરીકે શિક્ષક કે માબાપથી બીતાં બાળકો પોતે જ શિક્ષક કે સત્તાધારીનો પાઠ ભજવે છે; આવીની અતૃપ્તિને લીધે કંટાળીનું કે ફળો વેચનારનું કે જાસ્તજાતની વીનાઓ કબાટમાં રાખી તાણું દેનાર બાનું નાટક બાળકો ભજવે છે; કપડાં ધરેણાંથી અતૃપ્ત બાળકો રોજારાણી કે શ્રીમંત પોડોશીની

છોકરી પોતે જ છે એમ નાટકમાં રમી પોતાની દબાવેલી વૃત્તિને હળવી કરે છે કે તેને માર્ગ-release આપે છે.

આ રીતે માર્ગ મળી જતો હોય ને પરિણામે માનસિક સમતોલપણું આવી જતું હોય તો તો ઠીક છે, પરંતુ ઘણી વાર આવી રમતોમાંથી બાળકો તરંગીપની જવાનો સંભવ છે. આ વસ્તુ માનસિક આરોગ્યને અત્યંત હાનિકારક છે. ખરી રીતે તો આંવાં બાળકોને અતૃપ્તિ ન રહે એથવા તો દબાણ જ ન થાય તે માર્ગ લેવો જોઇએ. કલ્પનામાં તેઓ તૃપ્તિ મેળવી લે તેના કરતાં વાસ્તવિકતામાં જ તેઓ તૃપ્ત થાય એમ કરવાની જરૂર છે પરંતુ એ હરહમેશ શકય હોતું નથી છતાં શકય હોય તેટલું વાસ્તવિક જીવન તેમને મળે તેવી ગોઠવણ કરવાની જરૂર છે. શ્રીમંત, સુસંપન્ન ઘરોમાં તે સારી સુસંપન્ન શાળાઓમાં પણ સિદ્ધાંત ફેરે આવી રમતો ઉત્તેજાય છે તેની તો જરા યે જરૂર નથી. વાસ્તવિકતાની સંપૂર્ણ અશકયતાને કારણે આવી રમતોને કોઇ રીતે ઉત્તેજન આપવાનું ખોટું લેબલ લેવાનું નથી.

ખરો માનસિક અને શારીરિક વિકાસ તો તે તે શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગમાં છે. સુદૃઢ નિરોગી શરીરને કૂદવામાં કે દોડવામાં કોઇ પણ કલ્પિત

આરોપિત કર્યા વિના ખુદબખુદ તે ક્રિયામાં જ અત્યન્ત આનંદ છે. નિરોગી બાળકોને હીલચાલની છૂટ હોય તો તેઓ આન્તર આનંદની ખાતર કલાકો સુધી વાસ્તવિક રમતો રમ્યાં જ કરવાનાં છે–રમ્યાં કરે છે.

આરોપિત અર્થ મૂકી રમતમાં વિશેષ રસ લાવવાના આપણા પ્રયત્ન પાછળ એ વિચાર છે કે મરચાં–મશાલા વગરનાં શાક–દાળ બાળકને કેવી રીતે ભાવશે ? અથવા પાચક કે ક્ષુધા ઉત્તેજક એવી થોડી એક દવા લીધા વગર બાળકને બરાબર ભૂખ કયાંથી લાગશે ને શી રીતે પચશે ? આ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. બાળકના સાદા અને નહિ બગડેલા સ્વાદને આપણે જાણ્યો નથી તેથી તેને આપણે મશાલાનો સ્વાદ પરાણે આપીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે બાળકોનો વાસ્તવિક રમતોનો આનંદ આપણે અનુભવ્યો નથી તેથી આપણે તેમાં તરંગોનો મશાલો ભેળવવા માગીએ છીએ. પરંતુ તેમ કરવાથી હીલચાલ કે કામકાજ માટેની સ્વાભાવિક રૂચી મટી જાય છે; ને પછીથી બાળકને આરોપિત અર્થ ને એવું એવું રમતોમાં વણીને રમાડનાર શિક્ષક કે મોટાંઓની હાજરીની જરૂર પડવા લાગે છે. આમ બાળકની શુદ્ધ રૂચી બગડે છે.

બીજું નુકશાન એ છે કે ઉત્તેજનને લીધે સાધારણ રીતે બાળકના શરીરને કે મનને જેટલું લેવાની જરૂર હોય છે તેથી વધારે તે લે છે ને પરિણામે વિકાસને બદલે રોગ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે સામાન્ય સ્થિતિમાં એક બાળક પોતાના પગની શક્તિના પ્રમાણમાં દસ ફૂદકા મારીને કે પંદર મિનિટ દોડીને બેસી જાય છે, જ્યારે આરોપિત અર્થથી કે મોટાંઓના કહેવાથી ઉત્તેજિત થઈ પચાસ ફૂદકા મારે કે કલાક સુધી દોડે તો તેના પગના સ્નાયુઓને કસરત મળવાને બદલે તે ઉલટા ઢીલા પડશે. મશાલા વગેરે તીખા તમતમતા પદાર્થો નાંખી બનાવેલી વાનીઓ આપણે ભોજનમાં વધારે લઇએ છીએ પરંતુ તેથી પુષ્ટિ મળવાને બદલે પાચનશક્તિમાં મંદતા જ આવે છે.

સારાંશ તરંગી રમતો સામે અમુક હદ સુધી વાંધો લેવા જેવું નથી. રમતની શરૂઆત તરંગથી કદાચ થાય પણ પાછળથી તરંગ બાજુએ રહી જાય અને વાસ્તવિક રમત પ્રધાનપદ ભોગવે ત્યાં વિશેષ વાંધો ન લઈએ. વળી બાળકો પોતામાં રહેલી સહજ નાટ્યવૃત્તિને લીધે જ્યાં જ્યાં તેઓ અમુક ભૂમિકા ભજવવા બાતર તરંગી રમતો શોધી કાઢે છે ત્યાં પણ તેની સામે વાંધો ન હોય. બાળકો જ્યાં જ્યાં

પોતાની અતૃપ્ત વૃત્તિઓને રમતો દ્વારા તૃપ્તિ આપે છે ત્યાં ત્યાં પુનઃ શક્તે તો વાસ્તવિકતામાં તૃપ્તિ આપવી એટલે કે બીજી રીતે વાસ્તવિક જીવન વધારે આપવું કે જેથી વિરોધો નીકળી જઈ સમન્વય ઉભો થાય.

પરંતુ આ બધી જાતની રમતોમાં શિક્ષકોએ કે માબાપોએ ઉત્તેજન આપવાની કે ખાસ ભલામણ કરવાની તો જરા યે જરૂર નથી.

વળી તરંગી રમતો દ્વારા કલ્પનાશક્તિ ખીલે છે એ વિચાર ભૂલભર્યો છે. કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ તો બુદ્ધિના વિકાસ સાથે થઈ શકે છે. તરંગો તો ઉલટાં એ વિકાસને આડે આવનારાં તત્ત્વો છે.

વળી અતૃપ્ત ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરનારી તરંગી રમતો ઉત્તેજવાથી નૈતિક હાનિ પણ થાય છે. એક તો પોતાના વિરોધો, બાંધાઓ કે અતૃપ્તિને પોષવાની આમાંથી ટેવ પડે છે; અર્થાત્ એવી વસ્તુઓને તરંગી રમતો દ્વારા ઉછેરવાનું મળી જાય છે. કેટલાએક માણસો એવા હોય છે કે જેઓ અમુક વખતે કોઇએ તેમને નુકશાન કર્યું હોય કે એવું કશું કર્યું હોય તો તે તેઓ કદિ ભૂલતા જ નથી. આવી વૃત્તિ બાલ્યાવસ્થામાં માબાપ વઢ્યાં હોય કે કોઈએ કાંઇ લઈ લીધું હોય ને તે સામે ન થવાયું હોય તો

તેમાંથી આવે છે. આમાંથી જ વેર લેવાની કે બીજાનું બગાડવાની વૃત્તિ જાગે છે. બીજું સાધારણતઃ બાળકની વૃત્તિ ભૂલી જવાની છે; તેને બદલે આવી રમતો ઉત્તેજવાથી વૈરવૃત્તિ જાગે છે અને પોષાય છે. ત્રીજું એમ છે કે અમુક વસ્તુ આપણી પાસે નથી તો હવે કંઇ નહિ એમ કરી બાળક તેનો વિચાર છોડી દઇ બીજી રમતે ચડે છે, અથવા 'નથી' એ વાતનો સ્વીકાર કરી લે છે ને તે હિંમતથી સહન પણ કરી લે છે એને બદલે જો 'છે' એમ કલ્પનામાં માનીને તૃપ્ત થવાને રસ્તે ચડે અથવા 'નથી' એવી અતૃપ્તિને પોષીને સતત દુઃખી થવાનો રસ્તો લે તો આગળ જતાં તેનું જીવન અત્યન્ત દુઃખી ને નામર્દાઇ ચાળું બની જવાનો સંભવ રહે છે.

તરંગી રમતો વિષે ટૂંકમાં આટલું કહી શકીએ.

નવા આવ્યારે.

લેખક :
ગિજુભાઇ

પ્રકાશક :
નાનાભાઇ, ગિજુભાઇ
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગર

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

*

સંવત ૧૯૮૫
સને ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગજાનન વિ. પાઠક

ઘરમાં કેટલાએક આચારો.

દરેક પણું ઘર એક સંસ્થા અને સ્થાનક છે. દરેક સંસ્થા અને સ્થાનકને પોતાના આચારો હોય છે. આ આચારો તેમના જીવનધર્મમાં પ્રથમ પગથીઆ રૂપે છે. અથવા તો આવા આચારો આપણા વિચારો માટેની એક પૂર્વ તૈયારી છે. યુગે યુગે આચારના વિધિનિષેધો બદલાય છે ને બદલાવા જોઇએ. આચારની વિચારી ફેરવણી વિચારને જીવન્ત રહેવા દે છે. આચારનો જડ કિલ્લો થઈ જાય છે એટલે વિચારો નિર્જીવ –' ફોસીલ ' થઇ જાય છે. આપણાં આજનાં ઘરોમાં જે થોડાએક નવા આચારો લાવવા જોઇએ તે ગણાવીએ. આ નવા આચારો આપણે તો આચરવાના છે જ પરન્તુ તેમને ખાસ કરીને તો નવી પેઢી માટે દાખલ કરવાના છે. નવી પેઢીમાં એ આચારો ઉતરશે એટલે તે તેની જરૂર હશે ત્યાં સુધી પરંપરાથી આગળ ચાલશે.

૧ લો આચાર

કચરાની ટોપલી. ઘરમાં એક કચરાની ટોપલી રાખવી. દરેક જણે કચરો ટોપલીમાં જ નાખવો. પિતા ટેબલ પર બેઠા બેઠા નકામા કાગળ ફાડી ઘરમાં કે બહાર. જ્યાં ત્યાં ફેંકે નહિ. બા શાક સુધારી કચરાને જ્યાં ત્યાં બહાર નાખી ન દે. બધો કચરો ટોપલીમાં જ નાખે. સૌને કહી દેવું કે આમાં કચરો નાખવો. કોઈ નાખવું ભૂલી જાય તો તેને યાદ આપવું, કોઈ નં જ નાખે તો કચરો પાડવાનો કે એવું કામ કે જેમાં કચરો પડે તે કરવામાં અધિકાર જાય. કોઈની પાસે વખતે દબાતથી પણ કચરો નખાવવો પડે.

૨ જો આચાર

ફળીયામાં ડબ્બો. આપણે ઘર સાફ કરી ફળીયામાં કચરો જ્યાં ત્યાં નાખીએ છીએ. દાતણ કરીને ચીરો જ્યાં ત્યાં ફેંકીએ છીએ. કેળાં બાદને છોલ ફગાવી દઇએ છીએ. ઘરમાં ન રાખવું હોય એવું કંઇ ; કંઇ રખડતું હોય છે. આ માટે એક ડબ્બો રાખી એ ડબ્બામાં બધું પડે તો માટે સૌ બાળકોને સૂચના મળે. તેનો અમલ થાય છે કે નહિ. તે ઘરનો વડો જૂએ. ભૂલ કરનાર પાસે ફરી ફરી તેનો અમલ કરાવે.

આ બે આચારો પાળવાથી ઘરની અને ફળીયાની સ્વચ્છતા અને સુંદરતા રહેશે.

૩ જો આચાર

૬૨ અઠવાડીએ બાળવું. બની શકે તો રોજ આપણી આસપાસનો જે કચરો મ્યુનિસિપાલિટિની ગાડીમાં ન જતો હોય કે જવાનો રહી જાય તેને એક ખાડો કરી તેમાં બાળીએ. શહેરોમાં બાળવાની જગા ન હોય ને નાખી દેવાની જગા ન હોય તો સળગું ચૂલામાં બાળી દેવું જરૂરનું છે. બાળકોને તે કામમાં પલોટીએ. તેમને આસપાસથી બાળી દેવા જેવું ભેગું કરવાનું કહેવું. તે તેઓ ઉત્સાહથી કરશે. પછી ભેગું કરેલાની હોળી કરવી. એ એક ગમ્મત થશે. બાળકોને વાતવાતમાં કહી દેવું કે આ કચરો પડયો રહે તો નકામો જગા રોકે, ગંદકી કરે, સડે એટલે મચ્છર અને જીવાત કરે, માખીઓ કરે ને રોગ ફેલાય, સાફ જગા કેવી સાફ ને વળી સુન્દર દેખાય છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું. આ સ્વયં સુધરાઇ આપણાં બાળકો હાથ ધરશે તો સુધરાઇ ખાતાની ઘણી મુશ્કેલીઓમાં મદદ મળશે ને ચેપી રોગો ફેલાતા અટકશે.

૪ થો આચાર

વાળ ઓળેલા ને હાથ મોં સ્વચ્છ. ઘર બહાર સ્વચ્છ થયું. હવે સ્વચ્છ શરીર જોઇએ. એવો રિવાજ દાખલ કરવો કે વાળ કાપે તે ઓળે. ઓળે નહિ તે કપાવી નાખે. પછી તે છોકરો હોય કે છોકરી હોય. અને વાળ ઓળવાનું આવ્યું એટલે હાથ મોં

સ્વચ્છ રહેવાના જ. અત્યારે ઘણે ઠેકાણે એવો રિવાજ તો છે જ કે સ્વચ્છ હાથ મોં ને માથું હોય તો બહાર જવાય પણ એકલી બહિર સ્વચ્છતા ઢોળમાત્ર થાય. બીજાને માટે થાય. બરી વાત પોતાના આનંદ અને અંગત સત્ય માટે હોય. માટે ઘરમાં સ્વચ્છ હાથ મોં વાળ રાખીને જ ફરવાની આદત જોઇએ. આ સ્વચ્છતાની આદત અને વરણાગીયાપણામાં કયાં તફાવત છે તે આપણે જાણીએ જ છીએ અને તેથી તે બાળકોમાં નહિ આવે. આપણો દેશ હાથે ને પગે મોં માથે હજી એટલો બધો ગંદો છે કે આ રિવાજ ન પાળે તે આચારધર્મી નથી એવો વિચાર ફેલાવવો જોઇએ.

૫ મો આચાર–વ્યવસ્થા

આજનાં ઘરો એટલે મોટે ભાગે અવ્યવસ્થા. બાકસ ભાગ્યે જ હાથવગુ હોય. જ્યારે જોઇએ ત્યારે તેની ગોતગોત. એમ જ સુડીનું. એ જ પ્રમાણે રસોડાની કેટલીએક ચીજોનું. વળી ઘરમાં અમુક જગાએ અમુક વસ્તુઓ માટે અને અમુક વસ્તુઓ અમુક જગાએ એવો નિયમ પણ નથી. આથી ગમે તે વસ્તુ ગમે ત્યાં મૂકે છે. ત્યાંથી તેને ફરી જતાં વાર લાગતી નથી. પછી દરેક વસ્તુ ગમે ત્યાં ગોતાયા કરે છે. જેઓએ આ બાબત પોતાના ઘરોમાં કાળજી લીધી છે તેઓ કહી શકશે કે અવ્યવસ્થા કેટલી બધી નાહકની

તકલીફ આપે છે ને વ્યવસ્થાથી આપણને કેટલી સગવડ અને શાંતિ મળે છે. અવ્યવસ્થિત ઘરમાં બાળક અવ્યવસ્થિત થાય છે ને વ્યવસ્થિતમાં વ્યવસ્થિત થાય છે. આ માટે આપણે બાળકને નાનપણથી જ કેટલાએક વ્યવસ્થાના નિયમોમાં ટેવીએ એટલે કે ઘરમાં વ્યવસ્થા વસાવીએ અને બાળકોને તેમાં રહેવા અને વર્તવા દઈએ. બાળકો વ્યવસ્થાપ્રિય થશે. આ માટે લૂગડાં રાખવાની જગાઓ, કામ કરવાની જગાઓ, કોઇને મળવાની જગાઓ નક્કી કરવી. ઘર ગમે તેટલું નાનું હોય તો પણ આ જાતની સમજણથી વ્યવસ્થા રાખી શકાય છે. નાના ઘરમાં કે મોટા ઘરમાં ચાકના લીંટા માત્ર કરવાથી ઓરડાઓ બનાવીને તેની સગવડ મેળવી શકાય છે. લીંટા પાડીને જગાઓ ગોઠવવી. ઘરની જૂદી જૂદી વસ્તુઓ કયાં રાખવી તે નક્કી કરવું. ત્યાં જરૂર પડે તો ચિઠ્ઠીઓ લગાડી રાખવી. જેમકે 'ઘડીઆળ' 'ટુવાલ' 'સુડી' 'છરી' 'છાપાંઓ' વગેરે. બાળકોને તે સ્થૂળ નિશ્ચય બહુ જ ગમશે. તેઓ મોટા ઘરમાં જ્યાં ત્યાં વસ્તુઓ રખડતી હોય છે ત્યાં મુંઝાય છે. આપણે ઝટ ગોતી લઈએ છીએ પણ તેમને તો એક મહાન આપત્તિ થઈ પડે છે. બચ્ચપણ આવી બાબતોમાં નિશ્ચિતતા, સ્થિરતા માગે છે. આપણને

ક્વચિત્ કેટલીએક વ્યવસ્થા વિના ચાલતું હોય છતાં બાળકની દૃષ્ટિએ ને તેમની ખાતર પણ તે રાખવી જોઇએ.

૬ ઠ્ઠો આચાર-શાન્તિ

આજે આપણાં ઘરો ઘોંઘાટનાં કારખાનાં જેવાં છે. લગભગ બધાં માણસો તાણીને બોલે છે. ક્રોધ બેઠું છે તેથી નહિ પણ એવી ટેવ જ પડી ગઈ છે. બે જણાં વાતો કરતાં હોય છે છતાં દૂર દૂર સંભળાય તેમ, દસેજણ વાતો કરતાં હોય તેટલો અવાજ ક્રોધીને બોલે છે. આથી આખું વાતાવરણ ગડબડવાળું બને છે. ક્રોધને આ વાતાવરણમાં શાંતિથી વાંચવું વિચારવું આકરું પડે છે. તેમાં મોટાં કે નાનાં હરકોઈને આવા ઘોંઘાટમાં સ્વસ્થ નિદ્રા નથી આવતી. નિદ્રા શ્રમને લીધે આવે છે તો પણ તેના ઘોંઘાટની અસર મગજ પર તો થયા જ કરે છે. વળી તાણીને વાતો કરનારાઓ સૌથી પોતે વહેલા થાકે છે. તેમનો પ્રાણ નિરર્થક ખર્ચાય છે તેમનાં જ્ઞાનતંતુઓ Nerves કમતાકાત થાય છે. માણસ આખરે તપી જાય છે. એકાગ્ર વધારે પ્રમાણમાં થવાતું નથી. બાળકોને તો આવા વાતાવરણમાં એક પ્રકારની ઉશ્કેરણી excitement આવે છે. તેઓ કોમકાજમાં અસમતોલ બને છે, તેઓના જ્ઞાનતંતુઓ કોમળ હોવાથી એકદમ હલી જાય છે, ને પછી તે

અધિક પ્રમાણમાં કામ કરી પાછળથી ઢીલા-છેક નબળા પડી જાય છે. ઘોંઘાટવાળા વાતાવરણમાં બાળકો કેવાં અશાન્ત અને તાણવાળા હોય છે તે જોવાથી માલુમ પડે છે. આ આપણું ઘરનો સ્વભાવ શહેરમાં જ્યાં જૂઓ ત્યાં દેખાશે. આપણી બજારો, રેલ્વે ગાડીઓ, ધર્મશાળાઓ, નાતની જમવાની જગ્યાઓ અને મંદિરો સુદ્ધાં બધાં સ્થળોમાં પુષ્કળ ઘોંઘાટ નજરે પડે છે. આ આપણી કુટેવ છે. આપણી આ એબને માટે બીજા દેશના શાન્તિપ્રિય લોક આંગળ શરમાવું પડે તેમ છે. આપણી શક્તિનો હ્રાસ કરનારી આ ટેવને નાબુત કરવાને નવી પેઢીઓમાં આપણે એક નવો જ આચાર દાખલ કરવો પડશે અને તે હળવેથી બોલવાનો. દરેક માણસ હળવેથી બોલે. તે માટે ખાસ કાળજી રાખે. શરૂઆતમાં કૃત્રિમતા લાગશે, ફાવશે નહિ પરન્તુ થોડા જ વખતમાં ઘરનું વાતાવરણ શાન્તિથી સુખદ થઈ પડશે. આપણા જીવને તાઢક વળશે. નવા આવનારને બોધક અને શ્રેયદાયક થશે. બાળકોને તો એક અમૂલ્ય પોષણ મળશે. આ બાબતમાં ઘરનાં માણસોએ અને ખાસ કરીને જવાબદાર મોટાં માણસોએ કાળજી રાખવી પડશે.

૭ મો આચાર

ખાસ પ્રયોજન વિના દૂરથી ન જ બોલાવાય.

ગરબડને વધારનાર તેમ જ અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરનાર

નવા આચારો

એક બીજી ટેવ એક બીજાને દૂરથી બોલાવવાની કે વાતો કરવાની છે. એક માણસ દૂરથી બીજા સાથે વાત કરવા માંડે છે. પહેલા માણસ પાસે બીજા વાતો કરનારા કે પૂછનારાઓ હોય છે. તેઓ એક તરફથી પૂછપૂછ કરે છે, બીજી તરફથી વાત ચલાવે છે. આ પહેલા માણસને આકરું પડે છે. આસપાસના માણસો કંટાળે છે. બીજા માણસને સંતોષ થતો નથી. માટે માણસોને કામ પડે ત્યારે ઝટ ઉઠીને પાસે જવું ને વાત કરી લેવી. સિવાય કે વાત કરનારાઓ ઘણે દૂર હોય અને આસપાસ બીજાઓ ન હોય. બાળકોને મોટાંઓની આ ટેવને લીધે ઘણી માઠી અસર થાય છે. તેઓ દૂર ઉભાં ઉભાં 'એ બા આનું શું?' 'એ બા આમ કરું?' એમ કર્યા કરે છે. બા કે બાપા કામમાં હોય છે. તેઓ વાતમાં કે લખવામાં હોય છે. જવાબ દેતાં વાર લાગે છે કે તુરત બાળક બીજી વાર બોલાવે છે. બાળક વધારે ને વધારે અધીરું થઈ બોલાવ્યું બોલાવ્યું કરે છે. આથી બીજાઓને વિક્ષેપ થાય છે. બાળકોને તો ખાસ કરીને આ આચાર આપી દેવાનો કે 'જૂઓ ભાઇઓ વાત કરવી હોય તો પાસે જઇને વાત કરો. દૂરથી નહિ.' તેઓ એક બીજા પણ પાસે જઇને જ વાત કરે. વાત કરવાની બરી જરૂર હોય તો તેટલી મહેનત અને ધીરજ કેળવશે અગર વાત

નકામી હશે તો તેઓ વાત જ કરવાનું છોડી દેશે. એમ જ આપણી સાથેની વાતચીત પરત્વે પણ બનશે. પરન્તુ ક્યારે દૂરથી બોલવું તેના યોગ્ય પ્રસંગો આપણે જ બતાવીએ એટલે ધીમે ધીમે બોલવાના પ્રસંગો તેમના ધ્યાનમાં આવી જશે.

૮ મો આચાર

ટકોરા મારવા. બારણા બંધ હોય ને કોઇના ઘરમાં જવું હોય તો અંગ્રેજ લોકોમાં એવો રિવાજ છે કે બારણા પર ટકોરા મારે. અંદરથી જવાબ આવે કે 'અંદર આવો' એટલે અંદર જવાય. આફ્રિકાના સ્વાહીલી જાતના જંગલી લોકોમાં અંદર જતાં પહેલાં 'હોડી' કહેવું પડે છે. અંદરથી ઉત્તર આવે કે 'કરીબુ' ત્યારે અંદર જવાય. આપણે ત્યાં 'કાં કોઈ છે કે ?' એમ કોઈ કોઈ ઠેકાણે અવાજ મારી ઘરમાં જવાનો રિવાજ છે. ઘરમાં વહુવારૂઓ હોય અને મોટાંઓને ઘરમાં જવું હોય તો 'ખોંખારો' ખાવામાં આવે છે. આ બે ન હોય ત્યાં ઝાડપ દઈને અંદર પેસવામાં આવે છે. આપણે બંધ બારણે કે હમેશ ખુલ્લે બારણે કામ કરતા નથી તેથી બે રિવાજ રાખવા પડે. બારણાં બંધ હોય ત્યારે ટકોરા મારવાનો અને ખુલ્લાં હોય ત્યારે 'છે ક્રોસ' અગર ઠીક લાગે તેવો શબ્દ કે વાક્ય. પરન્તુ આપણે ત્યાં આ આચાર વધારે કાળજીથી કેળવવો.

તો જોઇશે જ. જૂનો આચાર પડી ગયેા છે. નવાના અભાવે લેાકેા ઝટ દઇને કામ કરતા હેાઇએ કે બેઠાં હેાઇએ ત્યાં આવીને માથા પર ઝઝુમે છે. આપણી ટેવ બાળકેા તેા લેઈ જ લે. તેઓ તેા ગમે ત્યાં વગર પૂછયે ઘુસે છે. તેઓ કયાંઇ ન જાય એમ કહેવાનું નથી પરન્તુ કયાંઈ અંદર જવું હેાય ત્યારે પૂછીને, ટકેારા મારીને જાય તેમ બતાવવું જોઇએ. ઘણીવાર જોવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે બારણાં બંધ હેાય છે ત્યારે બાળકેા અને કેટલીએક વાર તેા મેાટાંઓ બારણાં ઢબઢબાવે છે. ધડધડ અવાજ કરી મૂકે છે. તરત જ ઉભા થઇ બાળકને આપણે બતાવવું કે અંદર આવવું હેાય તેા શું કરવું. બાળકને ઘણું બતાવીએ છીએઃ જેમકે પાયખાને જવું હેાય તેા આ રસ્તેા, થાળી જેતી હેાય તેા પણેથી, એમ જ ઘરમાં બંધ બારણાં હેાય તેા આ રીતે અવાય તે આસ્તેથી બતાવવું. બાળકેાને આવું આવું રમત રૂપે પણ ગમે છે. ટકેારામાં કેટલેા બધેા ચમત્કાર છે તેની ગમ્મત આવે છે. ટકેારાનેા તુરત જ જવાબ મળે છે ત્યારે વ્યવસ્થાના આ નિયમથી પેાતે પણ સંતેાષ પામે છે. ઘરમાં પણ બાળકેા જ્યારે બારણાં બંધ હેાય ત્યારે તેા ટકેારા મારીને જ બારણું ખેાલાવે. તેઓ એક બીજાની ઓરડીમાં જવા માગતા હેાય તેા ટકેારા મારીને. બંધ રસેાડામાં જવા માગતા હેાય તેા

ટકોરા મારીને જાય. આપણે મોટાંઓએ તેમ વર્તી બતાવવાનું છે. 'એ ઉઘાડો' 'અંદર કોણ છે?' 'એ ઉઘાડો' 'અંદર કોણ છે?' 'ઉઘાડો છો?' એવા હોકારા આપણે કરતાં અટકી જઈશું એટલે બાળકો પણ અટકશે. બાળકોએ એક વાર આ આચાર પકડ્યો એટલે તો તે તેમને ગમી જશે.

૯ મો આચાર

પગ લૂછીને કે ધોઈને ઘરમાં આવવું. જૂનો આચાર પગ ધોઈને ઘરમાં આવવાનો છે. આ આચાર ખૂબ સુંદર છે. બહારથી આવનારના પગે ચોંટી કોઈ પણ જાતનો કચરો કે જંતુઓ ઘરમાં ન જાય તે આવશ્યક છે. પરન્તુ શિયાળાની ઠંડીમાં પગ ધોતાં ટાઢ વાય. બાળકોને ત્રાસ થાય. માટે તે રિવાજની સાથે અને ઉક્ત ઠંડીનાં કે એવા સમયે તેને બદલે પગ લૂછીને ઘરમાં આવવાનો રિવાજ દાખલ કરવો. સાથે જ ઘરનાં બારણાં પાસે પગલુછણું વસાવવું. તે ઉપર પગ ઘસીને સૌ આવે. પગ ભીના ડાઘાવાળા કે કોરા હોય; ગારાળા હોય કે જોડામાંથી કાઢેલા હોય પણ પગલુછાણા પર ઘસાઈને જ આવે. એવી ધારી પડી જવી જોઈએ. ચોમાસામાં તો ખાસ કરીને આવા લુછાણાની સર્વત્ર જરૂર છે. બહારથી ભીના કે ગારાવાળા પગ લૂછીને કોઈનાં ઘરમાં જવું ગંદું અને ગંદકી વધારનારું છે. બાળકો તો આ

બાબંતમાં હજી સુધી અજાણ હોઈ સાવ બેદરકાર રહે છે. તેમને પગે ધણું ધણું ચોંટેલું ઘરમાં આવે છે. આપણે ઘરના બારણા પાસે પગલુછણું રાખીએ. પોતે તે પર પગ ઘસીએ ને બાળકને તે પર ઘસવાનું બતાવીએ... પગલુછણું વારંવાર ખંખેરીને અને તડકામાં નાખીને સ્વચ્છ રાખીએ:

૧૦ મો આંચકો

બારી બારણાં બંધ કરવાં ઉઘાડવાં. આપણે જોઈશું તો જણાશે કે આપણે બધાં ઘરનાં બારી બારણાં, કપાટના બારણાં, ટ્રંકના ઢાંકણાં ધડધડ ઉઘાડીએ અને ધડધડ બંધ કરીએ છીએ. એમ કરવાનું શું કારણ છે? આપણામાં એની ચીડ જ નથી. આપણા કાનને એ કર્કશ લાગતું જ નથી. એવી આપણને બુરી આદત પડી ગઈ છે. એટલા આપણે સંસ્કારી નથી. આ કુટેવ થોડા જ વખતમાં સુધારી શકીએ તેમ છીએ. આપણે જાતે થોડીએક કાળજી રાખીએ, બાળકોને તેમ કરવા બતાવીએ. એટલે એક પ્રકારની વ્યવસ્થા આવશે. બાળકોને કહીએ, જુઓ આમ બારણાં બંધ થાય છે. આમ બંધ કરવું કેવું અમે એવું છે? આમ બંધ કરીએ કે ઉઘાડીએ છીએ ત્યારે ત્યારે કેટલો બધો ઘોંઘાટ થાય છે? આમ કરતાં કેટલો ઓછો ઘોંઘાટ થાય છે?

૧૧ મો આચાર : રજા વિના કોઇની ચીજ ન લેવાનું

આ બાબતમાં આપણે વધારે મહેનત લેવી પડશે. આપણને કોઇની ચીજ વગર રજાએ ઉપાડીને જોવામાં, તેનો ઉપયોગ કરવામાં, તેને ઉપાડીને ફેરવવામાં, તેને પોતા પાસે થોડો વખત રાખવામાં, તેને પાછી લીધી ત્યાં ન મૂકવામાં કશી શરમ જ આવતી નથી. એ બદઆદત આપણને કેવળ સ્વાભાવિક થઇ પડી છે. જેની ચીજ લઇએ છીએ તેને ગોતવી પડે છે. તેની વ્યવસ્થા વીંખાઈ જાય છે. તેનો સમય અને પ્રાણ ખર્ચાય છે. ને લેનાર તો નકટો જ રહે છે. "લ્યો એ તો આ રહી; મેં લીધી હતી." અત્યારે તો એવું છે કે લેનારને કંઇ કહીએ તો ઉલટું સામેથી તે કહે છે, 'તમે કેટલા અનુદાર છો. કેટલા એકલપેટા છો. કેટલા લોભી છો. કેટલા sensitive છો. એમાં શું થઇ ગયું?" પણ આવો જવાબ બદઆદતને લીધે છે. વધી ગએલી બેશરમીને લીધે છે. બીજાઓની ચીજો આપણે આ રીતે લેતાં અટકીએ અને આની સામે સુટેવ બંધાઇ જાય ત્યાં સુધી ઘરમાં પણ આપણે એક બીજાની ચીજ પૂછીને જ લઇએ. બેશક જે ચીજો સૌને વગર પૂછ્યે લેવાની હોય ત્યાં કોઇને પૂછવાની જરૂર નથી: જ્યાં ચીજો ભેળી રાખી હોય અને લેવાની સંમતિ

હોય ત્યાં ક્રોધને પૂછવાની જરૂર નથી. જ્યાં એકબીજાની ચીજો લેવાય છતાં ક્રોધને માઠું લાગતું નથી અગર અગવડ ઉત્પન્ન થતી નથી ને પાછી તો મૂકી જ દેવાની હોય છે ત્યાં પણ આમ વર્તવાનું નથી. પરન્તુ જ્યાં ચીજો એક બીજા જૂદી રાખે છે ને વગર રજાએ ન જ લેવી એમ ઇચ્છે છે ત્યાં તો વગર રજાએ ન જ લેવાય. બાળકોમાં આ બાબતમાં ઘણીવાર કજીયા થાય છે. બાળકોને આપણે આપણા જ વર્તનથી અંદર અંદર એ પ્રમાણે વર્તવાનો નિયમ આપીને એક બીજાની ચીજો પ્રત્યે માન ઉપજાવીએ. સંસ્કારી કુટુમ્બોમાં આવી કુટેવવાળો માણસ હાંસીપાત્ર અને ધૃણાપાત્ર બને છે. આપણને કે બાળકને ચીજો જોવાનું મન થાય છે. એ જોવી એમાં હરકત ન હોય તો જરૂર જોવી. આપણી ચીજો બીજાઓને બપ હોય તો લે અગર જોઈને ખુશી થાય. માત્ર એટલું જ થવું જોઈએ કે આપણે પહેલેથી જરા પૂછી લઈએ. બાળકમાં પણ તેટલું પાળવા સમજણ અને આચાર જગાડીએ.

૧૨ મો આચાર

રજા વિના ક્રોધના કાગળ વાંચવા નહિ. પત્રો વાંચવા નહિ. ક્રોધ લખતું હોય તો મોં ધાલીને જોવું નહિ. આપણી ટેવો આથી ઉલટી છે. માત્ર જિજ્ઞાસાથી જો તે જોયા કરવું તે સુધડ નથી. એ એક જાતની

માનસિક માંદગી છે. ઘણી વાર આપણને કાગળોમાં હિત હોય છે. તેવું હિત હોય ત્યારે આપણને વાંચવાની જિજ્ઞાસા થાય તે ઠીક છે. આપણે વાંચવાને તલપાપડ થઈ રહીએ તે પણ સમજાય તેમ છે. પણ જરાક રજા લઈને વાંચીએ કે જોઈએ તો જ સારું. આપણને હિત ન હોય છતાં જે તે જાણવું એ કેવળ ભાર છે એટલું જ નહિ પણ ઘણી વાર એવું જ્ઞાન આપણને જ પીડા રૂપ થાય છે. જો આપણે રજા લેવા જઈશું તો આપણને નકાર મળશે એવી ખાત્રી હોય તો તો જરૂર છાની રીતે ન જ વંચાય. એમાં નીતિદોષ છે. પોતાને પણ લગતા હોય તેવા વાંચી શકાય એમ કહેવાની જરૂર જ નથી. પોતાના અતિ આત્મિયના લખાણો કે કાગળો વાંચવા માટે રજા લેવી અગર વિવેક વાપરવો એમાં આત્મિયતાની ન્યૂનતા છે : એવો વિવેક કૃત્રિમતા માત્ર છે. અગર એવો વિવેક સભ્યતાની અતિશયતા કે જડતા છે. જેમની વચ્ચે કશું છાનગી હોય જ ન શકે એવા સંબંધીઓ વચ્ચે આ આચાર કેળવવાની કશી જ આવશ્યકતા નથી. છતાં આપણે ઘર બહાર સમાજમાં જઈને ઉભા રહીએ ત્યારે આપણે સૌના હકકો સાચવીએ જ. એમ જ આપણે બાળકો સામે કરી બતાવશું તો જ તેઓ જાણશે ને જાણ્યા પછી શીખશે. આપણા દેશની આ ખામી માટે આ નવા આચાર ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવો આવશ્યક છે.

૧૩ મેા આચ્યાર

બત્તી ઉપાડવી. જ્યાં વીજળીની બત્તીઓ હોય છે અગર જ્યાં શ્રીમંતોનાં ઘરેામાં ઠામ ઠામ બત્તીની વ્યવસ્થા હેાય છે ત્યાં મુશ્કેલી નથી જણાતી. મધ્યમ વર્ગ અને ગરીબ વર્ગમાં જોવામાં આવે છે કે ઘરમાં એકાદ બે બત્તીઓ હેાય છે ને તેનાથી બધેા વ્યવહાર ચલાવવાનેા હેાય છે. ત્રણ જણ કામ કરતાં હેાય છે ને બીજો જણ ઘડ દઇને બત્તી ઉપાડે છે. બીજાને કારણ છે તે અગત્યનું એવું બત્તીનું કામ છે પરન્તુ તેથી તેણે બત્તી એકાએક ન લેવી ઘટે. પેલી બત્તી પાસે બેસીને કામ કરનારને એકાએક અંધારૂં થતાં અટકી જવું પડે છે. મેાટાંઓ આ ભૂલ પ્રથમ કરે છે. મેાટાંઓ એટલે અધિકારી, તેમને તેા પૂછવાનું ન જ હેાય. તેઓ નાનાંઓની રજા શા માટે લે! પણ થેાડા જ વખતમાં નાનાંઓ અંદર અંદર મેાટાંઓને વર્તતાં જોઇ તે પ્રમાણે આચરે છે. જે માણસ બત્તી પાસે બેસી કામ કરતેા હેાય તેની રજા લીધા પછી જ તે ઉપાડાય. જેમ રજા લેવાનું બતાવીએ. તેમ જ રજા તુરત આપવાનું પણ બતાવીએ ખરી રીતે અહીં રજા આપવા લેવાનેા વિવેક નથી પણ અગાઉથી ખબર આપી બત્તી લેવાની છે. ઘરમાં એકાદ બે બત્તીઓ હેાય તેા તે વારંવાર લેવી તેા પડે જ અને જોઇએ ત્યારે મળે

નહિ અગર એકાએક અક્ષરથી ઉપડે. આ બન્ને સ્થિતિ ખરાબ છે, માટે લેનાર કહે કે 'જરા બત્તી લઉં છું, હમણા લાવું છું.'

૧૪ મો આચારઃ નિશ્ચિત સમયો

આપણે ઘરના કામકાજને વ્યવસ્થિત કરવું હોય તો ઘરની કેટલીએક પ્રવૃત્તિઓના સમયો નિશ્ચિત કરવા પડશે. આ સમયો ખાસ એવા જોઇએ કે જે નિશ્ચિત ન રહે તો ગોટાળો થાય. દાખલા તરીકે જમવાના સમયો. દરેક જણ ગમે ત્યારે જમવાનું માગે, એક આઠ વાગે, એક નવ વાગે, એક અગિયાર વાગે, એક ત્રણ વાગે, તો રાંધનાર અને રસોડાની સાથે જોડાએલા સઘળાંઓ ત્રાસી જાય. તેઓને એકના એક કામમાં ગુંચવાઇ રહેવું પડે અને બીજે કયાંઇ જઇ આવી શકે કે નિશ્ચિત કામ કરી શકે નહિ. માટે જમવાના સમયો ઘરની અને ઘરના જૂદા જૂદા માણસોની વધારેમાં વધારે સગવડ સચવાય તેમ નક્કી જ કરવા. એમાં અપવાદ થાય તે ભલે. ઋતુ પ્રમાણે સમયો ફરે તે જૂદી વાત. બાળકોને આપણું સમયપત્રક લાગુ નં કરીએ. પરન્તુ ટુંકે ટુંકે અંતરે ભલે બાળકોને ખોરાક મળે તેવી ગોઠવણ કરીએ, છતાં તેમાં પણ સમયની નિશ્ચિતતા તો જોઇએ જ. આમાં પણ અપવાદને અવકાશ છે. ઘરના મોટાઓ ગણાતા હોય અગર કમાતલ અંગ હોય તેમને જ

અનુકૂળ સમયપત્રક એમ નહિ પરન્તુ સૌને અનુકૂળ જોઇએ. આપણા ખાવાના સમયો થોડા અને લાંબા અંતરના હોય તો તે બાળકોને લાગુ ન પડે.

૧૫ મો આચાર : રૂમાલ ટુવાલનો વપરાશ

આપણે જોઇએ છીએ કે મોટી ઉમ્મરના લોકો પણ પોતાના હાથ ધોતીયાથી કે સાડલાથી ઝડ ફરતાને લુઈ નાખે છે. તેઓ તેઓનું નાક ખંખેરી હાથ જ્યાં ત્યાં ભૂસે છે. પછી તે આટલો હોય કે પાટલો હોય. જમીને પણ પીળા અને ચીકણા હાથ પર જે કપડું હાથ આવે તેનાથી લુવે છે. આથી સ્વચ્છતા સચવાતી નથી. જે તે કપડાં અને જગાઓ બગડે છે. માટે દરેક ઘરમાં અવશ્ય એક ટુવાલ અમુક ચોક્કસ જગાએ ટાંગવો જ જોઇએ. તેની પાસે પાણીની બાલદી અને સાબુનો કટકો રહે. હાથ ગંદો થયો એટલે હાથ ધોઇ ટુવાલથી લુવાય. વળી દરેક જણ પોતાના ખિસ્સામાં નાનો એવો રૂમાલ રાખે. નાક સાફ કરીને તે રૂમાલ વાપરે અગર હરકોઇ કામ કરતાં હાથ જરા મેલા થયા તો તે રૂમાલથી લુછ નખાય. આપણને પોતાને આની ટેવ પાડતાં વાર લાગશે. બાળકને તો આપણા સારા વાતાવરણમાં રાખવાથી જ તેની છાપ પડશે ને ધીમે ધીમે તે આપણી જેમ વર્તશે. તેને આપણે રૂમાલ ટુવાલનો ઉપયોગ તો કરી બતાવીએ જ.

૧૬ મો આચાર

સૌથી છેલ્લે આ અતિ મહત્ત્વનો આચાર આપણે અઢીશ આભડીશના ઊંધા નિયમો પાળીએ છીએ, પણ ક્યાં થુંકવું, ક્યાં પેશાબ કરવો, ક્યાં હગવું, ક્યાં શેડા કાઢવા તેનો જરા પણ વિચાર કરતા નથી. તેમ જ આપણે જાત જાતની શરમ અને સભ્યતાની વાત કરીએ છીએ પરન્તુ ગમે ત્યાં ગમે તેની નજરે પડે તેમ પણે પેશાબ કરતાં કે હગવા બેસી જતાં લજ્જાતા નથી. આ આપણું મોટામાં મોટું દૂષણ છે. એનું નુકશાન ઘણું જ છે. એ છે ત્યાં સુધી આપણે ઝીણા ઝીણા રોગોમાંથી મુક્ત નથી. એ દૂર નથી કર્યું ત્યાં સુધી આપણી અને જંગલી અવસ્થાના લોકો વચ્ચે થોડા જ તફાવત છે. તે આપણને ઉતારી પાડે તેવો છે, કારણ કે આપણે તેમનાથી વધારે ભણેલા છીએ અને વધારે સમજદાર હોવાનો આપણો દાવો છે.

પ્રથમ આપણે દરેક જણ પોતપોતાના ઘરને સંભાળીએ. પરામાં અને આજુબાજુમાં આવી જાતજાતની ગંદકી નાખવા માટે જૂદા અને ચોક્કસ સ્થળો નક્કી કરવાં. આપણે ત્યાં જ જાજરૂને ગંદકી દૂર કરીએ. ગમે તેવી અંધારી રાત હોય કે વરસતો વરસાદ હોય તો પણ ત્યાં જ જઈએ. જરા પણ આળસ ન કરીએ. એ જ રીતે બાળકને શીખે તેવી જગાએ તેમને બેઠવી આપીએ. તેઓ ત્યાં જ જાય. તેમને ત્યાં જવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ વારંવાર દૂર કરીએ પણ નક્કી જગાએ તો જવું જ જોઈએ. આ બાબતમાં હઠ

રાખવી. આપણા લોકો દેખાદેખીથી ચડતા નથી પણ પાછા તો જરૂર પડે છે. એક માણસ શહેરમાં દિશાએ બેસે છે એટલે બે સારા માણસો પણ બેસે છે, અને જ્યારે સારા ગણાતા માણસો પણ એમ કરે છે એટલે તો તે કામ જ સારાપણાને જ જાણે કે પામ્યું છે એવી સાર્વત્રિક માન્યતા થાય છે. આપણે આ બાબતમાં મનમાં ખૂબ જવાબદારી રાખવી ઘટે છે. રસ્તામાં જતાં ચુંકીએ નહિ, જ્યાં ઊભા હોઈએ ત્યાં શેડા કાઢીએ નહિ એ બધું પોતે કરી બતાવી બાળકને કરવા દોરવાનું છે. આપણને મુશ્કેલી છે કારણ કે આપણે આજે ટેવ પાડવી છે. પરંતુ બાળક આગળ તો નાનપણથી બીજી ઘણી આચારની બાબતો આવે છે તેમ એક આ પણ આવશે એટલે તે તુરત જ લેશે. આ એક જ આચાર આપણાં દેશમાં દાખલ થાય તો પણ મોટો ફાયદો થાય. આપણી આસપાસ જે જગાઓ ગંધાય છે, શેરીઓ સડે છે તે મટી જાય. સ્વચ્છતાનું પ્રમાણ વધવા સાથે સામાન્ય જનતાના આરોગ્યનું પ્રમાણ પણ વધશે.

આ ઉક્ત આચારો દાખલા રૂપ છે. બીજા નાના મોટા આચારો આ દૃષ્ટિએ વિચારી શકાય. તેવા બધા આચારો ધીમે ધીમે આપણે આપણાં ઘરોમાં દાખલ કરવા આવશ્યક છે. દેશનું એકમ ઘર છે ને ઘરનું એકમ બાળક છે માટે આ આચારોમાં બાળકો પલોટાય તે આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

આ આચારો આપણા ઘરમાં અને બાળકમાં ઉતારવાની આપણે ઇચ્છા રાખીએ અને તે માટે વાતાવરણ રચીએ. પરંતુ ગમે તે પ્રકારે, એટલે કે હુકમથી, કાયદાથી, ધનામ કે શિક્ષાથી આચારો દાખલ કરવાથી લાભ નથી. આપણે આવા આચારો આપણે કરેલા વાતાવરણમાં બાળકોમાં ઉગાડવા –ઉછેરવા માગીએ છીએ, ઉપરથી લાદવા કે બેસાડવા નથી માગતા. આચાર આચારથી દાખલ થઇ શકશે. જો ઉપરથી દાખલ કરીશું તો તે માત્ર બહાર પૂરતા રહેશે; ઢોંગના ઢાંકણ રૂપ થશે. આત્માના છળ તરીકે બનશે. સંસ્કારિતાના ડોળ રૂપ થશે. ખરી સંસ્કારિતા અંદરથી આવે તો જ તેની કિંમત છે. કશું અંદરથી ઉગવા માટે તો અનુકૂળ વાતાવરણ અને અવિરોધ એ જ વાના ઉત્તમ સાધન છે.

આપણે પણ આચારને આચાર તરીકે સેવતી વખતે અને સેવાવતી વખતે તેની પાછળના વિચારને ન ભૂલીએ. જૂના એક ઘરના આચારમાં દિશાએ જઈ આવી નહાયા પહેલાં ઘરમાં ન ગરાય એટલું જ નહિ પણ બહાર જ ઉભા રહેવાય એમ જોવામાં આવ્યું છે. તે આચારમાં ઉછરતા એક બાળકની દયાજનક સ્થિતિ નથી ભૂલાતી. બાળકની માતા ઘરમાં રાંધવી હતી. તેનાથી રાંધતાં રાંધતાં બહાર ન અવાય. તે શાળે હતી. પિતા તો પિતા એટલે તેનાથી પખાળાય નહિ. બાળક બહાર ઉભું થઈ રહ્યું. બહાર

ઠંડી પડતી હતી. બાળક રૂજતું હતું. પણ બા રાંધી કપડું બદલે, પછી પોતે ન્હાવાની તૈયારી કરે, પછી બહાર આવે ને ધોવરાવે ત્યારેના ! આનું નામ વિવેક વિનાનો જંડ આચાર. આનું નામ આચારનું અચલાયતન. આવો વેદીઓ આચાર નવો આચાર પણ બની જાય; જો આપણે તેની પાછળનો આપણા અને બાળકોના હિતનો વિચાર ભૂલી જઈ આચારના રૂપનો જ વિચાર કરીએ તો.

એકેકવાર આપણે સારા આચાર પાળતાં થયાં એટલે આપણે એકાએક નાજુક, નાક ટેરવે કે અસહિષ્ણુ sensitive, touchy, non-forgiving નથી બનવાનું; બીજામાં તેની ખામી જોઈ તે ખામી દૂર કેમ થાય તે દયા અને પ્રેમથી બતાવવાનું છે બાળકમાં તેના અભાવ માટે તેને વઢવાનું કે ધિક્કારવાનું નથી. તેમ જ આપણે પત્થર જેવા બની આચારની પૂંછડીને વળગીને બેસવાનું નથી. આપણે પણ વારંવાર સ્થિતિ સંજોગો પ્રમાણે આચારમાં ફેરફાર કરવાની કળા અને આવડત કેળવવાનાં છે. આપણને આપણા આચારોને adjust અનુકૂળ કરી લઈ ચાલતાં આવડવું જોઈએ. આપણો હેતુ સારા આચારોથી આપણાં ઘરો અને સમાજ આખો સ્વચ્છ, સુખી, શાન્ત, પ્રિય, અને વ્યવસ્થિત કરવાનો છે. આચારો પાછળ પડવા જતાં આ ઉદ્દેશ કદિ ન ભૂલાય. જ્યારે મુખ્ય ઉદ્દેશને હાનિ પહોંચે ત્યારે આ આચારોને સુદ્ધાં ઉડાડી દઈએ.